

Καψιώτη Ιωάννα

**Μαζικές Απολύσεις και
Σχετικές Εκτιμήσεις των Παρατηρητών:
Ο Ρόλος της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης,
της Κατηγοριακής Υπαγωγής και
του Επαγγελματικού-Κοινωνικού Status των Θυμάτων**

**Διπλωματική Εργασία
για το Π.Μ.Σ. Οργανωτικής και Οικονομικής Ψυχολογίας
του Τμήματος Ψυχολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου**

**Επιβλέπων Καθηγητής:
Γεράσιμος Προδρομίτης**

Αθήνα, Σεπτέμβριος 2004

MET
KAY

Περιεχόμενα

Α΄ ΜΕΡΟΣ: ΣΥΝΤΟΜΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ

Η Πρόσληψη της Δικαιοσύνης ως Αντικείμενο Διερεύνησης της Ψυχολογίας.....	5
Θεωρητικά Μοντέλα για τη Δικαιοσύνη.....	6
Η Σχετική Αποστέρηση	6
Επιλογή του Αντικειμένου Σύγκρισης.....	7
Ατομική και Ομαδική Σχετική Αποστέρηση.....	8
Η Διανεμητική Δικαιοσύνη.....	9
Το Μοντέλο της Ευθυδικίας.....	9
Κριτήρια Διανεμητικής Δικαιοσύνης.....	11
Μίκρο και Μάκρο Διανεμητική Δικαιοσύνη.....	13
Δικαιοσύνη και Ατομικό Συμφέρον κατά τη Διανομή των Πόρων.....	14
Η Διαδικαστική Δικαιοσύνη.....	16
Περιγράμμα των Οπτικών Διερεύνησης της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης	17
Οι Συνιστώσες της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης.....	18
Μίκρο και Μάκρο Διαδικαστική Δικαιοσύνη.....	24
Τα Αποτελέσματα της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης στο Χώρο Εργασίας.....	27
Αποτελέσματα της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης ως προς την Κοινωνική Υπακοή.....	31

Γιατί Είναι Σημαντική η Διαδικαστική Δικαιοσύνη; Θεωρητικά Μοντέλα σχετικά με το Κίνητρο για τη Διαδικαστική Δικαιοσύνη.....	32
---	----

Το Μοντέλο του Ελέγχου (Εργαλειακό Μοντέλο-Μοντέλο του Προσωπικού Συμφέροντος).....	33
--	----

Παρατηρήσεις και Κριτικές για το Μοντέλο του Ελέγχου.....	34
---	----

Ένα Σχεσιακό Μοντέλο -Το Μοντέλο της Αξίας στην Ομάδα	35
---	----

Η Συμπληρωματικότητα των Μοντέλων του Ελέγχου και της Αξίας στην Ομάδα.....	44
---	----

Προσπάθειες Σύνδεσης των Θεωρητικών Μοντέλων της Διαδικαστικής και της Διανεμητικής Δικαιοσύνης -Το Μοντέλο των Ευρετικών της Δικαιοσύνης.....	48
---	----

Η Κατάχρηση της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης.....	53
--	----

Β΄ ΜΕΡΟΣ: ΜΙΑ ΣΥΝΤΟΜΗ ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΟΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΚΑΤΑΛΗΨΗ

Η Προκατάληψη και οι Εκφράσεις της Ο Ρόλος της Κοινωνικής Επιθυμητότητας.....	63
--	----

Η Επίκληση της Παραβίασης της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης ως Τρόπος Εκλογίκευσης Κοινωνικά Ανεπιθύμητων Στάσεων.....	70
---	----

Κοινωνική Θέση των Μελών της Εξωομάδας και Προκατάληψη.....	72
---	----

Γ΄ ΜΕΡΟΣ: ΔΙΑΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΔΙΟΜΑΔΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΡΕΥΝΑ

Εισαγωγή.....	75
---------------	----

Μέθοδος.....	78
--------------	----

Αποτελέσματα και Συζήτηση	88
---------------------------------	----

Μερικές Παρατηρήσεις.....	133
---------------------------	-----

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	136
--------------------------	------------

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: ΤΟ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Α΄ ΜΕΡΟΣ

**ΣΥΝΤΟΜΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ
ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ
ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ**

Η Πρόσληψη της Δικαιοσύνης ως Αντικείμενο Διερεύνησης της Ψυχολογίας

Όπως παρατηρούν οι Tyler & Smith (1998), οι Κοινωνικοί Ψυχολόγοι δεν αναζητούν αντικειμενικά κριτήρια για την αξιολόγηση και τον καθορισμό της δίκαιης συμπεριφοράς (όπως κάνουν οι φιλόσοφοι), αλλά επιδιώκουν να κατανοήσουν πώς οι άνθρωποι καταλήγουν σε συμπεράσματα για το βαθμό στον οποίο κάτι είναι δίκαιο ή άδικο. Ενδιαφέρονται για το υποκειμενικό βίωμα, τους παράγοντες που το καθορίζουν και τις συνέπειές του για τα συναισθήματα και τη συμπεριφορά των ατόμων. Αναγνωρίζουν ότι τα πρότυπα της δικαιοσύνης αποτελούν μία κοινωνικά δημιουργημένη πραγματικότητα και προσπαθούν να κατανοήσουν την κοινωνική δυναμική μέσω της οποίας οι εκτιμήσεις περί δικαίου δημιουργούνται, διατηρούνται και αλλάζουν στα πλαίσια ομάδων.

Οι εκτιμήσεις για το «δίκαιο» ή «αυτό που αξίζει κανείς» αποτελούν κοινωνικές εκτιμήσεις καθοριστικής σημασίας για τα συναισθήματα, τις στάσεις και τη συμπεριφορά των ανθρώπων κατά την αλληλεπίδρασή τους με άλλους. Όπως επισημαίνουν οι Tyler & Smith (1998, σελ. 595), «η κοινωνική δικαιοσύνη είναι σημαντική για τους ψυχολόγους επειδή η υποκειμενική εμπειρία δικαιοσύνης ή αδικίας έχει σημαντικές συνέπειες στο επίπεδο των στάσεων και της συμπεριφοράς».

Θεωρητικά μοντέλα για τη Δικαιοσύνη

Η Σχετική Αποστέρηση

Μία από τις σημαντικότερες συνεισφορές της έρευνας που διενεργήθηκε κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου σε Αμερικανούς στρατιώτες ήταν η ανάπτυξη του θεωρητικού μοντέλου της Σχετικής Αποστέρησης (Merton & Kitt, 1950; Stouffer et al., 1949). Διαπιστώνοντας ότι μέλη της αεροπορίας με πολλές προαγωγές ήταν πιο δυσαρεστημένα από το σύστημα προαγωγών από ό,τι στρατιώτες με λιγότερες προαγωγές, οι ερευνητές υπέθεσαν ότι η ομάδα σύγκρισης που επέλεγαν οι μεν και οι δε είχε καθοριστική σημασία. Υπέθεσαν, ειδικότερα, ότι οι πρώτοι σύγκριναν τους εαυτούς τους με άλλα μέλη της αεροπορίας και αισθάνονταν δυσαρεστημένοι επειδή γνώριζαν συναδέλφους τους που προάγονταν γρηγορότερα, ενώ οι δεύτεροι με δικούς τους συναδέλφους, σε μία υπηρεσία όπου οι προαγωγές δεν ήταν πολύ συχνές, και έτσι αισθάνονταν ικανοποιημένοι επειδή η εξέλιξη της καριέρας τους συντελούνταν με την ταχύτητα με την οποία εξελισσόταν και η σταδιοδρομία των άλλων.

Ερμηνεύοντας τα προαναφερθέντα ευρήματα, οι ερευνητές συμπέραναν ότι η ικανοποίηση ενός ατόμου από ένα αποτέλεσμα που το αφορά δεν είναι απλώς συνάρτηση των αντικειμενικών χαρακτηριστικών του αποτελέσματος. Οι άνθρωποι αξιολογούν ένα αποτέλεσμα συγκρίνοντάς το με τα αποτελέσματα που λαμβάνουν άλλοι άνθρωποι, έχοντας στο νου τους ένα μοντέλο για το «τι δικαιούνται/ αξίζουν» σε σχέση με τους άλλους.

Η έννοια της Σχετικής Αποστέρησης (Relative Deprivation) προσφέρει στους κοινωνικούς επιστήμονες έναν «κομψό» και οικονομικό τρόπο με τον οποίο μπορούν να ερμηνεύσουν γιατί αυτοί που λαμβάνουν αντικειμενικά λιγότερα είναι συχνά πιο ικανοποιημένοι από εκείνους που λαμβάνουν αντικειμενικά περισσότερα. Για παράδειγμα, έρευνες δείχνουν ότι υπάρχει πολύ μικρή συσχέτιση εισοδήματος και ικανοποίησης από το εισόδημα (π.χ. Strumpel, 1976). Όπως παρατηρούν και οι Tyler & Smith (1998), το μοντέλο της Σχετικής Αποστέρησης μπορεί, επίσης, να ερμηνεύσει γιατί είναι συνήθως τα πιο ευνοημένα (advantaged) μέλη μίας ομάδας που βρίσκεται σε δυσμενή θέση εκείνα τα οποία συμμετέχουν σε συλλογικές ενέργειες κοινωνικής διαμαρτυρίας και εξεγέρσεις, κι όχι τα μέλη που βρίσκονται στη δυσμενέστερη κατάσταση (Gurin & Epps, 1975; Pettigrew, 1972). Τα μέλη της ομάδας τα οποία είναι σε ευνοϊκότερη θέση είναι πιο πιθανό να προβαίνουν σε υποκειμενικές κοινωνικές συγκρίσεις με μέλη των πιο ευνοημένων κοινωνικών ομάδων (Taylor & Moghaddam, 1987).

Όπως σημειώνουν οι Tyler & Smith (1998), οι κοινωνικές αναταραχές της δεκαετίας του '60 στις ΗΠΑ έπονται μίας περιόδου βελτίωσης της οικονομικής και πολιτικής κατάστασης για διάφορες μειονότητες. Το μοντέλο

της Σχετικής Αποστέρησης προσφέρει μία πιθανή ερμηνεία του φαινομένου. Η εμπειρία των αυξημένων δικαιωμάτων δημιουργεί νέα πρότυπα σύγκρισης και προσδοκίες στους ανθρώπους που βρίσκονται σε δυσμενή θέση (Davies, 1962; Gupt, 1970), μεταβάλλοντας αυτό που θεωρείται αποδεκτό. Μετά από μία περίοδο βελτίωσης οι άνθρωποι προσδοκούν συνεχιζόμενη βελτίωση. Όταν ο ρυθμός βελτίωσης επιβραδύνεται, δημιουργώντας ένα χάσμα ανάμεσα στις προσδοκίες των ανθρώπων και την πραγματικότητα, το βίωμα της αδικίας και η έλλειψη ικανοποίησης επιτείνονται και είναι πιθανό να ξεσπάσουν αναταραχές. Η σύνδεση της σχετικής αποστέρησης με την πολιτική και την κοινωνική αναταραχή έχει απασχολήσει πολλούς ερευνητές (π.χ. Crosby, 1976; 1982, 1984; Masters & Smith, 1987; Olson, Herman, & Zanna, 1986).

Η Επιλογή του Αντικειμένου Σύγκρισης

Κεντρική θέση στα μοντέλα της Σχετικής Αποστέρησης κατέχει η επιλογή του αντικειμένου σύγκρισης ("comparison referent"). Το ίδιο αντικειμενικό αποτέλεσμα ενδέχεται να προκαλέσει ικανοποίηση ή δυσαρέσκεια σε ένα άτομο, ανάλογα με το αντικείμενο σύγκρισης που επιλέγει για να αξιολογήσει το αποτέλεσμα.

Η επιλογή αντικειμένου σύγκρισης περιγράφεται ως μία σειρά πιθανών επιλογών (Levine & Moreland, 1998). Ειδικότερα, ένα άτομο 1) επιλέγει διάσταση σύγκρισης, 2) επιλέγει να συγκριθεί είτε με άλλους είτε με τον εαυτό του σε άλλο χρονικό σημείο, 3α) εάν επιλέξει να συγκριθεί με τον εαυτό του, επιλέγει το χρονικό σημείο σύγκρισης, 3β) εάν επιλέξει να συγκριθεί με άλλους, επιλέγει τους άλλους, 4) επιλέγει να συγκρίνει τον εαυτό του ως άτομο με άλλα άτομα ή επιλέγει να σκεφτεί τον εαυτό τους ως μέλος ομάδας και να συγκρίνει την ομάδα του με άλλες ομάδες, 5) επιλέγει ομάδες με τις οποίες θα ταυτιστεί, 6) και επιλέγει ομάδες με τις οποίες θα συγκρίνει την ομάδα του.

Όπως σημειώνουν οι Tyler & Smith (1998), μία ερευνητική παράδοση για τη Σχετική Αποστέρηση επικεντρώνεται σχεδόν αποκλειστικά στις συγκρίσεις με τον εαυτό σε διαφορετικά χρονικά σημεία (π.χ. Gupt, 1970). Το μεγαλύτερο μέρος της σχετικής κοινωνιοψυχολογικής ερευνητικής δραστηριότητας, όμως, με αφετηρία τη Θεωρία της Κοινωνικής Σύγκρισης του Festinger (1954), εστιάζεται σε συγκρίσεις με άλλα άτομα ή άλλες ομάδες. Η έρευνα αυτή δείχνει ότι οι άνθρωποι δεν επιλέγουν πάντα να συγκριθούν με άτομα που βρίσκονται σε παρεμφερή θέση με τους ίδιους¹. Σημαντικός παράγοντας για τις διατομικές συγκρίσεις φαίνεται ότι είναι και η διαθεσιμότητα,

καθώς τα κοινωνικά δίκτυα και το κοινωνικό πλαίσιο μπορεί να εμποδίζουν ή, αντίθετα, να επιβάλλουν συγκεκριμένες επιλογές αντικειμένου σύγκρισης. Για παράδειγμα, η παρατηρηθείσα τάση επιλογής παρόμοιων άλλων κατά τις

¹ Η θεωρία της Κοινωνικής Σύγκρισης του Festinger (1954) αφορά στην εξαγωγή συμπερασμάτων για τις γνώμες και τις ικανότητές μας (βλ. Παπαστάμου, 1989).

μυθολογικές συγκρίσεις μπορεί να αντανakλά την τμηματοποίηση του εργασιακού περιβάλλοντος (Major, 1994). Ενώ, όμως, το κοινωνικό πλαίσιο επηρεάζει τη διαθεσιμότητα διαφορετικών επιλογών σύγκρισης, τα προσωπικά κίνητρα επηρεάζουν την ελκυστικότητα καθεμίας (Levine & Moreland, 1998). Ορισμένες φορές το κίνητρο για προστασία της αυτοεικόνας οδηγεί τους ανθρώπους σε επιλογή αντικειμένου σύγκρισης έναντι του οποίου κατέχουν πλεονεκτική θέση (π.χ. Wood, 1989).

Ατομική και Ομαδική Σχετική Αποστέρηση

Μία από τις σημαντικότερες εννοιολογικές διακρίσεις στα πλαίσια της θεωρίας της Σχετικής Αποστέρησης, η οποία πραγματοποιήθηκε αρχικά από τον Runciman (1966), είναι μεταξύ της «ατομικής εγωιστικής αποστέρησης» (individual egoistic deprivation), η οποία ανάγεται σε διατομικές συγκρίσεις, και της «ομαδικής αδελφικής αποστέρησης» (group-based fraternal deprivation), η οποία ανάγεται σε διομαδικές συγκρίσεις. Οι κρίσεις περί ομαδικής σχετικής αποστέρησης συνδέονται με συλλογικές συμπεριφορές (π.χ. πολιτική διαμαρτυρία), ενώ οι εκτιμήσεις περί ατομικής σχετικής αποστέρησης επηρεάζουν την ατομική συμπεριφορά (Smith et al., 1994).

Προκειμένου να καθοριστεί εάν ένα αποτέλεσμα θα αξιολογηθεί σε ατομικό ή ομαδικό επίπεδο, κεντρικής σημασίας είναι ποια διάσταση της ταυτότητάς μας είναι πιο «εξέχουσα» (salient). Όταν η ατομική ταυτότητα είναι πιο εμφανής, η σύγκριση που διεξάγεται είναι διατομική, ενώ όταν η κοινωνική ταυτότητα είναι πιο εμφανής, η σύγκριση είναι διομαδική². Το είδος της σύγκρισης επηρεάζει στη συνέχεια τον τρόπο αντίδρασης σε πιθανή σχετική αποστέρηση. Η συλλογική συμπεριφορά προϋποθέτει πρόσληψη της κοινής ομαδικής υπαγωγής και εκτιμήσεις περί ύπαρξης ομαδικής σχετικής αποστέρησης.

Παρά τη σημασία τους, τα μοντέλα της Σχετικής Αποστέρησης είναι ατελή (Tyler & Smith, 1998). Μολονότι επισημαίνουν ότι οι κρίσεις των ατόμων ότι «δικαιούνται» ή ότι «τους αξίζει» κάτι είναι καθοριστικοί διαμεσολαβητικοί παράγοντες για τη βίωση ή όχι σχετικής αποστέρησης (Crosby, 1984), δεν διευκρινίζουν πώς οι άνθρωποι καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι δικαιούνται κάτι (Tyler & Smith, 1998). Σε σχέση με αυτό, η συμβολή της κοινωνιοψυχολογικής γραμματείας για τη Διανεμητική Δικαιοσύνη είναι καθοριστική.

² Για τη θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας: βλ. Brewer & Brown (1998).

Η Διανεμητική Δικαιοσύνη

Μία σημαντική εξέλιξη στη μελέτη της Κοινωνικής Δικαιοσύνης από την Κοινωνική Ψυχολογία ήταν η ανάπτυξη μοντέλων Διανεμητικής Δικαιοσύνης. Τα μοντέλα αυτά καταδεικνύουν τη σημασία της Δικαιοσύνης, υπογραμμίζοντας ότι οι άνθρωποι αντιδρούν στις αποφάσεις τρίτων για την κατανομή αγαθών και την επίλυση διαφορών αξιολογώντας κατά πόσο οι αποφάσεις αυτές είναι δίκαιες, κι όχι μόνο κατά πόσο είναι ευνοϊκές για τους ίδιους, με απόλυτους ή σχετικούς όρους (Tyler, 1994). Επιπλέον, τα μοντέλα της Διανεμητικής Δικαιοσύνης αποσαφηνίζουν τις αρχές τις οποίες χρησιμοποιούν οι άνθρωποι για να αποφασίσουν εάν τα αποτελέσματα που συνεπάγεται μία απόφαση κατανομής αγαθών ή επίλυσης μίας διαφοράς είναι δίκαια ή άδικα. (Tyler & Smith, 1998).

Το μοντέλο της Ευθυδικίας (Equity theory)

Το μοντέλο της Ευθυδικίας (Adams, 1965) αναπτύχθηκε αρχικά για να ερμηνεύσει τις εκτιμήσεις των εργαζομένων για τους μισθούς τους. Κεντρική υπόθεση του μοντέλου αυτού είναι ότι η ικανοποίηση και η συμπεριφορά συνδέονται όχι με τα αντικειμενικά αποτελέσματα που λαμβάνει κανείς, αλλά με τα αποτελέσματα που λαμβάνονται σε σχέση με αυτά που θεωρούνται δίκαια. Βασική αρχή επίτευξης της Διανεμητικής Δικαιοσύνης θεωρείται ότι είναι η ισορροπία μεταξύ της συνεισφοράς δύο ατόμων και της ανταμοιβής τους. Σε ένα εργασιακό πλαίσιο, π.χ., οι μισθοί των εργαζομένων είναι δίκαιοι αν είναι ανάλογοι της συνεισφοράς καθενός.

Σύμφωνα με το μοντέλο της Ευθυδικίας, οι άνθρωποι οι οποίοι εκτιμούν ότι αυτό που κερδίζουν δεν είναι ανάλογο αυτού που προσφέρουν, βιώνουν ενοχή (αν θεωρούν ότι είναι υπερ-ωφελημένοι από μία κατάσταση), ή θυμό (αν θεωρούν ότι είναι υπο-ωφελημένοι) (Adams, 1965). Η πρόβλεψη ότι η ανταμοιβή που υπερβαίνει την εκτιμώμενη ως δίκαιη βάσει της συνεισφοράς οδηγεί σε ενοχή και δυσαρέσκεια, έρχεται σε αντίθεση με τα παραδοσιακά μοντέλα του ατομικού συμφέροντος, που πρεσβεύουν ότι ο άνθρωπος ενεργεί απόλυτα εγωιστικά και ορθολογικά, με γνώμονα τη μεγιστοποίηση του προσωπικού του κέρδους.

Κατά το εν λόγω μοντέλο, η ψυχολογική δυσφορία που προκαλείται από την έλλειψη ευθυδικίας (είτε αυτή είναι προς όφελος του ατόμου είτε είναι σε βάρος του) παρακινεί το άτομο να προβεί σε ενέργειες που αποσκοπούν στην αποκατάσταση της δικαιοσύνης, και, ειδικότερα, στην αποκατάσταση της αναλογικότητας συνεισφοράς και ανταμοιβής. Η μείωση της δυσφορίας μπορεί να επιτευχθεί και με τη γνωστική ανακατασκευή της κατάστασης. Για παράδειγμα, ένας εργαζόμενος που λαμβάνει υπερβολικά υψηλή αμοιβή μπορεί είτε να εντείνει την προσπάθεια που καταβάλλει και να αυξήσει την

παραγωγικότητά του (πραγματική αποκατάσταση της ευθυδικίας), είτε να αποφανθεί ότι η εργασία του είναι πιο δύσκολη και χρήσιμη από αυτή των συναδέλφων του, δικαιολογώντας, έτσι, την αμοιβή του (ψυχολογική αποκατάσταση της ευθυδικίας)³.

Σύμφωνα με τον Adams (1965), οι άνθρωποι μειώνουν τη δυσφορία την οποία προκαλεί η παραβίαση της ευθυδικίας, επιλέγοντας τον τρόπο που μεγιστοποιεί τα θετικά αποτελέσματα με το μικρότερο δυνατό πραγματικό και ψυχολογικό κόστος για τους ίδιους. Για παράδειγμα, οι άνθρωποι πρώτα αναπλαισιώνουν γνωστικά (ανακατασκευάζουν) τα αποτελέσματα που λαμβάνουν οι άλλοι και μετά τα δικά τους, ιδίως εάν η αναπλαισίωση (reframing) των αποτελεσμάτων τους απειλεί την αυτοεκτίμησή τους (Hegtvædt & Markovsky, 1995)⁴.

Πολλές έρευνες στήριξαν το μοντέλο της Ευθυδικίας. Διαπιστώθηκε π.χ. σε πειραματικές μελέτες ότι οι άνθρωποι που λαμβάνουν δίκαιη αμοιβή για μία εργασία είναι πιο ικανοποιημένοι από εκείνους που οδηγούνται να πιστέψουν ότι η αμοιβή τους είναι υπερβολική, ή, αντίθετα, ανεπαρκής για την εργασία που επιτέλεσαν (βλ. Walster, Walster, & Berscheid, 1978). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το εύρημα ότι τα άτομα που δεν λαμβάνουν δίκαιη αμοιβή προσαρμόζουν το επίπεδο προσπάθειας που καταβάλλουν και την παραγωγικότητά τους για να αποκαταστήσουν την ευθυδικία (π.χ. Greenberg, 1988) και, μάλιστα, ακόμη και όταν η παραγωγικότητα καθενός δεν είναι ορατή. Εξάλλου, έχει διαπιστωθεί ότι πολλές φορές οι εργαζόμενοι αποχωρούν από οργανισμούς που παραβιάζουν την αρχή της ευθυδικίας και μετακινούνται σε άλλους, ακόμη κι αν αυτό σημαίνει μείωση του μισθού τους (Schmitt & Marwell, 1972)⁵.

Χρειάζεται, πάντως, να σημειωθεί ότι ενώ στα πλαίσια των πειραματικών μελετών είναι σαφές τι ακριβώς συνιστά συνεισφορά, υπάρχουν γενικά αποδεκτοί κανόνες σχετικά με τις κατάλληλες ανταμοιβές και τόσο η συνεισφορά όσο και η ανταμοιβή είναι μεγέθη που μπορούν εύκολα να ποσοτικοποιηθούν και να μετρηθούν, οι πραγματικές καταστάσεις είναι συχνά σύνθετες και δυσχεραίνουν την εφαρμογή της αρχής της ευθυδικίας (Tyler & Smith, 1998). Οι άνθρωποι που εμπλέκονται στην κοινωνική αλληλεπίδραση ενδέχεται να έχουν διαφορετικές απόψεις σχετικά με το τι αποτελεί συνεισφορά

³ Ο δεύτερος αυτός τρόπος αντιμετώπισης της δυσφορίας τον οποίο περιγράφει ο Adams (1965) παραπέμπει στους τρόπους επίλυσης της γνωστικής ασυμφωνίας που συνενάγονται κάποιες επιλογές. Όπως αναφέρουν οι Tyler & Smith (1998), οι Folger, et al. (1978) επισήμαναν, πάντως, ότι οι προβλέψεις του μοντέλου της Γνωστικής Ασυμφωνίας και αυτού της Ευθυδικίας διαφέρουν, με την έννοια ότι το μοντέλο της Ευθυδικίας προβλέπει ότι η αύξηση της αμοιβής αυξάνει την εσωτερική κινητοποίηση και την παραγωγικότητα, ενώ, κατά το μοντέλο της Γνωστικής Ασυμφωνίας, η αύξηση της αμοιβής μειώνει την εσωτερική κινητοποίηση και την παραγωγικότητα. Η έρευνα δείχνει ότι όταν οι άνθρωποι επιλέγουν οι ίδιοι το έργο, οι προβλέψεις του μοντέλου της Γνωστικής Ασυμφωνίας είναι πιο ακριβείς, ενώ όταν οι άνθρωποι δεν έχουν επιλογή, οι προβλέψεις του μοντέλου της Ευθυδικίας είναι αυτές που επαληθεύονται (βλ. Tyler & Smith, 1998).

⁴ Για τις συμπεριφορικές και τις ψυχολογικές αντιδράσεις των υπερ-ωφελημένων και των υπο-ωφελημένων ατόμων και κοινωνικών ομάδων, βλ. την επισκόπηση των Tyler & Smith (1998), σελ. 606-612.

⁵ Η ισχύς της αρχής της ευθυδικίας έχει καταδειχθεί και σε έρευνες που αφορούν στη φιλία, τις ερωτικές σχέσεις και το γάμο (βλ. Berscheid & Reis, 1998).

και ανταμοιβή. Επίσης, ενδέχεται να διαφωνούν σχετικά με τη συνεισφορά καθενός (Tyler & Smith, 1998), ιδίως εφόσον ο καθένας τείνει να υπερεκτιμά τη συμβολή του σε μία συλλογική προσπάθεια (Ross & Sicoly, 1979). Η δυνατότητα ψυχολογικής αποκατάστασης της ευθυδικίας με αναπλασίωση (reframing) της κατάστασης καθιστά ακόμη πιο σύνθετες τις πραγματικές καταστάσεις διανομής.

Κριτήρια Διανεμητικής Δικαιοσύνης

Το μοντέλο της Ευθυδικίας (Equity theory) προσδιορίζει έναν κανόνα διανεμητικής δικαιοσύνης: τα αποτελέσματα που λαμβάνει κάποιος πρέπει να είναι ανάλογα της προσφοράς του. Ωστόσο, όπως επισημαίνουν και οι Tyler & Smith (1998), το μοντέλο αυτό συγχέει το ερώτημα εάν έχει σημασία η διανεμητική δικαιοσύνη και τα κριτήρια που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι για να προσδιορίσουν τη διανεμητική δικαιοσύνη. Το ενδιαφέρον για την ευθυδικία χρησιμοποιείται ως ένδειξη του ενδιαφέροντος για την ύπαρξη διανεμητικής δικαιοσύνης. Ο Deutsch (1975) επισημαίνει αυτή την αδυναμία του μοντέλου του Adams και υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι αξιολογούν τα αποτελέσματα που τους αφορούν με βάση το τι θεωρούν ότι δικαιούνται, αλλά χρησιμοποιούν πολλές αρχές πέραν της ευθυδικίας για να προσδιορίζουν αυτό που δικαιούνται. Μεταξύ των αρχών αυτών είναι η *ισότητα* (καθένας λαμβάνει το ίδιο μερίδιο των διαθέσιμων πόρων) και η *ανάγκη* (το μερίδιο του καθενός είναι ανάλογο των αναγκών του).

Το ερώτημα που προκύπτει μετά την αναγνώριση της δυνατότητας χρήσης διαφόρων αρχών⁶ για τον προσδιορισμό του τρόπου διανομής αγαθών και ευκαιριών, είναι πώς επιλέγουν οι άνθρωποι μεταξύ των διαφορετικών αρχών διανομής.

Ορισμένοι ερευνητές εξέτασαν το ενδεχόμενο ύπαρξης συστηματικών διαφορών μεταξύ των δύο φύλων σε σχέση με την προτίμηση για τις διάφορες νόρμες διανομής. Οι αρχικές έρευνες (π.χ. Major & Deaux, 1982) έδειχναν μία τάση των γυναικών να προτιμούν την ισότητα έναντι της ευθυδικίας. Εντούτοις, πιο πρόσφατα, οι Davey et al. (1999) δεν διαπίστωσαν στατιστικά σημαντικές διαφορές σε συνάρτηση με το φύλο, παρά μόνο σε μία από τις τέσσερις μελέτες τους, όπου μάλιστα, οι γυναίκες έδειχναν μεγαλύτερη προτίμηση από τους άντρες για την εφαρμογή της νόρμας της ευθυδικίας. Η αρχική διαπίστωση σημαντικών διαφορών μεταξύ των δύο φύλων και η κατοπινή απουσία τους μπορεί να γίνει κατανοητή εάν ληφθούν υπόψη οι άλλοι παράγοντες που επηρεάζουν την επιλογή νόρμας διανομής ή τη διαμόρφωση εκτιμήσεων για το δίκαιο κάθε νόρμας, όπως είναι η κοινωνική θέση και η ισχύς.

Η σχετική κοινωνική ισχύς και η θέση που κατέχει κανείς αποτελούν πράγματι ιδιάζουσας σημασίας παραμέτρους σε ό,τι αφορά στην προτίμηση για

⁶ Στη Γραμματεία της Διανεμητικής Δικαιοσύνης, εκτός από τον όρο «αρχές διανομής» βρίσκουμε και τους όρους «κανόνες» ή «κριτήρια» διανομής.

κάποια νόρμα διανομής (Cook & Hegtvedt, 1986). Εκείνοι που διαθέτουν υψηλή κοινωνική θέση και άφθονους πόρους προτιμούν την εφαρμογή του κανόνα της ευθυδικίας, ενώ εκείνοι που διαθέτουν λιγότερους πόρους εκφράζουν συνήθως προτίμηση για τις αρχές της ισότητας και της ανάγκης. Εξάλλου, οι αξίες και η πολιτική ιδεολογία που ασπάζεται ένα άτομο φαίνεται ότι υπεισέρχονται στην επιλογή κριτηρίου διανομής (π.χ. Rasinski, 1987). Οι συντηρητικοί αξιολογούν την αρχή της ευθυδικίας ως πιο δίκαιη ενώ οι δημοκρατικοί προτιμούν την αρχή της ισότητας (Rasinski, 1987; Skitka & Tetlock, 1992). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το εύρημα ότι η σχέση ανάμεσα στις προτιμήσεις για συγκεκριμένες πολιτικές και την ιδεολογία διαμεσολαβείται από τις εκτιμήσεις των ατόμων περί κοινωνικής δικαιοσύνης (Peterson, 1994).

Μία άλλη σημαντική παράμετρος για την επιλογή κριτηρίου διανομής θεωρείται ότι είναι το είδος της αλληλεξάρτησης μεταξύ των ανθρώπων και κατ' επέκταση, οι στόχοι της αλληλεπίδρασης (Deutsch, 1975, 1979; Lerner, 1974; Okun, 1975). Πράγματι, αρκετές έρευνες (π.χ. Leung & Park, 1986; Mikula, Petri, & Tanzer, 1990; Murphy-Berman et al., 1984) επιβεβαιώνουν τη σημασία του είδους και των στόχων της αλληλεπίδρασης για την επιλογή κριτηρίου διανομής. Γενικά, φαίνεται ότι αν ο στόχος είναι η παραγωγικότητα και οι αποδοτικές οικονομικές συναλλαγές ενδείκνυται η εφαρμογή της αρχής της ευθυδικίας ως αρχής διανομής των διαθέσιμων πόρων⁷. Ωστόσο, αν ο στόχος είναι οι καλές διαπροσωπικές σχέσεις και η κοινωνική αρμονία, ο στόχος αυτός υπηρετείται καλύτερα με την εφαρμογή της αρχής της ισότητας. Τέλος, η αρχή της ανάγκης συμβάλλει περισσότερο από κάθε άλλη στην προαγωγή της προσωπικής ανάπτυξης και ευημερίας⁸.

Στην πράξη απαιτείται συνήθως ο στόχος της παραγωγικότητας να επιτευχθεί παράλληλα με το στόχο της προαγωγής των αρμονικών σχέσεων. Στην περίπτωση αυτή είναι αναγκαίος κάποιος συγκερασμός των κριτηρίων διανομής. Μία δυνατότητα είναι η εφαρμογή ενός κανόνα-υβριδίου που προκύπτει από το συνδυασμό της νόρμας της ευθυδικίας με αυτή της ισότητας για την διανομή ενός αγαθού (π.χ. όλοι οι υπάλληλοι μίας εταιρίας λαμβάνουν αύξηση 3% αλλά οι πιο παραγωγικοί λαμβάνουν ένα επιπρόσθετο 2%) (Tyler & Smith, 1998). Είναι, επίσης, εφικτό η διανομή ορισμένων αγαθών (π.χ. μισθολογικών αυξήσεων) να πραγματοποιηθεί βάσει ενός κανόνα (αρχή της

⁷ Ο Deutsch (1975) θεωρεί ότι προκειμένου η ευθυδικία να οδηγεί πράγματι σε αύξηση της παραγωγικότητας, θα πρέπει περισσότεροι πόροι να δίνονται σε εκείνους που είναι πιθανότερο να τους αξιοποιήσουν στο μέλλον. Κατά τον Deutsch, η διανομή δεν θα πρέπει να καθορίζεται με βάση τα επιτεύγματα του παρελθόντος, όπως πολύ συχνά συμβαίνει (π.χ. οι μεγαλύτερης ηλικίας εργαζόμενοι λαμβάνουν υψηλότερο μισθό, για όσα συνεισέφεραν στο παρελθόν).

⁸ Πρόκειται, λοιπόν, για μία «καταστασιακή» (situational) προσέγγιση της διανεμητικής δικαιοσύνης αφού η προτίμηση για μία δεδομένη αρχή διανομής ή η εκτίμηση που διαμορφώνουν τα άτομα για ένα δεδομένο τρόπο διανομής θεωρείται ότι εξαρτάται από την κατάσταση (Davey et al., 1999). Άλλοι ερευνητές, όπως ο Rasinski (1987) και οι Cook & Hegtvedt (1986) που προαναφέρθηκαν, στηρίζουν μία προσέγγιση της διανεμητικής δικαιοσύνης που δίνει έμφαση στις ατομικές διαφορές σε ό,τι αφορά στην προτίμηση για τις διάφορες νόρμες διανομής. Αυτοί θεωρούν ότι -αντί κάποιος να υιοθετεί την αρχή της ευθυδικίας στο χώρο εργασίας και αυτή της ισότητας στις διαπροσωπικές του σχέσεις- τείνει για κάποιο λόγο (π.χ. πολιτική ιδεολογία) να προτιμά π.χ. την ευθυδικία σε κάθε τομέα της ζωής του.

ευθυδικίας) και κάποιων άλλων αγαθών (π.χ. προσκλήσεις σε εκδηλώσεις κλπ) βάσει άλλου κανόνα (αρχή της ισότητας) (Martin & Harder, 1994). Οι Tyler & Belliveau (1995) αναφέρθηκαν, επίσης, στη δυνατότητα αξιοποίησης των αρχών της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης για την προαγωγή των διαπροσωπικών σχέσεων, ώστε οι κανόνες διανομής των διαθέσιμων πόρων να επιλέγονται με στόχο την αύξηση της παραγωγικότητας⁹.

Στην επιλογή νόρμας διανομής θεωρείται, εξάλλου, ότι υπεισέρχονται και ζητήματα εξοικονόμησης χρόνου και γνωστικών πόρων. Ειδικότερα, επισημαίνεται ότι η νόρμα της ισότητας αποτελεί μία χρήσιμη ευρετική όταν χρειάζεται να ληφθούν άμεσα αποφάσεις για τη διανομή των διαθέσιμων πόρων, επειδή –μεταξύ άλλων- είναι εύκολα κατανοητή και δεν προϋποθέτει την συχνά επίπονη, κοινωνικά άβολη και χρονοβόρα διαδικασία της αξιολόγησης της βασιμότητας των διεκδικήσεων των διαφόρων ατόμων (π.χ. Allison & Messick, 1990; Messick, 1993). Η νόρμα της ισότητας θεωρείται ότι καθορίζει το ελάχιστο που είναι διατεθειμένοι να δεχθούν οι άνθρωποι και από το οποίο παρεκκλίνουν μόνο όταν συντρέχουν ειδικοί λόγοι, όπως απροθυμία συνεργασίας εκ μέρους των άλλων, αγαθά που είναι δύσκολο ή αδύνατο να διανεμηθούν εξίσου σε όλους, κλπ. (Messick, 1993).

Μίκρο και Μάκρο Διανεμητική Δικαιοσύνη

Όπως σημειώνουν οι Tyler & Smith (1998), ένας παράγοντας που επηρεάζει την επιλογή κριτηρίου βάσει του οποίου ορίζεται η δικαιοσύνη είναι το επίπεδο στο οποίο πραγματοποιείται η εκτίμηση περί δικαιοσύνης. Οι Brickman et al. (1981) ήταν οι πρώτοι που προέβησαν στη διάκριση ανάμεσα στις εκτιμήσεις Μικρο-δικαιοσύνης, που αναφέρονται στο βαθμό στον οποίο είναι δίκαιες οι ανταμοιβές των ατόμων, και στις εκτιμήσεις Μακρο-δικαιοσύνης που αφορούν στο βαθμό στον οποίο τηρείται η δικαιοσύνη στο επίπεδο του συνολικού κοινωνικού συστήματος. Οι εκτιμήσεις Μακρο-δικαιοσύνης συνιστούν τις εκτιμήσεις των ατόμων για τη διανομή των πόρων της κοινωνίας και τις διαδικασίες που η κοινωνία τηρεί.

Η έρευνα δείχνει ότι οι αρχές διανεμητικής δικαιοσύνης που ασπάζονται οι άνθρωποι στο διατομικό επίπεδο δεν συμπίπτουν με εκείνες που προτιμούν σε επίπεδο κοινωνικού συστήματος. Στο επίπεδο της Μικρο-δικαιοσύνης συνήθως εκφράζουν προτίμηση για μία διανομή των οικονομικών αποτελεσμάτων η οποία λαμβάνει υπόψη της τις ικανότητες και την προσπάθεια καθενός, δηλαδή υιοθετούν την αρχή της ευθυδικίας. Εντούτοις, όταν λαμβάνουν γνώση της συνολικής διανομής των πόρων κοινωνιών που λειτουργούν βάσει της αρχής της

⁹ Ο Παπαστάμου (2001) επισήμανε την ιδεολογική λειτουργία της Κοινωνικής Ψυχολογίας της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης, αναφερόμενος και σε ερευνητικά ευρήματα σχετικά με την αποδοχή αδικιών όταν τηρούνται οι αρχές της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης. Θεωρούμε ότι επισημάνσεις σαν αυτή των Tyler & Belliveau (1995) επιβεβαιώνουν τον ιδεολογικά ενεργό χαρακτήρα της σχετικής θεωρητικής και ερευνητικής παραγωγής.

ευθυδικίας, συχνά κρίνουν αυτή τη διανομή ως άδικη και την τροποποιούν, αυξάνοντας τους πόρους που διατίθενται σε εκείνους που βρίσκονται στη δυσμενέστερη θέση και μειώνοντας τους πόρους εκείνων που απολαμβάνουν τη μεγαλύτερη ευημερία (Hermkens & van Kreveld, 1992; Mitchell et al., 1993).

Όπως παρατηρούν οι Tyler & Smith (1998), είναι σημαντικό να εξετάσουμε ποιες συνθήκες και παράμετροι της κατάστασης καθορίζουν το επίπεδο στο οποίο θα επικεντρωθεί η προσοχή των ατόμων κατά την εξαγωγή συμπερασμάτων για τη δικαιοσύνη. Κατά τους Tyler & Smith (1998), όταν θεωρείται ότι ένα πρόβλημα δεν υπόκειται στον έλεγχο των ατόμων που αφορά (π.χ. ανικανότητα εργασίας λόγω γηρατειών), είναι πιθανότερο οι άνθρωποι να προβαίνουν σε εκτιμήσεις του μακρο-επίπεδου. Απεναντίας, όταν θεωρείται ότι υπάρχει δυνατότητα άσκησης ελέγχου και, κατ' επέκταση, ατομική ευθύνη για ένα πρόβλημα, οι κρίσεις πραγματοποιούνται στο μικρο-επίπεδο.

Δικαιοσύνη και Ατομικό Συμφέρον κατά τη Διανομή των Πόρων

Ολοκληρώνοντας τη σύντομη αναφορά μας στη Διανεμητική Δικαιοσύνη, χρειάζεται να σταθούμε στα συμπεράσματα που η σχετική ερευνητική παραγωγή της Κοινωνικής Ψυχολογίας μας επιτρέπει να εξάγουμε αναφορικά με τα κίνητρα που διακατέχουν τους ανθρώπους όταν έρχονται αντιμέτωποι με προβλήματα διανομής των διαθέσιμων πόρων.

Σύμφωνα με τα παραδοσιακά Οικονομικά μοντέλα, ζώντας σε έναν κόσμο περιορισμένων αγαθών και ευκαιριών, ο άνθρωπος –απόλυτα ορθολογιστής- έχει λόγους να προωθεί και να δικαιολογεί τρόπους διανομής των διαθέσιμων πόρων που ευνοούν τον ίδιο και εκείνους με τους οποίους συνδέεται με δεσμούς συγγένειας ή κοινής κοινωνικής υπαγωγής¹⁰. Τείνει να διεκδικεί όσο το δυνατόν μεγαλύτερο μέρος από οποιαδήποτε διαθέσιμη «πίτα» και να υποστηρίζει την εφαρμογή κριτηρίων διανομής που δίνουν μεγάλη –ακόμη και υπερβολικά μεγάλη- βαρύτητα στις προσωπικές του ικανότητες, ανάγκες ή συνεισφορές. Ταυτόχρονα, ως μέλος κοινωνικών ομάδων, ο άνθρωπος επιθυμεί να προσλαμβάνεται από τους άλλους (αλλά και από τον εαυτό του) ως δίκαιος και έντιμος, ή ακόμη και γενναίодωρος, ή τουλάχιστον, λιγότερο προσανατολισμένος στο ατομικό συμφέρον από ό,τι θα ήταν άλλοι σε παρόμοιες συνθήκες (Diekmann et al. 1997).

¹⁰ Ενδείξεις για την επίδραση της διομαδικής πραγματικότητας στη διανεμητική συμπεριφορά έχουμε στις έρευνες που, χρησιμοποιώντας το υπόδειγμα των ελαχίστων ομάδων, έδειξαν ότι όταν τα άτομα καλούνται να διανείμουν «πόρους» (βαθμούς χωρίς αντίκρισμα) σε μέλη της ενδοομάδας και της εξωομάδας, ευνοούν συστηματικά τα μέλη της ενδοομάδας (με τα οποία δεν τα συνδέει τίποτα περισσότερο από την κοινή κατηγορική υπαγωγή) (π.χ. Tajfel et al., 1971). Βέβαια, όπως σημειώνει ο Azzi (1992), με ελάχιστες εξαιρέσεις (π.χ. Branthwaite, Doyle, & Lightbown, 1979; Caddick, 1980), αυτή η ερευνητική δραστηριότητα στόχευε στη μελέτη των συνθηκών που προκαλούν την έκφραση ενδοομαδικής εύνοιας κι όχι στη μελέτη της σχέσης ανάμεσα στα κίνητρα δικαιοσύνης και «εθνοκεντρισμού».

Η τάση των ανθρώπων να υποστηρίζουν νόρμες διανομής που εξυπηρετούν τα ατομικά τους συμφέροντα και επιτρέπουν τη μεγιστοποίηση του μεριδίου τους έχει επιβεβαιωθεί σε αρκετές έρευνες. Όταν η απόδοσή τους είναι καλύτερη και η συνεισφορά τους μεγαλύτερη εκείνης των άλλων, επικαλούνται τη νόρμα της ευθυδικίας για να δικαιολογήσουν και να νομιμοποιήσουν τις απαιτήσεις τους (Messick & Sentis, 1993). Όταν, εξάλλου, τα κριτήρια για την αξιολόγηση της συνεισφοράς καθενός είναι ασαφή, τα άτομα μπορούν –και συχνά το κάνουν– να ισχυριστούν ότι το είδος της δικής τους συνεισφοράς είναι αυτό που θα έπρεπε να έχει μεγαλύτερη βαρύτητα σε οποιοδήποτε βασιζόμενο στην ευθυδικία σύστημα διανομής (Messick & Sentis, 1993; Thompson & Loewenstein, 1992).

Εξίσου προσανατολισμένες στην εξυπηρέτηση του προσωπικού συμφέροντος ενδέχεται να είναι και οι επικλήσεις της νόρμας της ισότητας. Εκείνοι που αποδίδουν και συνεισφέρουν λιγότερο πολλές φορές διατείνονται ότι η νόρμα της ευθυδικίας δεν έχει εφαρμογή στο συγκεκριμένο πλαίσιο και διεκδικούν μερίδιο ίσο με αυτό των άλλων (π.χ. Leventhal & Anderson, 1970; Messick & Sentis, 1979). Ταυτόχρονα, ωστόσο, άλλα ερευνητικά ευρήματα δείχνουν ότι ενίοτε οι άνθρωποι που εμπλέκονται σε προβλήματα διανομής προτιμούν τη νόρμα της ισότητας ακόμη κι αν η εφαρμογή της νόρμας της ευθυδικίας θα τους επέτρεπε να αποσπάσουν μεγαλύτερο μερίδιο (Mikula, 1980; Schwinger, 1980).

Οι Diekmann et al. (1997) με δύο ενδιαφέροντα πειράματα δείχνουν ότι το κίνητρο του προσωπικού συμφέροντος εκδηλώνεται πολύ λιγότερο όταν οι άνθρωποι διανέμουν οι ίδιοι πόρους και βάρη από ό,τι όταν αντιδρούν σε τρόπους διανομής που έχουν επιβληθεί ή προταθεί από άλλους. Σε αυτή τη δεύτερη περίπτωση φαίνονται πρόθυμοι να δικαιολογήσουν και να εκλογικεύσουν¹¹ διανομές άλλων οι οποίες εξυπηρετούν τους ίδιους ή μέλη της ομάδας υπαγωγής τους, και τις οποίες οι ίδιοι δεν θα έκαναν. Μία από τις πιθανές ερμηνείες που προτείνουν οι ερευνητές αφορά σε θέματα παρουσίας του εαυτού και διαχείρισης εντυπώσεων τα οποία πιθανόν απασχολούν τους συμμετέχοντες. Μία πρόταση που εξυπηρετεί το ατομικό συμφέρον εκθέτει το άτομο στον κίνδυνο να θεωρηθεί άδικος και εγωιστής σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από την απλή αποδοχή ως δίκαιου ενός τρόπου διανομής που εξυπηρετεί το συμφέρον του ατόμου αλλά έχει προταθεί από κάποιον άλλο, και μάλιστα, μία διευθυντική ή άλλη αρχή¹².

¹¹ Ισχυριζόμενοι ότι το κριτήριο στο οποίο οι ίδιοι υπερέχουν έναντι του άλλου υποτιθέμενου διεκδικητή έχει μεγαλύτερη βαρύτητα και σημασία από το κριτήριο στο οποίο οι ίδιοι υστερούν.

¹² Οι άλλες ερμηνείες που προτείνουν οι Diekmann et al. (1997) δεν είναι και τόσο πειστικές. Για παράδειγμα, ο ισχυρισμός τους ότι η διανομή στην οποία προβαίνει η αρχή λαμβάνεται ως «γνωστική άγκυρα» (Tversky & Kahneman, 1974), ως σημείο αναφοράς στο οποίο προσαρμόζονται οι κατοπινές εκτιμήσεις και προτάσεις διανομής του ατόμου, δεν εξηγεί γιατί αυτό συμβαίνει όταν η διανομή της αρχής είναι υπέρ του ατόμου αλλά όχι όταν είναι υπέρ του υποτιθέμενου άλλου διεκδικητή.

Η Διαδικαστική Δικαιοσύνη

Το 1975, στο βιβλίο τους για τη Διαδικαστική Δικαιοσύνη, οι Thibaut & Walker υποστήριξαν ότι οι αντιδράσεις των ανθρώπων απέναντι σε αποφάσεις τρίτων για τη διανομή αγαθών και την επίλυση συγκρούσεων επηρεάζονται από το δίκαιο ή μη χαρακτήρα των διαδικασιών λήψης απόφασης, ανεξάρτητα από το βαθμό στον οποίο οι αποφάσεις που λαμβάνονται είναι ευνοϊκές για τους ίδιους και δίκαιες αυτές καθαυτές.

Ειδικότερα, οι Thibaut & Walker (1975) με την ερευνητική τους δραστηριότητα στο πλαίσιο της μελέτης των διαδικασιών επίλυσης συγκρούσεων από τρίτους, ενδιαφέρθηκαν για τρία θεμελιώδη ερωτήματα. Το πρώτο ζήτημα που τους απασχόλησε είναι πώς επιλέγουν οι άνθρωποι ένα συγκεκριμένο είδος διαδικασίας (π.χ. διαμεσολάβηση, διαιτησία, δίκη) για την επίλυση της διαφοράς τους με κάποιον. Κατέδειξαν, λοιπόν, ότι οι εκτιμήσεις σχετικά με το βαθμό ύπαρξης Διαδικαστικής Δικαιοσύνης διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο κατά την επιλογή τους. Ένα δεύτερο θέμα που κίνησε το ενδιαφέρον των Thibaut & Walker (1975) είναι ο βαθμός στον οποίο οι διάφορες διαδικασίες επίλυσης διαφορών είναι αντικειμενικά δίκαιες. Τέλος, επιχείρησαν να κατανοήσουν ποιες είναι οι βάσεις των υποκειμενικών αντιδράσεων των ατόμων απέναντι σε διάφορα είδη διαδικασιών. Η έρευνα οδήγησε στο συμπέρασμα ότι αυτές οι αντιδράσεις επηρεάζονται από τις εκτιμήσεις των ατόμων σχετικά με το βαθμό στον οποίο υφίσταται Διαδικαστική Δικαιοσύνη.

Από τότε, διενεργήθηκαν πολυάριθμες έρευνες για τη Διαδικαστική Δικαιοσύνη (για μία ανασκόπηση: Lind & Tyler, 1988). Τα αρχικά ευρήματα των Thibaut & Walker (1975) για τη σημασία της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης επιβεβαιώθηκαν σε μεταγενέστερες έρευνες αναφορικά με τις διαδικασίες εκδίκασης υποθέσεων (π.χ. Lind, Kurtz, Musante, Walker & Thibaut, 1980), διαδικασίες που δεν περιλαμβάνουν δίκη, όπως διαπραγμάτευση (Houlden, 1980; Casper, Tyler, & Fisher, 1988) ή μεσολάβηση (Adler, Hensler, & Nelson, 1983; Lind, MacCoun, et al., 1990; MacCoun, Lind, Hensler, Bryant & Ebener, 1988) και διαδικασίες σχετικές με την αντιμετώπιση των πολιτών εκ μέρους των αστυνομικών (Tyler, 1988, 1990; Tyler & Folger, 1980). Επιπρόσθετα, οι ερευνητές διαπίστωσαν ότι οι προβληματισμοί σχετικά με τη Διαδικαστική Δικαιοσύνη εκτείνονται σε πλαίσια οργανωσιακά (Folger & Greenberg, 1985; Greenberg, 1987a; Greenberg, 1987b; Greenberg & Folger, 1983; Sheppard & Lewicki, 1987; Sheppard, Lewicki, & Minton, 1992), πολιτικά (Tyler & Caine, 1981b), εκπαιδευτικά (Tyler & Caine, 1981b) και διαπροσωπικά και οικογενειακά (Barrett-Howard & Tyler, 1986; Fondacaro, Dunkle, & Pathak, 1998).

Αποτελεί, λοιπόν, πλέον καλά τεκμηριωμένο γεγονός ότι οι άνθρωποι ενδιαφέρονται για το δίκαιο των διαδικασιών που τηρούνται προκειμένου να ληφθεί μία απόφαση. Η Διαδικαστική Δικαιοσύνη επηρεάζει την αντίληψη των ατόμων για το βαθμό στον οποίο υπάρχει Δικαιοσύνη, ανεξάρτητα από την αντίληψή τους για το βαθμό ύπαρξης Διανεμητικής Δικαιοσύνης.

Είναι σημαντικό να διευκρινιστεί ότι η διάκριση μεταξύ Διαδικαστικής και Διανεμητικής Δικαιοσύνης δεν είναι απλώς μία εννοιολογική διάκριση που επινόησαν θεωρητικοί και ερευνητές, αλλά προκύπτει αυθόρμητα στο νου και το λόγο των ανθρώπων σε σχέση με τη δικαιοσύνη. Σε έρευνες του Greenberg (1986) και των Sheppard & Lewicki (1987), π.χ., οι ερωτώμενοι καλούνταν να αναφέρουν γεγονότα που είχαν βιώσει ως παραδείγματα αδικίας ή σεβασμού της δικαιοσύνης. Τα ευρήματα αυτών των ερευνών δείχνουν ότι οι ίδιοι οι ερωτώμενοι πραγματοποιούν μία διάκριση ανάμεσα σε ζητήματα που συνδέονται με τη Διαδικαστική Δικαιοσύνη και ζητήματα που αφορούν στη Διανεμητική Δικαιοσύνη.

Μάλιστα, συχνά προκύπτει ότι ζητήματα του πρώτου είδους έχουν μεγαλύτερη βαρύτητα για το χαρακτηρισμό ενός γεγονότος ως δίκαιου ή άδικου. Όταν ζητείται από ανθρώπους να περιγράψουν προσωπικές αδικίες που βίωσαν, δεν περιγράφουν περιπτώσεις άδικης ανταμοιβής ή άδικης διανομής υλικών αγαθών (Mikula, 1986). Συνήθως αναφέρονται σε παραβιάσεις των κανόνων της διαπροσωπικής ευαισθησίας και ευγένειας, στοιχεία που συνδέονται με τις διαδικασίες που ακολουθούνται σε μία περίπτωση αλληλεπίδρασης (Messick et al., 1985).

Περίγραμμα των Οπτικών Διερεύνησης της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης

Η γραμματεία της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης έχει εστιαστεί σε ορισμένους τομείς διερεύνησης τους οποίους θα διακρίνουμε και θα προσεγγίσουμε στη συνέχεια. Επιγραμματικά, μπορούμε να αναφέρουμε ότι ένα βασικό πεδίο έρευνας αποτελούν οι παράγοντες που συνθέτουν το δίκαιο ή άδικο χαρακτήρα των διαδικασιών λήψης απόφασης αλλά και οι συνθήκες που επηρεάζουν τη σχετική βαρύτητα των παραγόντων αυτών. Επίσης, αντικείμενο μελέτης αποτελούν οι συνέπειες της πρόσληψης των διαδικασιών λήψης απόφασης ως δίκαιων ή άδικων. Εξάλλου, έντονη ερευνητική δραστηριότητα αναπτύσσεται γύρω από την προσπάθεια αποκρυστάλλωσης και ελέγχου θεωρητικών μοντέλων για την κατανόηση της σημασίας της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης. Τέλος, οι ερευνητές ενδιαφέρονται για την ενδεχόμενη αλληλεπίδραση Διαδικαστικής και Διανεμητικής Δικαιοσύνης και επιχειρούν να συγκροτήσουν ολοκληρωμένα μοντέλα που θα ανταποκρίνονται στα ευρήματα τόσο της μίας όσο και της άλλης γραμματείας.

Οι Συνιστώσες της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης

Η έννοια της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης έχει μελετηθεί σε σχέση τόσο με τα δομικά χαρακτηριστικά των επίσημων διαδικασιών όσο και με τα χαρακτηριστικά της αλληλεπίδρασης μεταξύ των ανθρώπων (Greenberg, 1990)¹³. Για παράδειγμα, η θεωρητική συνεισφορά του Leventhal (1980), στην οποία θα αναφερθούμε παρακάτω, δίνει έμφαση στα χαρακτηριστικά των επίσημων διαδικασιών, ενώ άλλοι ερευνητές (π.χ. Bies & Moag, 1986) επικεντρώνονται στην ποιότητα της διαπροσωπικής επαφής και της μεταχείρισης που λαμβάνουν οι άνθρωποι κατά την εφαρμογή των διαδικασιών¹⁴. Ένας πλήρης εννοιολογικός προσδιορισμός της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης θα πρέπει πέρα από την αναφορά στις επίσημες διαδικασίες να περιλαμβάνει και μία αναφορά στον τρόπο αλληλεπίδρασης των ανθρώπων κατά την εφαρμογή των διαδικασιών (Greenberg, 1993).

Το δομικό στοιχείο των τηρούμενων διαδικασιών που απασχόλησε αρχικά τους ερευνητές ήταν ο βαθμός στον οποίο η διαδικασία παρέχει τη δυνατότητα έκφρασης σε όλους τους ενδιαφερόμενους πριν από τη λήψη μίας απόφασης. Όπως θα δούμε αναλυτικότερα στη συνέχεια, κατά τους Thibaut & Walker (1975), δίκαιη, αλλά και επιθυμητή, θεωρείται μία διαδικασία που επιτρέπει στα άτομα να ασκήσουν έλεγχο επί της παρουσίασης απόψεων, επιχειρημάτων, στοιχείων, και, γενικά, επί της τηρούμενης διαδικασίας. Ο «έλεγχος της διαδικασίας» (δηλαδή, η ευκαιρία έκφρασης απόψεων και παρουσίασης στοιχείων) –θεμελιώδες κριτήριο Διαδικαστικής Δικαιοσύνης για τους Thibaut & Walker (1975)– θεωρείται ότι συνδέεται με τον έλεγχο των αποφάσεων, ότι, δηλαδή, επιτρέπει στα άτομα να επηρεάσουν τις τελικές αποφάσεις της νομικής, διευθυντικής, ή άλλης αρχής προς όφελός τους.

Η σημασία της παροχής στους ενδιαφερόμενους της ευκαιρίας να εκφράσουν τις θέσεις, τις προτιμήσεις, τα επιχειρήματα και τους προβληματισμούς τους (στη βιβλιογραφία χρησιμοποιείται συνήθως ο όρος “voice” που εισήγαγε ο Folger, 1977) για το χαρακτηρισμό μία διαδικασίας ως δίκαιης έχει καταδειχθεί σε πολυάριθμες έρευνες (π.χ. Folger, 1976; Landy, Barnes & Murphy, 1978)¹⁵. Σύμφωνα με τους Thibaut & Walker (1975), η ευκαιρία έκφρασης διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στις κρίσεις περί Διαδικαστικής Δικαιοσύνης επειδή, όπως αναφέραμε, παρέχει στα άτομα τη δυνατότητα να επηρεάσουν τις αποφάσεις και να εξυπηρετήσουν το συμφέρον τους. Για τους Lind & Tyler (1998, Tyler, 1989; Tyler & Lind, 1992), η σημασία

¹³ Εντούτοις, τα περισσότερα εργαλεία μέτρησης της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης που χρησιμοποιούνται συνήθως δεν αντανakλούν το βάθος και το εύρος της έννοιας (Schappe, 1998). Οι εκτιμήσεις της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης μετρώνται με τρόπο επιφανειακό ή ασυνεπή προς το διττό χαρακτήρα της έννοιας, με σπάνιες εξαιρέσεις, όπως είναι οι κλίμακες του Moorman (1991) (Schappe, 1998).

¹⁴ Δηλαδή, στην «αλληλεπιδραστική δικαιοσύνη» (“interactional justice”).

¹⁵ Στις πειραματικές έρευνες, η ευκαιρία έκφρασης (“voice”) αποτελεί για την ακρίβεια τον συχνότερα χρησιμοποιούμενο τρόπο εγχειρηματοποίησης της μεταβλητής της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης.

της ευκαιρίας έκφρασης, όπως θα δούμε στη συνέχεια, είναι διαφορετική: Η ευκαιρία αυτή αποτελεί μία ένδειξη αναγνώρισης εκ μέρους της αρχής που λαμβάνει τις αποφάσεις της σημαντικής θέσης που κατέχει το άτομο στους κόλπους της ομάδας του. Σε κάθε περίπτωση, η δυνατότητα παρουσίας σκέψεων, επιχειρημάτων, συναισθημάτων κλπ. έχει μεγάλη βαρύτητα για το χαρακτηρισμό μίας διαδικασίας ως δίκαιης.

Εντούτοις, η επίδραση της παροχής ή της στέρησης της δυνατότητας έκφρασης γνώμης στις εκτιμήσεις περί διαδικαστικής δικαιοσύνης και στις αντιδράσεις των ατόμων απέναντι σε διάφορες αποφάσεις διαμεσολαβείται από διάφορες παραμέτρους. Για παράδειγμα, οι Brockner et al. (2001), αφού παρατηρούν ότι η συντριπτική πλειοψηφία των σχετικών ερευνών έχει διεξαχθεί στη Δύση, καταδεικνύουν ότι η σπουδαιότητα της παροχής της ευκαιρίας έκφρασης για το χαρακτηρισμό μίας διαδικασίας ως δίκαιης συνδέεται με την κουλτούρα και, ειδικότερα, την «ισχύ της απόστασης»^{16, 17}. Όταν οι νόρμες που ισχύουν σε μία χώρα και τις οποίες ασπάζεται το άτομο νομιμοποιούν τη λήψη αποφάσεων από τα άτομα που κατέχουν υψηλές κοινωνικές θέσεις χωρίς τη συμμετοχή των υφισταμένων τους, η απουσία της ευκαιρίας έκφρασης γνώμης δεν αποκλείει την πρόσληψη της διαδικασίας ως δίκαιης και δεν έχει τις αρνητικές συνέπειες που έχουν συνδεθεί με τη διαδικαστική αδικία (π.χ. μικρή δέσμευση στον οργανισμό).

Πέρα από το ρόλο της κουλτούρας των διαφόρων χωρών, εξίσου σημαντικό ρόλο φαίνεται ότι μπορούν να διαδραματίσουν και οι νόρμες που επικρατούν σε μία ακόμη και μικρή ομάδα. Όπως επισημαίνουν οι Brockner et al. (2001), οι Greenberg, Eskew & Miles (1991), στη μελέτη τους για την επίδραση της παροχής της ευκαιρίας έκφρασης γνώμης στους φοιτητές στα πλαίσια μίας διαδικασίας βαθμολόγησης στις εκτιμήσεις των φοιτητών για το δίκαιο της διαδικασίας, οδήγησαν τους μισούς συμμετέχοντες να πιστέψουν στην κανονιστική επιταγή της έκφρασης γνώμης εκ μέρους των φοιτητών κατά τη διαδικασία βαθμολόγησης, και τους άλλους μισούς να πιστέψουν το αντίθετο. Οι ερευνητές διαπίστωσαν ότι η απουσία της δυνατότητας έκφρασης γνώμης επηρέαζε αρνητικά τις εκτιμήσεις των συμμετεχόντων για τη διαδικασία, αλλά αυτό συνέβαινε κυρίως όταν οι συμμετέχοντες πίστευαν ότι οι κανόνες επέτρεπαν ή επέβαλαν τη συμμετοχή των φοιτητών στη διαδικασία βαθμολόγησης¹⁸.

¹⁶ Την έννοια “power distance” εισήγαγε ο Hofstede (1980). Πρόκειται για το βαθμό στον οποίο η ανισότητα μεταξύ των ατόμων που κατέχουν διαφορετικές θέσεις θεωρείται φυσική (ακόμη και επιθυμητή) πτυχή της κοινωνικής τάξης. Η μετάφραση του όρου στα ελληνικά ανήκει στον Αντωνίου (2001).

¹⁷ Οι Brockner et al. (2001) διεξήγαγαν τρεις μελέτες (στις δύο εκ των οποίων πραγματοποιήθηκε χειρισμός της ευκαιρίας έκφρασης γνώμης) σε χώρες που βρέθηκε ότι διαφέρουν ως προς την «ισχύ της απόστασης» (Η.Π.Α. και Γερμανία vs. Κίνα, Μεξικού και Χονγκ Κονγκ) και μία τέταρτη μελέτη στην Κίνα, στα πλαίσια της οποίας οι συμμετέχοντες κατηγοριοποιήθηκαν βάσει του βαθμού στον οποίο ασπάζονταν την «ισχύ της απόστασης».

¹⁸ Ερευνητική δραστηριότητα αναπτύσσεται και σχετικά με την πιθανή διαμεσολάβηση των εκτιμήσεων περί Διαδικαστικής Δικαιοσύνης από τις στάσεις και τα προσωπικά χαρακτηριστικά των ατόμων. Οι Sweeney et al. (1991), π.χ., υπέθεσαν ότι η πρόσληψη της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης στο χώρο εργασίας διαμεσολαβείται από την έδρα ελέγχου (locus

Στο πεδίο της αναγνώρισης των κριτηρίων που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι για να κρίνουν το δίκαιο μίας διαδικασίας, η συνεισφορά του Leventhal (1980) θεωρείται ιδιαίτερος σημαντική. Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Leventhal, προκειμένου μία διαδικασία να θεωρείται δίκαιη, θα πρέπει να πληρούνται έξι θεμελιώδη κριτήρια. Συγκεκριμένα, η διαδικασία θα πρέπει να προβλέπει ασφαλιστικές δικλίδες ενάντια στη μεροληψία (“bias suppression”), να διασφαλίζει την ακρίβεια των πληροφοριών (“accuracy”)¹⁹, να επιτρέπει επανεξέταση της ορθότητας μίας απόφασης και διόρθωσή της εάν αυτό είναι αναγκαίο (“correctability”), να βασίζεται στην εφαρμογή ενός σταθερού στο χρόνο αλλά και μεταξύ ατόμων τρόπου λήψης απόφασης (“consistency”), να προβλέπει εκπροσώπηση όλων των ενδιαφερόμενων στο σώμα λήψης απόφασης (“representation”), και να είναι συμβατή με τους κυρίαρχους ηθικούς κανόνες (“ethicality”)²⁰.

Η εγκυρότητα και η βαρύτητα των κριτηρίων του Leventhal (1980) εξετάστηκαν από πολλές έρευνες. Οι Sheppard & Lewicki (1984) και οι Barrett-Howard & Tyler (1986), π.χ., διαπίστωσαν ότι η εφαρμογή ενός σταθερού τρόπου λήψης απόφασης ήταν η σπουδαιότερη συνιστώσα μίας δίκαιης διαδικασίας. Μάλιστα, στην έρευνα των Barrett-Howard & Tyler (1986), τέσσερα από τα κριτήρια του Leventhal (σταθερότητα, ηθικότητα, αποφυγή μεροληψίας και ακρίβεια) ήταν πιο σημαντικά για τη διαμόρφωση κρίσεων περί δικαιοσύνης από τον έλεγχο, στον οποίο έδωσαν τόση έμφαση οι Thibaut & Walker. Στην ίδια έρευνα διαπιστώθηκε, επίσης, ότι η φύση της κατάστασης διανομής επηρέαζε την σχετική σπουδαιότητα των κριτηρίων. Οι Barrett-Howard & Tyler (1986) υποστήριζαν, λοιπόν, ότι σε διαφορετικά πλαίσια τα άτομα χρησιμοποιούν διαφορετικά κριτήρια για να εκτιμήσουν το δίκαιο μίας

of control) του εργαζομένου, υπόθεση που επαληθεύτηκε στην έρευνά τους. Ο βαθμός στον οποίο ο εργαζόμενος έχει την ευκαιρία να εκφράσει τις απόψεις του και να ασκήσει έλεγχο στη λήψη μίας απόφασης επηρεάζει την πρόσληψη της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης εκ μέρους του, αλλά η πρόσληψη αυτή διαμεσολαβείται από την έδρα ελέγχου του εργαζομένου.

¹⁹ Αρκετοί ερευνητές έδειξαν ότι η ακρίβεια μίας διαδικασίας σχετίζεται θετικά με την επιθυμητότητά της (π.χ. Barrett-Howard & Tyler, 1986; Vermunt, Wit, Van den Bos, & Lind, 1996). Η ακρίβεια συχνά εγχειριματοποιείται ως πληρότητα της πληροφόρησης που λαμβάνεται υπόψη για τη λήψη μίας απόφασης [π.χ. στο πείραμα των van den Bos, Vermunt & Wilke (1997), ως «ακρίβεια της διαδικασίας» ορίζεται ο συνυπολογισμός των αποτελεσμάτων όλων των δοκιμασιών -κι όχι μόνο μίας- στις οποίες έχει υποβληθεί ο υποψήφιος για μία θέση εργασίας].

²⁰ Χρειάζεται, πάντως, να σημειωθεί ότι σύμφωνα με τον Leventhal (1980), οι διαδικασίες είναι κατά κανόνα λιγότερο εμφανείς στον αδαή παρατηρητή από τα αποτελέσματα. Οι άνθρωποι ενίοτε δεν γνωρίζουν ή δεν κατανοούν τις διαδικασίες βάσει των οποίων λαμβάνονται οι αποφάσεις διανομής. Ως εκ τούτου, οι εκτιμήσεις τους για τα αποτελέσματα συνεισφέρουν περισσότερο στις εκτιμήσεις περί δικαιοσύνης από ό,τι εκτιμήσεις για τη διαδικασία. Αυτό δεν ισχύει μόνο υπό κάποιες συνθήκες. Μία από τις συνθήκες που αυξάνουν την «ορατότητα» των διαδικασιών είναι η διαμόρφωση ή η εφαρμογή νέων θεσμών ή συστημάτων διανομής σε μία πλουραλιστική κοινωνία (Leventhal, 1980). Στην περίπτωση αυτή, τα κριτήρια διαδικαστικής δικαιοσύνης που αναγνώρισε ο Leventhal (1980) αποκτούν ιδιαίτερη σημασία.

διαδικασίας. Εξάλλου, η σημασία της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης μπορεί, επίσης, να διαφέρει στις διάφορες καταστάσεις²¹.

Τα κριτήρια βάσει των οποίων διαμορφώνονται οι κρίσεις περί Διαδικαστικής Δικαιοσύνης τα οποία θίξαμε μέχρι τώρα αφορούν σε δομικά χαρακτηριστικά των εφαρμοζόμενων διαδικασιών. Όπως προαναφέρθηκε, άλλοι ερευνητές δίνουν έμφαση στα χαρακτηριστικά της αλληλεπίδρασης που λαμβάνει χώρα μεταξύ των εμπλεκόμενων σε μία διαδικασία λήψης απόφασης. Για παράδειγμα, οι Lind & Tyler (1988) και Tyler & Lind (1992), των οποίων τα μοντέλα θα παρουσιάσουμε παρακάτω, δίνουν έμφαση σε τρία «σχεσιακών» κριτήρια, στα οποία θεωρούν ότι ανάγεται η διαμόρφωση των εκτιμήσεων των ατόμων για τη Διαδικαστική Δικαιοσύνη. Πρόκειται για την ουδετερότητα της αρχής που είναι υπεύθυνη για τη λήψη μίας απόφασης, την εμπιστοσύνη του ατόμου στις καλές προθέσεις της αρχής και την αναγνώριση της κοινωνικής θέσης του ατόμου εκ μέρους της αρχής, όπως αυτή η αναγνώριση υποδηλώνεται από το σεβασμό με τον οποίο η αρχή αντιμετωπίζει το άτομο^{22, 23}.

²¹ Η Διαδικαστική Δικαιοσύνη θεωρείται ότι είναι ελάχιστα σημαντική όταν δεν υπάρχει πιθανότητα μελλοντικής κοινωνικής αλληλεπίδρασης. Απεναντίας, φαίνεται εξαιρετικά σημαντική σε σχέσεις από τις οποίες απουσιάζουν ισχυροί διαπροσωπικοί δεσμοί αλλά από τη συνέχιση των οποίων καρπώνονται οφέλη όλοι οι εμπλεκόμενοι (π.χ. σχέση εργαζομένων και διοίκησης) (Barrett-Howard & Tyler, 1986).

²² Η σημασία των τριών αυτών σχεσιακών κριτηρίων της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης καταδεικνύεται σε έρευνες που διεξήχθησαν σε διάφορα πλαίσια. Ωστόσο, δεν έχουν πάντοτε την ίδια βαρύτητα για την εξαγωγή συμπερασμάτων περί διαδικαστικής δικαιοσύνης και τα τρία κριτήρια. Για παράδειγμα, οι Tyler & Degoe (1995) βρήκαν ότι στο ενδο-οικογενειακό πλαίσιο όπου οι συναισθηματικοί δεσμοί είναι κατά κανόνα στενότεροι από ό,τι μεταξύ ατόμων που δεν συνδέονται, η εμπιστοσύνη και η αναγνώριση της θέσης του άλλου (σεβασμός) ήταν σημαντικότεροι παράγοντες για το χαρακτηρισμό μίας διαδικασίας επίλυσης σύγκρουσης ως δίκαιης από ό,τι η ουδετερότητα. Ο έλεγχος της διαδικασίας και της απόφασης δεν διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στις εκτιμήσεις περί διαδικαστικής δικαιοσύνης (αντίθετα προς τις προβλέψεις του μοντέλου των Thibaut & Walker, 1975).

²³ Ο Tyler (1989) προσπαθεί να αναγάγει τα 6 κριτήρια του Leventhal (1980) στα τρία βασικά στοιχεία του σχεσιακού του μοντέλου. Έτσι, διατείνεται ότι τα τέσσερα πρώτα κριτήρια του Leventhal αντανakλούν ουσιαστικά πτυχές της ουδετερότητας του τρίτου. Επίσης, ισχυρίζεται ότι το κριτήριο της ηθικότητας (συμφωνία με τους κυρίαρχους ηθικούς κανόνες και τα πρότυπα) συνδέεται με το ζήτημα της θέσης μέσα στην ομάδα, μολονότι ο ίδιος ο Leventhal (1980) δεν προέβη σε κάποια τέτοια σύνδεση. Τέλος, θεωρεί ότι η έννοια της εκπροσώπησης όλων των ενδιαφερομένων στο σώμα λήψης απόφασης παραπέμπει στην έννοια του ελέγχου της διαδικασίας στην οποία επικεντρώθηκαν οι Thibaut & Walker (1975). Θεωρούμε ότι η αναγωγή των κριτηρίων του μεν σε εκείνα του δε, ακόμη κι αν εξυπηρετεί το στόχο της οικονομίας, δεν είναι θεμιτή, αφού διάφορα σημαντικά επιμέρους κριτήρια συνοψίζονται σε λιγότερες διαστάσεις, με αποτέλεσμα την υπερ-απλούστευση και την απώλεια πληροφοριών για τα κριτήρια βάσει των οποίων σχηματίζονται οι εκτιμήσεις για τη Διαδικαστική Δικαιοσύνη. Εξάλλου, τα κριτήρια του Leventhal αναφέρονται σε δομικά στοιχεία της διαδικαστικής δικαιοσύνης κι όχι σε σχεσιακά, όπως εκείνα του Tyler. Μία προσέγγιση της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης που λαμβάνει υπόψη της και τις δύο θεωρητικές συνεισφορές (π.χ. Brockner, et al. 2001) είναι πληρέστερη.

Η τήρηση της νόρμας της ευγένειας²⁴ και άλλων κοινωνικών κανόνων και ο σεβασμός των ατομικών δικαιωμάτων φαίνεται (π.χ. Tyler & Folger, 1980) ότι είναι μέρος αυτού που οι άνθρωποι εννοούν αναφερόμενοι στη Διαδικαστική Δικαιοσύνη. Ο Lane (1988) επισήμανε ότι για τους ανθρώπους που αλληλεπιδρούν με πολιτικές αρχές είναι κεφαλαιώδους σημασίας οι διαδικασίες που ακολουθούνται να ανταποκρίνονται στην αίσθηση αυτοσεβασμού τους. Παρομοίως, οι Tyler & Folger (1980), εξετάζοντας περιπτώσεις αλληλεπίδρασης αστυνομικών και πολιτών, διαπίστωσαν ότι θεμελιώδους σημασίας για τους πολίτες ήταν η αναγνώριση των δικαιωμάτων τους. Οι Bies & Shapiro (1987) εξέτασαν τις αντιδράσεις υποψηφίων απέναντι σε συνεντεύξεις επιλογής προσωπικού και διαπίστωσαν ότι για τους υποψηφίους η ευγένεια με την οποία αντιμετωπίζονταν (αλλά και ζητήματα όπως η έλλειψη μεροληψίας, η ειλικρίνεια και η σταθερότητα της διαδικασίας) επηρέαζε τις εκτιμήσεις τους για τη Διαδικαστική Δικαιοσύνη.

Και άλλοι ερευνητές (π.χ. Bies & Moag, 1986; Mikula, Petri, & Tanzer, 1990; Tyler & Bies, 1989) έδειξαν ότι η διαπροσωπική αντιμετώπιση της οποίας τυγχάνουν οι άνθρωποι (ευγένεια, ειλικρίνεια, επάρκεια της επεξήγησης των επίσημων διαδικασιών λήψης απόφασης από τους λήπτες της απόφασης, κλπ.) επηρεάζει σημαντικά τη διαμόρφωση εκτιμήσεων για το βαθμό στον οποίο υφίσταται Διαδικαστική Δικαιοσύνη. Η «διαπροσωπική δικαιοσύνη» αποτελεί, λοιπόν, μία σημαντική παράμετρο της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης²⁵. Σύμφωνα με τον Tyler (1994), αυτό υποδηλώνει ότι τα ζητήματα προσωπικής και κοινωνικής ταυτότητας έχουν μεγαλύτερη σημασία για τους ανθρώπους από το ατομικό τους όφελος (στο θέμα αυτό θα επανέλθουμε στη συνέχεια).

Σημαντικός παράγοντας διαπροσωπικής (ή «αλληλεπιδραστικής») δικαιοσύνης φαίνεται ότι είναι και η παροχή εξηγήσεων για τη λογική που διέπει μία απόφαση (Folger & Martin, 1986; Folger, Rosenfield & Robinson, 1983). Για παράδειγμα, οι Rolland & Steiner (2002) διαπίστωσαν ότι απλώς και μόνο η παροχή κάποιων πληροφοριών για τη σύνδεση της μεθόδου επιλογής προσωπικού που χρησιμοποιείτο με την εργασιακή απόδοση οδηγούσε τα άτομα να θεωρήσουν πιο δίκαιη και κατάλληλη τη διαδικασία σε σχέση με την περίπτωση κατά την οποία δεν παρέχόταν αντίστοιχη ενημέρωση στα άτομα.

²⁴ Η ευγένεια (civility) είναι μία από τις πιο ισχυρές κοινωνικοποιημένες αξίες. Θεωρείται ότι συμβάλλει στη δημιουργία και την ενίσχυση της επιθυμητής αυτοεικόνας και προβαλλόμενης κοινωνικής εικόνας (Ravlin & Meglino, 1987).

²⁵ Διάλογος έχει αναπτυχθεί σχετικά με το αν η «Διαπροσωπική Δικαιοσύνη» θα έπρεπε να θεωρηθεί ανεξάρτητη μορφή Δικαιοσύνης, ή συνιστώσα της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης. Σύμφωνα με τους Mikula et al. (1990) και οι δύο εκδοχές θεωρούνται εύλογες. Ωστόσο, το πλεονέκτημα της συμπερίληψης της έννοιας της Διαπροσωπικής Δικαιοσύνης στη Διαδικαστική Δικαιοσύνη είναι ότι αντιπροσωπεύει έναν ανεπίσημο «μηχανισμό διόρθωσης» (“correction mechanism”) που απαιτεί οι υπεύθυνοι για κάτι κακό να παρέχουν μία κοινωνική εξήγηση για τις πράξεις τους (Bies, 1987). Κάτι τέτοιο επιτρέπει μία ανάλυση της δικαιοσύνης με όρους ανοικτού συστήματος επειδή η προσθήκη ενός ανεπίσημου μηχανισμού διόρθωσης παρέχει τη δυνατότητα ύπαρξης ενός «βρόγχου ανατροφοδότησης» (feedback loop). Σύμφωνα με τον Bies (1987), η σημασία των κοινωνικών εξηγήσεων υποδηλώνει ότι οι αντιδράσεις απέναντι στην αδικία καθορίζονται περισσότερο από τη διαδικασία επιχειρηματολογίας παρά από τον υπολογισμό δίκαιων αποτελεσμάτων (Bies, 1987).

Σε αντίθεση με τον αμοιβαίο αποκλεισμό των κριτηρίων διανομής και την ανάγκη επιλογής μεταξύ τους που βρίσκει κανείς στην κοινωνιοψυχολογική γραμματεία για τη Διανεμητική Δικαιοσύνη, στην περίπτωση των κριτηρίων της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης, κάτι τέτοιο δεν ισχύει (Tyler, 1988) καθώς μία διαδικασία μπορεί να πληροί ταυτόχρονα πολλά κριτήρια Διαδικαστικής Δικαιοσύνης. Εντούτοις, υπάρχει ορισμένες φορές η ανάγκη επιλογής μεταξύ κριτηρίων δικαιοσύνης και άλλων που δεν σχετίζονται με τη δικαιοσύνη (Tyler & Smith, 1998). Ειδικότερα, συχνά χρειάζεται να επιλέξουμε ή να βρούμε τη χρυσή τομή ανάμεσα στην αντιπροσωπευτικότητα και την αποδοτικότητα (efficiency) οι οποίες κατά κανόνα συγκρούονται (Tyler & Smith, 1998), καθώς οι διαδικασίες που παρέχουν περισσότερες ευκαιρίες έκφρασης και άσκησης ελέγχου σε όλους του ενδιαφερόμενους είναι πιο χρονοβόρες και δαπανηρές. Εκτός, λοιπόν, από το ενδιαφέρον για τη Διαδικαστική Δικαιοσύνη, στην επιλογή διαδικασιών λήψης αποφάσεων υπεισέρχονται και ζητήματα κόστους²⁶.

Προτού ολοκληρώσουμε αυτή την ενότητα, αξίζει να σταθούμε για λίγο στο θέμα της «αντικειμενικής» Διαδικαστικής Δικαιοσύνης. Όπως επισημαίνει ο Greenberg (1987b), η ερευνητική δραστηριότητα στο πεδίο της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης είναι κυρίως «αντι-δραστική» (“reactive”) παρά «προ-δραστική» (“proactive”), δηλαδή επικεντρώνεται περισσότερο στο πώς οι άνθρωποι βιώνουν και αξιολογούν τις υπάρχουσες διαδικασίες, παρά στα δομικά ζητήματα που χρειάζεται να ληφθούν υπόψη κατά το σχεδιασμό διαδικαστικών συστημάτων. Ωστόσο, εξίσου σημαντική είναι η μελέτη των αντικειμενικών χαρακτηριστικών των διαδικασιών.

Το ενδιαφέρον για την αντικειμενική δικαιοσύνη θεωρείται ότι συνεχίζει την παράδοση της δυναμικής της ομάδας που εξετάζει την επίδραση της δομής της ομάδας στη λειτουργία και τα αποτελέσματα της ομάδας (Tyler & Smith, 1998). Τα αρχικά δομικά στοιχεία που επισήμανε ο Leventhal (1980) είναι η διανομή της ευθύνης για την επιλογή φορέων αρμόδιων για τη λήψη απόφασης, η διανομή της ευθύνης για τη θέσπιση βασικών κανόνων, διαδικασίες για τη συλλογή πληροφοριών, διαδικασίες για το χειρισμό των ενστάσεων και μηχανισμοί για την εισήγηση και υλοποίηση αλλαγών. Μολονότι, όπως επισημαίνουν οι Tyler & Smith (1998), αυτές οι συνιστώσες δεν έχουν μελετηθεί εμπειρικά, είναι κατά πάσα πιθανότητα σημαντικές για κάθε προ-δραστική προσπάθεια σχεδιασμού διαδικασιών.

²⁶ Για παράδειγμα, οι MacCoun & Tyler (1988) διαπίστωσαν ότι τα σώματα 12 ενόρκων που καταλήγουν σε ομόφωνη απόφαση θεωρείται ότι υπηρετούν καλύτερα το στόχο της επαρκούς αντιπροσώπευσης όλων των απόψεων και της ενδελεχούς επεξεργασίας του ζητήματος, αλλά, ταυτόχρονα, θεωρούνται ακριβά σε σύγκριση με σώματα λιγότερων μελών ή σώματα που δεν εφαρμόζουν τον κανόνα της παμψηφίας. Η επιλογή καθορίζεται συνήθως από τη σπουδαιότητα της υπόθεσης και τη βαρύτητα των πιθανών ποινών.

Μίκρο και Μάκρο Διαδικαστική Δικαιοσύνη

Όπως επισημαίνουν οι Tyler & Smith (1998), μολονότι οι Brickman et al. (1981) αναφέρονται στην Μάκρο-Δικαιοσύνη υπό το πρίσμα της Διανεμητικής Δικαιοσύνης, η Μάκρο-Δικαιοσύνη συνίσταται επίσης και από μία διαδικαστική διάσταση. Όπως ακριβώς οι άνθρωποι αξιολογούν τη συνολική διανομή των αγαθών, των ευκαιριών, των υποχρεώσεων και των βαρών σε μία κοινωνία, αξιολογούν και τις γενικές κοινωνικές διαδικασίες. Κατά τους Tyler & Smith (1998), το μακρο-επίπεδο αποτελεί ίσως το επίπεδο στο οποίο θα έπρεπε να μελετώνται πολλά διαδικαστικά ζητήματα (π.χ. εάν είναι δίκαιο να αποφαίνονται για την ενοχή ή την αθωότητα κάποιου σώματα ενόρκων, ή εάν οι εκλογές αποτελούν μία δίκαιη διαδικασία για την ανάδειξη των ηγετών). Ένα παράδειγμα Μάκρο-Διαδικαστικής Δικαιοσύνης αποτελεί ο τρόπος με τον οποίο αντιπρόσωποι διαφορετικών κοινωνικών ομάδων συμμετέχουν στη λήψη πολιτικών αποφάσεων.

Όταν χρειάζεται να διασφαλιστεί η αρμονική και ειρηνική συνύπαρξη δύο ή περισσότερων ομάδων, η εφαρμογή αρχών κατανομής της εξουσίας που θεωρούνται δίκαιες και νόμιμες από τα μέλη όλων των ομάδων είναι αναγκαία (Lijphart, 1990, αναφέρεται από τον Azzi, 1992). Θεμελιώδη ερωτήματα για τους Κοινωνικούς Ψυχολόγους είναι ποιες είναι αυτές οι αρχές, σε ποιες ψυχολογικές διεργασίες βασίζεται η επιλογή μεταξύ τους και ποιες ψυχολογικές διεργασίες βρίσκονται πίσω από τις εκτιμήσεις για το δίκαιο δεδομένων τρόπων κατανομής της εξουσίας (Azzi, 1992).

Ένα από τα θεμελιώδη κριτήρια Διαδικαστικής Δικαιοσύνης, σύμφωνα με τον Leventhal (1980), είναι, όπως προαναφέρθηκε, η αντιπροσωπευτικότητα: στα σώματα λήψης αποφάσεων (επιτροπές, κοινοβούλια, κλπ) πρέπει να συμμετέχουν αντιπρόσωποι όλων των σημαντικών υποομάδων του συνολικού πληθυσμού. Η αντιπροσώπευση των ομάδων στα πλαίσια των διαδικασιών λήψης αποφάσεων αποτελεί ένα ζήτημα που έχει μία διαδικαστική συνιστώσα (βαθμός ελέγχου της διαδικασίας, με τη δυνατότητα έκφρασης απόψεων) αλλά και μία διανεμητική συνιστώσα (πόσοι -από το σύνολο των αντιπροσώπων- θα προέρχονται από κάθε υπο-ομάδα;). Όπως σημειώνει ο Azzi (1992), «...η ισχύς (ή η πολιτική εκπροσώπηση) είναι ένα ιδιαίτερο αγαθό, με την έννοια ότι συνδυάζει θεμελιώδη διανεμητικά και διαδικαστικά στοιχεία ταυτόχρονα...» (σελ. 744).

Σύμφωνα με τον Azzi (1992), η διαδικαστική αρχή της ισότητας (ισότιμη συμμετοχή όλων στη διαδικασία λήψης αποφάσεων) είναι η πιο «προφανής» όταν οι άνθρωποι εξετάζουν το θέμα της κατανομής της ισχύος/ εξουσίας μεταξύ ομάδων (δηλαδή, μία ψήφος για κάθε ομάδα). Ωστόσο, οι ομάδες συχνά διαφέρουν σε μέγεθος. Στην περίπτωση αυτή συνηθίζεται να εκπροσωπούνται στα σώματα λήψης αποφάσεων ανάλογα με τον αριθμό των μελών κάθε μίας (αρχή της αναλογικότητας).

Η νομιμότητα της αρχής της αναλογικότητας απορρέει από το γεγονός ότι τα δημοκρατικά συστήματα μεριμνούν πρωτίτως για τη διασφάλιση των ατομικών δικαιωμάτων και της ισότητας μεταξύ ατόμων, η οποία επιτυγχάνεται

με την παροχή μίας ψήφου σε κάθε άτομο και την εφαρμογή ενός πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος. Αυτό σημαίνει ότι στο επίπεδο των σχέσεων μεταξύ ομάδων, η αντιπροσώπευση των διαφόρων ομάδων είναι πιθανό να προσεγγίζει την αναλογία των μελών τους στον συνολικό πληθυσμό. Άρα, η ισότητα στο επίπεδο των ατόμων συνεπάγεται αναλογικότητα στο επίπεδο των ομάδων. Η εφαρμογή της αρχής της ισότητας όταν πρόκειται για την αντιπροσώπευση ομάδων θεωρείται ότι παραβιάζει το αξίωμα «ένα άτομο, μία ψήφος» (Azzi, 1992).

Η επιλογή μεταξύ της αναλογικότητας και της ισότητας είναι πιθανό να εξαρτάται από το επίπεδο επικέντρωσης του προβληματισμού για τη δικαιοσύνη (άτομο ή ομάδα) και τη διαδικασία κοινωνικής σύγκρισης που υπεισέρχεται (Azzi, 1992). Όταν πρώτιστο ενδιαφέρον είναι η δικαιοσύνη μεταξύ ατόμων, η αρχή της αναλογικότητας θεωρείται καταλληλότερη, ενώ το αντίθετο ισχύει (δηλαδή, προτιμάται η αρχή της ισότητας) όταν βασικό μέλημα αποτελεί η δικαιοσύνη στο επίπεδο των ομάδων (η παροχή σε όλες τις ομάδες της ίδιας ευκαιρίας να επηρεάσουν ουσιαστικά τις αποφάσεις και να προασπίσουν τα συμφέροντά τους). Η ενεργοποίηση του ενός ή του άλλου είδους προβληματισμού, δηλαδή για δικαιοσύνη στο επίπεδο των ατόμων ή σε αυτό των ομάδων, εξαρτάται από ένα πλήθος παραγόντων, μεταξύ των οποίων η ορατότητα (salience) της ομαδικής ταυτότητας, το είδος του προς διανομή αγαθού και η πολιτισμική ή ιδεολογική έμφαση στα ατομικά δικαιώματα, έναντι των ομαδικών (Azzi, 1992).

Ειδικότερα, όταν η ομαδική ταυτότητα καθίσταται «εμφανής» (“salient”), το ενδιαφέρον για τη δικαιοσύνη εστιάζεται κυρίως στο επίπεδο των ομάδων. Η «ορατότητα» της ομαδικής ταυτότητας έχει βρεθεί ότι επηρεάζεται από τη σχετική της διακριτότητα (distinctiveness) στο κοινωνικό πλαίσιο (π.χ. McGuire et al., 1978). Δηλαδή όσο πιο διακριτή είναι η ομαδική ταυτότητα σε ένα δεδομένο πλαίσιο, τόσο πιθανότερο είναι να προέχει στην αυθόρμητη αυτοαντίληψη των μελών της ομάδας. Επομένως, η ομαδική ταυτότητα είναι πιο «εμφανής» (salient) για τα μέλη μειοψηφικών ομάδων παρά για τα μέλη πλειοψηφικών ομάδων. Κατ’ επέκταση, συνάγεται ότι οι ομάδες που συνιστούν μειοψηφία ενδιαφέρονται περισσότερο για τη δικαιοσύνη σε επίπεδο ομάδων και τείνουν να προτιμούν την αρχή της ισότητας (Azzi, 1992).

Εξάλλου, ο κανόνας της αναλογικότητας ενδέχεται να αποκλείσει ουσιαστικά τη μειοψηφία από το να ασκήσει αποτελεσματικό έλεγχο επί των αποφάσεων. Η εφαρμογή, δηλαδή, της αρχής της αναλογικότητας μπορεί να οδηγήσει σε μία πλειοψηφία με έλεγχο επί των αποφάσεων (ουσιαστικό έλεγχο) και μία μειοψηφία με έλεγχο μόνο επί της διαδικασίας (ευκαιρία έκφρασης γνώμης). Το ενδεχόμενο ουσιαστικού αποκλεισμού της μειοψηφίας από την πολιτική εξουσία μέσω της εφαρμογής ενός κανόνα αναλογικότητας αφενός δυσχεραίνει την πρόσβαση της μειοψηφικής ομάδας σε ζωτικούς υλικούς πόρους και αφετέρου απειλεί την ταυτότητά της ως διακριτής κοινωνικής ομάδας, αφού διευκολύνει, εκτός από την πολιτική, και την πολιτιστική κυριαρχία της πλειοψηφικής ομάδας (Azzi, 1992). Όπως, λοιπόν, επισημαίνει ο Azzi (1992), η προτίμηση των μελών της πλειοψηφικής και της μειοψηφικής ομάδας για μία ορισμένη αρχή κατανομής της πολιτικής δύναμης μπορεί να

εκφράζει ένα κίνητρο μεγιστοποίησης του ελέγχου που ασκεί η ενδο-ομάδα επί της λήψης αποφάσεων. Σε αυτή την περίπτωση, η ισότητα αποτελεί τη λογική επιλογή της μειοψηφίας και η αναλογικότητα τη λογική επιλογή της πλειοψηφίας^{27, 28}.

Η έμφαση στη διασφάλιση της δικαιοσύνης στο επίπεδο των ομάδων κι όχι των ατόμων συνδέεται και με το είδος του αγαθού που χρειάζεται να διανεμηθεί (Azzi, 1992). Όταν πρόκειται για υλικό αγαθό που μπορεί να επιμεριστεί και να καταναλωθεί από τα άτομα που απαρτίζουν τις ομάδες (π.χ. νερό, γη) είναι πιθανότερο να δοθεί προτεραιότητα στη δικαιοσύνη στο διατομικό επίπεδο και να προτιμηθεί η αρχή της αναλογικότητας. Η προτίμηση αυτή αντανακλά την προσπάθεια να επιτευχθεί ισότητα μεταξύ των ατόμων. Αντιθέτως, όταν το αγαθό δεν μπορεί να διανεμηθεί στα άτομα και να καταναλωθεί από το καθένα χωριστά (όπως συμβαίνει όταν πρόκειται για συμβολικά αγαθά, π.χ. επίσημη γλώσσα, θρησκευτικές αργίες που καθιερώνονται σε μία κοινότητα την οποία αποτελούν ομάδες διαφορετικού μεγέθους), έμφαση δίνεται στη δικαιοσύνη στο επίπεδο των ομάδων και προμοδοτείται η αρχή της ισότητας. Το είδος του προς διανομή αγαθού φαίνεται ότι επηρεάζει τις προτιμήσεις των μειοψηφικών και των πλειοψηφικών ομάδων για την αρχή βάσει της οποίας θα αποφασιστεί η διανομή με τον ίδιο τρόπο (Azzi, 1992).

Η επικέντρωση του προβληματισμού για τη δικαιοσύνη στο επίπεδο των ατόμων ή σε αυτό των ομάδων καθορίζεται και από την επικρατούσα ιδεολογία (Azzi, 1992). Έτσι, στα πλαίσια μίας ατομικιστικής κουλτούρας και ιδεολογίας, προτεραιότητα αποκτά η διασφάλιση της δικαιοσύνης στο διατομικό επίπεδο²⁹.

Ο Azzi (1992) επισημαίνει, εξάλλου, ότι, στα πλαίσια της γραμματείας που επιχειρεί να συμπεριλάβει τις διομαδικές σχέσεις στη μελέτη της διαμόρφωσης εκτιμήσεων για τη δικαιοσύνη, χρειάζεται να ληφθεί υπόψη η σχετική «ορατότητα» (salience) διαφορετικών επιπέδων κατηγοριοποίησης (Turner et al., 1987) ή η σχετική ισχύς της ταύτισης με κατηγορίες διαφορετικών

²⁷ Στα πλαίσια της οπτικής που υιοθετεί ο Azzi (1992), η διαφορετική «ορατότητα» της ομαδικής ταυτότητας και το ατομικό συμφέρον δεν αποτελούν ανταγωνιστικές αλλά συμπληρωματικές ερμηνείες της προτίμησης της μειοψηφίας και της πλειοψηφίας για διαφορετικές αρχές κατανομής της πολιτικής ισχύος.

²⁸ Πράγματι, ο Azzi (1992) διαπίστωσε ότι οι συμμετέχοντες ήταν πιο πιθανό να κατανείμουν την πολιτική δύναμη και τη δυνατότητα αντιπροσώπευσης (σε ένα νομοθετικό σώμα και σε μία επιτροπή επεξεργασίας συντάγματος) ανάμεσα σε δύο προσομοιωμένες ομάδες που διέφεραν σε μέγεθος (αναλογία 3:1) βάσει της αρχής της ισότητας κι όχι της αναλογικότητας όταν οδηγούνταν να υιοθετήσουν την οπτική της μειοψηφίας παρά της πλειοψηφίας. Εξάλλου, η αρχή της ισότητας βρέθηκε ότι ήταν πιο «προφανής» στους συμμετέχοντες που, ούτως ή άλλως, ήταν μέλη πραγματικών μειοψηφικών ομάδων. Τα μέλη μειοψηφικών ομάδων επικεντρώνονταν περισσότερο από τα μέλη πλειοψηφικών ομάδων στη διασφάλιση της διαδικαστικής ισότητας στο επίπεδο των ομάδων.

²⁹ Ο Azzi (1992) αναφέρεται στην ερευνητική δραστηριότητα του Mann (π.χ. Mann, Radford & Kanagawa, 1985) που δείχνει ότι, όταν καλούνται να επιλέξουν ποιος κανόνας πρέπει να χρησιμοποιηθεί για να ληφθούν αποφάσεις διανομής μεταξύ μικρών και μεγάλων πειραματικών ομάδων, τα παιδιά από κολεκτιβιστικές κουλτούρες συνήθως δίνουν την ίδια ισχύ στις ομάδες ενώ εκείνα που προέρχονται από ατομικιστικές κουλτούρες προτιμούν έναν πλειοψηφικό κανόνα.

επιπέδων κατηγοριοποίησης (βλ. Berry, 1984). Ο Azzi (1992) υποθέτει ότι όσο μεγαλύτερη είναι η «ορατότητα» ή η ισχύς της ταύτισης με μία κατηγορία χαμηλότερου επιπέδου, έναντι μίας υπερτεταγμένης (superordinate) κατηγορίας, τόσο μεγαλύτερη είναι η πιθανότητα ενεργοποίησης προβληματισμών σχετικών με τη Δικαιοσύνη οι οποίοι θα αφορούν στην αντιπροσώπευση της κατηγορίας του χαμηλότερου επιπέδου στα διάφορα σώματα λήψης αποφάσεων.

Οι έρευνες που λαμβάνουν υπόψη τους τη δυνατότητα «υπερτεταγμένης ταύτισης» (superordinate identification) δείχνουν ότι αυτή μεταβάλλει τον τρόπο με τον οποίο τα μέλη των ομάδων αντιλαμβάνονται τη δικαιοσύνη και, συγκεκριμένα, οδηγεί σε μείωση της σημασίας που αποδίδεται στον έλεγχο επί των αποτελεσμάτων που ασκεί η ομάδα του χαμηλότερου επιπέδου (Huo et al., 1996; Smith & Tyler, 1996). Η υπερτεταγμένη ταύτιση διευκολύνει την επίτευξη συναίνεσης, οδηγεί σε μειωμένο ενδιαφέρον για το ατομικό όφελος ή το όφελος της ομάδας του χαμηλότερου επιπέδου και αυξάνει την προθυμία υπακοής στις αρχές της ευρύτερης ομάδας (Tyler & Smith, 1998).³⁰

Τα αποτελέσματα της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης στο χώρο εργασίας

Σε εργασιακά, οργανωσιακά πλαίσια, ο ρόλος της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης έχει μελετηθεί σε σχέση με την επιλογή προσωπικού (π.χ. Gilliland, 1993; Rolland & Steiner, 2002; Singer, 1992), τον καθορισμό, το «πάγωμα» ή τη μείωση της αμοιβής (π.χ. Greenberg, 1990c; Schaubroeck, May & Brown, 1994), την αξιολόγηση της απόδοσης των εργαζομένων (π.χ. Landy et al., 1978), τις απολύσεις (π.χ. Brockner et al., 1994; Brockner & Wiesenfeld, 1993; Konovsky & Folger, 1991), προγράμματα ελέγχου της κατάχρησης ουσιών εκ μέρους των εργαζομένων (Konovsky & Cropanzano, 1991), απαγορεύσεις του καπνίσματος στο χώρο εργασίας (Greenberg, 1994), κλπ. Έχει, λοιπόν, διαπιστωθεί ότι η Διαδικαστική Δικαιοσύνη συμβάλλει στη θεώρηση των όποιων οργανωσιακών αποτελεσμάτων ως δίκαιων και προάγει τη συμμόρφωση με τους κανόνες και τις αποφάσεις του οργανισμού (για μία ανασκόπηση, βλ., π.χ., Cropanzano, 1993).

Πέρα από την αποδοχή συγκεκριμένων αποφάσεων και ενεργειών της Διοίκησης, η Διαδικαστική Δικαιοσύνη θεωρείται ότι συνδέεται με τις γενικότερες στάσεις απέναντι στον οργανισμό και τη συμπεριφορά των ατόμων στην εργασία. Ειδικότερα, η Διαδικαστική Δικαιοσύνη έχει διαπιστωθεί ότι

³⁰ Οι Tyler & Smith (1998) ισχυρίστηκαν ότι η προσέγγιση του Azzi δεν περιλαμβάνει την πιθανότητα υπερτεταγμένης (superordinate) ταύτισης με την ευρύτερη ομάδα, η οποία επιτρέπει να αποφευχθεί η προσκόλληση στα στενά συμφέροντα της κάθε υπο-ομάδας (ομάδας χαμηλότερου επιπέδου). Μάλιστα, λόγω αυτής της υποτιθέμενης παράλειψης χαρακτηρίζουν την προσέγγισή του ανεπαρκή. Όπως κατέστη σαφές από τα όσα αναφέρθηκαν για την προσέγγιση του Azzi (1992), πρόκειται για έναν ισχυρισμό που δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα.

σχετίζεται με την εργασιακή ικανοποίηση, καθώς και τη δέσμευση και την αφοσίωση των ατόμων στον οργανισμό (π.χ. Alexander & Ruderman, 1987; Dailey & Kirk, 1992; Greenberg, 1987b; Schappe, 1998; Singer, 1992; κλπ)³¹.

Επίσης, ο σεβασμός των αρχών της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης συνδέεται με την εμπιστοσύνη στη διοίκηση (Alexander & Ruderman, 1987; Konvosky & Pugh, 1994) και την αξιολόγηση των προϊστάμενων (Alexander & Ruderman, 1987)³². Μάλιστα, ο Tyler (1984) διαπίστωσε ότι οι εκτιμήσεις της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης συνδέονται με την αφοσίωση στον οργανισμό και την εμπιστοσύνη των εργαζομένων στους προϊσταμένους τους, σε βαθμό σημαντικά μεγαλύτερο από ό,τι η Διανεμητική Δικαιοσύνη, που φάνηκε να σχετίζεται μόνο με την ικανοποίηση του ατόμου από την αμοιβή του³³. Επίσης, η Διαδικαστική Δικαιοσύνη συνδέεται με τη βίωση σύγκρουσης ή αρμονίας και τη συνοχή της ομάδας εργασίας (Alexander & Ruderman, 1987).

Σε άμεση συνάφεια με τα προαναφερθέντα, φαίνεται ότι οι διάφορες μορφές Διαδικαστικής Αδικίας στο εργασιακό πλαίσιο είναι ισχυρότεροι προβλεπτικοί δείκτες της πρόθεσης παραίτησης από ό,τι οι θεμελιώδεις στάσεις απέναντι στην εργασία (Dailey & Kirk, 1992). Οι ερευνητές συστήνουν, λοιπόν, στη διοίκηση των οργανισμών να έχει πάντα επίγνωση του βαθμού στον οποίο

³¹ Οι έρευνες που επιχειρούν να ελέγξουν τη σχετική σημασία της Διαδικαστικής και της Διανεμητικής Δικαιοσύνης ως προς την εργασιακή ικανοποίηση δείχνουν μεν ότι και οι δύο μορφές Οργανωσιακής Δικαιοσύνης είναι σημαντικές, αλλά καταλήγουν σε αντιφατικά συμπεράσματα για τη μορφή που διαδραματίζει καθοριστικότερο ρόλο. Κάποιες έρευνες δείχνουν ότι η Διανεμητική Δικαιοσύνη έχει μεγαλύτερη σημασία από τη Διαδικαστική (π.χ. McFarlin & Sweeney, 1992; Schappe, 1998) ενώ άλλες οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η Διαδικαστική Δικαιοσύνη είναι ισχυρότερος προβλεπτικός παράγοντας της εργασιακής ικανοποίησης από τη Διανεμητική (π.χ. Alexander & Ruderman, 1987; Konovsky & Cropanzano, 1991). Μάλιστα, όταν η δομική και η διαπροσωπική διάσταση της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης διακρίνονται, όπως γίνεται στην έρευνα του Schappe (1998), προκύπτει ότι η διαπροσωπική Διαδικαστική Δικαιοσύνη (που αφορά στην ποιότητα της μεταχείρισης που λαμβάνει κανείς) είναι ισχυρότερος προβλεπτικός παράγοντας της εργασιακής ικανοποίησης από τη δομική Διαδικαστική Δικαιοσύνη (που αναφέρεται στα χαρακτηριστικά των επίσημων διαδικασιών). Το εύρημα αυτό συνάδει με τις προβλέψεις του μοντέλου της Αξίας στην Ομάδα (Lind & Tyler, 1988; Tyler, 1989) που προεβλέπει ότι η μεταχείριση της οποίας τυγχάνουν οι άνθρωποι κατά την αλληλεπίδρασή τους με άλλους διαβιβάζει πληροφορίες για τη θέση που τους αναγνωρίζεται στην ομάδα. Τα χαρακτηριστικά των επίσημων διαδικασιών είναι στατικά και αντικειμενικά κι έτσι δεν έχουν την ίδια πληροφοριακή αξία (Schappe, 1998).

³² Εξάλλου, αν ασπαστούμε τη θεώρηση του μοντέλου των Ευρετικών της Δικαιοσύνης που θα αναπτυχθεί στη συνέχεια, μπορούμε να προβλέψουμε ότι σε περιπτώσεις όπου κρίσεις για το δίκαιο ή μη χαρακτήρα μίας ενέργειας δεν είναι εύκολο να πραγματοποιηθούν, το διοικητικό στέλεχος το οποίο συνήθως τηρεί τη Διαδικαστική Δικαιοσύνη θα «απαλλάσσεται λόγω αμφιβολιών».

³³ Όπως σημειώνουν οι Konovsky & Cropanzano (1991), επειδή η λήψη ενός δίκαιου αποτελέσματος σε μία δεδομένη περίπτωση δεν υποδηλώνει ότι το άτομο θα λαμβάνει πάντοτε δίκαια αποτελέσματα, το δίκαιο του αποτελέσματος συνήθως προβλέπει μόνο τις αντιδράσεις των ατόμων για τη συγκεκριμένη περίπτωση και το συγκεκριμένο πλαίσιο. Απεναντίας, αν δεχθούμε ότι η διαδικαστική δικαιοσύνη λειτουργεί ως ένδειξη της θέσης του ατόμου στην ομάδα, όπως ισχυρίζεται ο Tyler (π.χ. 1994), επιτρέπει στα άτομα να προβούν σε υποθέσεις και για την ποιότητα της μελλοντικής τους αλληλεπίδρασης με τους άλλους. Άρα, επηρεάζει τις γενικότερες στάσεις των ατόμων.

οι εργαζόμενοι θεωρούν ότι υφίσταται Διαδικαστική Δικαιοσύνη, προκειμένου να εξασφαλίσει τη δέσμευση και την αφοσίωση των εργαζομένων.

Στο επίπεδο της συμπεριφοράς, η επίδραση της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης φαίνεται ότι είναι, επίσης, καθοριστική. Έχει βρεθεί ότι συνδέεται με την «συμπεριφορά καλού πολίτη της οργάνωσης» (organizational citizenship behavior)³⁴ (Organ & Moorman, 1993), τις απουσίες από την εργασία (Geurts, Schaufeli, & Rutte, 1999), το ενδεχόμενο κλοπής (π.χ. Greenberg, 1990c) και συμμετοχής σε ενέργειες sabotage, τη διαπροσωπική σύγκρουση ή ακόμη και τη βία –όλα αυτά μπορεί να αποδειχθούν πολύ ακριβά για τον οργανισμό (Bies, 1987)³⁵. Η Διαδικαστική Δικαιοσύνη φαίνεται ότι σχετίζεται και με τη μεταβλητή της εργασιακής απόδοσης. Για παράδειγμα, σε μία έρευνα των Lind et al. (1990), διαπιστώθηκε ότι η ευκαιρία έκφρασης της γνώμης των εργαζομένων πριν καθοριστούν οι εργασιακοί στόχοι –όπως γίνεται περιοδικά– όχι μόνο προάγει τις θετικές στάσεις για τους προϊσταμένους και τα εργασιακά καθήκοντα, αλλά και οδηγεί σε καλύτερη απόδοση.

Όπως, λοιπόν, επισημαίνουν και οι Folger & Cropanzano (1998), χρειάζεται η δικαιοσύνη να λαμβάνεται υπόψη, προκειμένου να στεφθεί με επιτυχία οποιαδήποτε παρέμβαση αναφορικά με τη διοίκηση του ανθρώπινου δυναμικού μίας επιχείρησης. Σύμφωνα με τους Lind & Tyler (1988), η επένδυση σε δίκαιες διαδικασίες θα μπορούσε να είναι ένας από τους λιγότερο δαπανηρούς τρόπους βελτίωσης των οργανωσιακών στάσεων και προαγωγής της συμμόρφωσης με τις αποφάσεις του οργανισμού. Πράγματι, σήμερα στους περισσότερους οργανισμούς καταβάλλεται προσπάθεια εφαρμογής συμμετοχικών προγραμμάτων διοίκησης [σε τομείς όπως τα συστήματα αξιολόγησης της απόδοσης, τα συστήματα αμοιβών, οι κύκλοι ποιότητας (Neuman et al., 1989)] εφόσον έχει διαπιστωθεί ότι η ευκαιρία έκφρασης γνώμης για τα ζητήματα που ενδιαφέρουν τον εργαζόμενο και η συμμετοχή στη διαδικασία λήψης αποφάσεων συνεισφέρουν στην πρόσληψη των διαδικασιών που τηρούνται ως δίκαιων (π.χ. Greenberg & Folger, 1983).

Τέλος, χρειάζεται να σημειωθεί ότι ο οργανισμός έχει οφέλη που δεν περιορίζονται σε όσα εκπορεύονται από τις θετικές στάσεις και τη συμπεριφορά των εργαζομένων σε αυτόν. Η εικόνα ενός οργανισμού ως δίκαιου είναι επιπλέον σημαντική γιατί συμβάλλει στην προσέλκυση και τη διατήρηση

³⁴ Η «συμπεριφορά καλού πολίτη της οργάνωσης» ορίζεται συνήθως ως συμπεριφορά που έχει ευεργετικές συνέπειες για τον οργανισμό και υπερβαίνει τις απαιτήσεις του εργασιακού ρόλου (Spector, 2000). Περιλαμβάνει πέντε επιμέρους ιδιότητες: τον αλτρουισμό (εθελοντική προσφορά βοήθειας σε συνάδελφο που αντιμετωπίζει κάποιο πρόβλημα στην εργασία του), τη συναδελφική αβρότητα (courtesy) (συνεργασία και ευγένεια προς τα άτομα των οποίων η εργασία επηρεάζεται από τις αποφάσεις και τις υποχρεώσεις ενός ατόμου), την ευσυνειδησία (conscientiousness), (εκτέλεση του καθήκοντος πέρα από τα ζητούμενα όρια) τις συμμετοχικές αρετές (civic virtue) (υπεύθυνη συμμετοχή στην πολιτική ζωή του οργανισμού) και το ομαδικό πνεύμα (sportsmanship) (αποφυγή συμπεριφορών που επηρεάζουν αρνητικά το κλίμα στο περιβάλλον εργασίας, π.χ. διαμαρτυρία για μικροπράγματα).

³⁵ Η επικέντρωση στο νομικά οριζόμενο ενδο-επιχειρησιακό έγκλημα -κι όχι π.χ. σε ευρύτερες ζημιές, όπως είναι η περιβαλλοντική καταστροφή, που προκαλούν πολλές βιομηχανίες- είναι ενδεικτική της ιδεολογικής αφετηρίας πολλών ερευνών (για μία ανάδειξη της ιδεολογικής φόρτισης του πεδίου της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης, βλ. Fox, 1999).

πελατών αλλά και των καλύτερων υποψηφίων εργαζομένων, που προσελκύονται από τη θετική εικόνα της εταιρίας (Greenberg, 1990). Για παράδειγμα, οι Skarlicki, Ellard & Kelln (1998) διαπίστωσαν ότι οι εκτιμήσεις «παρατηρητών»³⁶ για το βαθμό ύπαρξης Διαδικαστικής Δικαιοσύνης σε μία περίπτωση μαζικών απολύσεων συνδέονταν με την ανταποδοτική πρόθεση³⁷ των «παρατηρητών» ως πελατών αλλά και ως υποψηφίων εργαζομένων³⁸.

Χρειάζεται, βέβαια, να σημειωθεί ότι, κατά κανόνα, στις διάφορες έρευνες, όπως και στην προαναφερθείσα των Skarlicki, Ellard & Kelln (1998), μελετάται η συμπεριφορική πρόθεση και όχι η ίδια η συμπεριφορά. Μολονότι, σύμφωνα με το πολύ γνωστό «μοντέλο της λελογισμένης δράσης» των Fishbein & Ajzen (1975), ο καλύτερος προβλεπτικός παράγοντας της συμπεριφοράς είναι η πρόθεση εκδήλωσης μίας συμπεριφοράς, η πρόθεση και η συμπεριφορά δεν παρουσιάζουν τέλεια συσχέτιση.

Σήμερα γνωρίζουμε ποιες είναι οι πλέον αποδεκτές εκ μέρους των υποψηφίων μέθοδοι για την επιλογή προσωπικού (π.χ. Rolland & Steiner, 2002; Ryan & Ployhart, 2000), ποιες διαδικασίες θεωρούνται πιο δίκαιες όταν μία επιχείρηση προτίθεται να απολύσει έναν αριθμό εργαζομένων (π.χ. Cameron, 1994), κλπ. Γνωρίζουμε, επίσης, αρκετά για τους παράγοντες που διαμεσολαβούν τη βαρύτητα των διαφόρων παραμέτρων της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης³⁹. Τα δεδομένα αυτά χρειάζεται να λαμβάνονται υπόψη, εφόσον διάφορες έρευνες έχουν υπογραμμίσει τις αρνητικές συνέπειες μίας οργανωσιακής απόφασης που θεωρείται άδικη (π.χ. Ambrose & Kulik, 2001)⁴⁰.

³⁶ Δηλαδή, των συμμετεχόντων που διάβαζαν ένα υποτιθέμενο άρθρο εφημερίδας.

³⁷ Μεταφράζουμε τον όρο "retributive intention". Η ανταποδοτική πρόθεση μετρήθηκε με τη βοήθεια δηλώσεων όπως: «εξαιτίας του τρόπου με τον οποίο αυτή η τράπεζα μεταχειρίζεται τους εργαζομένους της, θα προτιμούσα να πραγματοποιήσω αλλού τις συναλλαγές μου», «δεν θα είχα πρόβλημα να συστήσω αυτή την Τράπεζα σε έναν φίλο ή συγγενή» (με αντιστροφή βαθμολογίας), «εάν με ενδιέφερε μία καριέρα σε Τράπεζα, θα αναζητούσα πρώτα μία θέση σε άλλες Τράπεζες, πριν κάνω αίτηση στη συγκεκριμένη».

³⁸ Οι ερευνητές κλείνουν, μάλιστα, το άρθρο τους επισημαίνοντας τη σημασία χρήσης στρατηγικών διαχείρισης εντυπώσεων, για να διασφαλιστεί ότι η κάλυψη μίας απόφασης του οργανισμού (π.χ. για απολύσεις) από τα ΜΜΕ θα περιλαμβάνει αναφορά στις τήρουμένες διαδικασίες. Μολονότι η σχέση της Κοινωνικής (και όχι μόνο) Ψυχολογίας με την Ιδεολογία είναι έτσι κι αλλιώς στενή (βλ. Παπαστάμου, 2001), σε κάποιες περιπτώσεις είναι απροκάλυπτη.

³⁹ π.χ. διαμεσολάβηση της επίδρασης της παροχής της ευκαιρίας έκφρασης γνώμης από τις πολιτιστικές νόρμες οι οποίες επηρεάζουν τις προσδοκίες των ατόμων για συμμετοχή στη διαδικασία λήψης αποφάσεων (Brockner et al., 2001).

⁴⁰ Ο ρόλος της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης έχει μελετηθεί και σε άλλα πλαίσια. Για παράδειγμα, οι Fondacaro et al. (1998) εξέτασαν τις συνέπειες του τρόπου χειρισμού των ενδο-οικογενειακών συγκρούσεων που υιοθετούν οι γονείς στη λειτουργία της οικογένειας και στη ψυχοκοινωνική προσαρμογή των εφήβων. Διαπίστωσαν, λοιπόν, ότι η Διαδικαστική Δικαιοσύνη συνδεόταν με την οικογενειακή συνοχή και τη γενική συναισθηματική ευεξία (χαρά, θετική αυτοεικόνα) των εφήβων, και παρουσίαζε αρνητική συσχέτιση με το κλίμα σύγκρουσης στην οικογένεια, την παραβατική συμπεριφορά και τα επίπεδα άγχους και κατάθλιψης των εφήβων.

Αποτελέσματα της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης ως προς την Κοινωνική Υπακοή

Η έρευνα για τη Σχετική Αποστέρηση συχνά λαμβάνει ως δεδομένο ότι η εκτίμηση που οδηγεί σε συναισθήματα ομαδικής αποστέρησης είναι η εκτίμηση ότι μεταξύ των κοινωνικών ομάδων υφίσταται διανεμητική αδικία. Εντούτοις, η αναγνώριση της διανεμητικής αδικίας μπορεί να εξαρτάται από τις πεποιθήσεις των ατόμων για το πώς προέκυψε η ανισότητα, με τη διαδικαστική δικαιοσύνη (ή αδικία) να λειτουργεί ως ευρετική που επιτρέπει να καθοριστεί εάν τα όσα μία ομάδα λαμβάνει είναι δίκαια (Lind et al., 1993)⁴¹. Ακόμη κι αν δεν είναι βέβαιο ότι η Διαδικαστική Δικαιοσύνη αυξάνει την ικανοποίηση για ένα θετικό, ευνοϊκό αποτέλεσμα, είναι σίγουρο ότι μετριάζει τη δυσαρέσκεια για ένα αρνητικό ή άδικο αποτέλεσμα (βλ. Brockner & Weisenfeld, 1994, για μία ανασκόπηση) και συντελεί στην αποδοχή των αποφάσεων τρίτων⁴².

Η Διαδικαστική Δικαιοσύνη έχει μεγάλη βαρύτητα για την αξιολόγηση των αρχών, των θεσμών και των κανόνων της ομάδας (π.χ. Tyler & Lind, 1992; Tyler, 1994). Έρευνες για τις νομικές αρχές (Tyler, 1984, 1990; Tyler, Casper, & Fisher, 1989), τις πολιτικές αρχές (Tyler & Caine, 1981b; Tyler, Rasinski, & McGraw, 1985), και τις διευθυντικές αρχές (Alexander & Ruderman, 1987; Folger & Konovsky, 1989) συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι τα ζητήματα διαδικασίας εν πολλοίς καθορίζουν την αξιολόγηση των αρχών και τις στάσεις απέναντί τους. Εξάλλου, οι εκτιμήσεις της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης έχει διαπιστωθεί ότι επηρεάζουν τις αντιδράσεις των ατόμων απέναντι σε κοινωνικές πολιτικές, όπως είναι τα προγράμματα θετικής δράσης (affirmative action programs) (Nacoste, 1990).

Από την άλλη πλευρά, η διαδικαστική αδικία (για την ακρίβεια, η πρόσληψή της) ενδέχεται να κινητοποιήσει τα άτομα να αναλάβουν συλλογική δράση, ιδίως όταν θεωρούν ότι τα ίδια προσωπικά υπέφεραν και ζημιώθηκαν εξαιτίας αυτής της αδικίας (Tyler & Smith, 1998). Πάντως, φαίνεται ότι οι εκτιμήσεις του δίκαιου των τηρούμενων διαδικασιών εκ μέρους των άμεσα ενδιαφερομένων είναι κατά κανόνα παρόμοιες με τις εκτιμήσεις των μη εμπλεκόμενων, μη ενδιαφερομένων παρατηρητών (Tyler, 1990). Η κοινωνική υπακοή ή η κοινωνική αντίδραση δεν συνδέεται μόνο με τις διαδικασίες που βιώνονται άμεσα αλλά και με εκείνες που παρακολουθούμε να βιώνουν άλλοι. Εξάλλου, η διαδικαστική αδικία επιφέρει συλλογική αντίδραση όταν θεωρείται ότι αντανακλά θεσμικές διευθετήσεις και πολιτικές, κι όχι όταν ανάγεται στις ενέργειες ενός μεμονωμένου ατόμου (Greenberg, 1987a).

Στο τμήμα της εργασίας μας που αφορά στην κατάχρηση της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης θα επανέλθουμε στο ρόλο της σε σχέση με την κοινωνική υπακοή.

⁴¹ Για το μοντέλο των Ευρετικών της Δικαιοσύνης, ένα από τα βασικά μοντέλα της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης, θα κάνουμε λόγο παρακάτω.

⁴² Οι LaTour (1978) και Lind et al. (1980), π.χ., διαπίστωσαν ότι οι διαδικασίες που επιτρέπουν στους ενδιαφερόμενους να ασκήσουν έλεγχο στη λήψη απόφασης συνοδεύονται από μεγαλύτερη αποδοχή ακόμη και ενός ανεπιθύμητου αποτελέσματος, σε σύγκριση με τις διαδικασίες που αποκλείουν τους ενδιαφερόμενους από τη λήψη απόφασης.

Γιατί είναι σημαντική η Διαδικαστική Δικαιοσύνη;

Θεωρητικά Μοντέλα σχετικά με το Κίνητρο για τη Διαδικαστική Δικαιοσύνη

Σημαντικές προσπάθειες έχουν πραγματοποιηθεί ώστε να ερμηνευτεί γιατί η Διαδικαστική Δικαιοσύνη έχει σημασία για το άτομα, μέσω της ανάπτυξης μοντέλων που επιχειρούν να αποσαφηνίσουν τη φύση του κινήτρου για τη Διαδικαστική Δικαιοσύνη. Όπως σημειώνει ο Tyler (1994), αρχικά θεωρήθηκε ότι υπάρχει ένα μόνο κίνητρο που οδηγεί στην εκδήλωση ενδιαφέροντος τόσο για τη Διανεμητική όσο και για τη Διαδικαστική Δικαιοσύνη, το κίνητρο της απόκτησης πόρων ("the resource motive").

Στα πλαίσια της γραμματείας της Διανεμητικής Δικαιοσύνης, θεωρείται ότι κατά την αλληλεπίδρασή τους με άλλους, οι άνθρωποι διέπονται από το κίνητρο της μεγιστοποίησης των δικών τους οφελών. Αναγνωρίζουν, όμως, ότι το μακροπρόθεσμο όφελος κατά την αλληλεπίδραση με τους άλλους συχνά προϋποθέτει τον περιορισμό του βραχυπρόθεσμου ατομικού συμφέροντος (Tyler, 1994). Οι νόρμες της Διανεμητικής Δικαιοσύνης προσφέρουν γενικά αποδεκτές κατευθυντήριες γραμμές για τον τρόπο άσκησης αυτού του περιορισμού (Tyler, 1994). Οι άνθρωποι αποδέχονται, λοιπόν, αυτές τις νόρμες και φέρονται δίκαια προς τους άλλους, προσδοκώντας ότι, σε ανταπόδοση, οι άλλοι θα φερθούν δίκαια προς τους ίδιους. Η σύμφωνη με τις νόρμες συμπεριφορά απορρέει, δηλαδή, τελικά, από την πεποίθηση ότι η δίκαιη συμπεριφορά προάγει το προσωπικό κέρδος. Οι Taylor & Moghaddam (1987) συνόψισαν αυτή την οπτική για τη Διανεμητική Δικαιοσύνη ως εξής: «Μία θεμελιώδης υπόθεση...είναι ότι τα άτομα αγωνίζονται να μεγιστοποιήσουν τις προσωπικές τους ανταμοιβές. Ωστόσο, επιδιώκοντας αυτό το στόχο, τα άτομα μαθαίνουν ότι οφείλουν να συμμορφώνονται με ορισμένους κανόνες δικαιοσύνης στις συναλλαγές τους με τους άλλους» (p.85).

Η σημασία της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης επιχειρήθηκε αρχικά να ερμηνευτεί βάσει του ίδιου κινήτρου της μεγιστοποίησης του προσωπικού οφέλους. Στις σελίδες που ακολουθούν παρουσιάζεται η αρχική αυτή θεωρητική προσέγγιση, καθώς και όσες ακολούθησαν.

Το Μοντέλο του Ελέγχου (Εργαλειακό Μοντέλο- Μοντέλο του Προσωπικού Συμφέροντος)

Το μοντέλο του Ελέγχου (Thibaut & Walker, 1975) εδράζεται σε μία θεώρηση του ανθρώπου ως εγωιστή (Lind & Tyler, 1988). Θεμελιώδες αξίωμά του είναι ότι οι άνθρωποι επιθυμούν να αποκτήσουν τη δυνατότητα να ασκήσουν έλεγχο και επιρροή επί των διαδικασιών λήψης αποφάσεων προκειμένου να εξασφαλίσουν ότι οι προσωπικές τους απόψεις θα ληφθούν υπόψη και ότι θα επιτευχθεί το καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα για τους ίδιους. Το προσωπικό συμφέρον θεωρείται ότι αποτελεί το κύριο μέλημα των ανθρώπων (Greenberg, 1990).

Αναλυτικότερα, οι Thibaut & Walker (1975) ισχυρίστηκαν ότι η κατανομή του ελέγχου ανάμεσα στους συμμετέχοντες σε μία διαδικασία λήψης απόφασης είναι το θεμελιώδες χαρακτηριστικό της διαδικασίας, το οποίο διαμορφώνει τις απόψεις των ατόμων τόσο για το δίκαιο της όποιας απόφασης όσο και για την επιθυμητότητά της. Οι ίδιοι διέκριναν δύο μορφές ελέγχου: τον έλεγχο της διαδικασίας (process control) και τον έλεγχο της απόφασης (decision control). Ο έλεγχος της διαδικασίας αναφέρεται στον έλεγχο που ασκούν οι συμμετέχοντες επί της παρουσίασης αποδεικτικών στοιχείων⁴³, απόψεων και επιχειρημάτων. Ο έλεγχος της απόφασης αναφέρεται στον έλεγχο που έχουν οι συμμετέχοντες επί των αποφάσεων που πράγματι λαμβάνονται. Αφορά, δηλαδή, στο βαθμό στον οποίο μπορούν να επηρεάσουν άμεσα και να αποφασίσουν για το αποτέλεσμα μίας διαφοράς (Bies & Shapiro, 1988).

Οι Thibaut & Walker (1978) παρατήρησαν, εξάλλου, ότι η ευκαιρία να ασκήσει κανείς έλεγχο επί της διαδικασίας είναι σημαντική γιατί οι μη ενδιαφερόμενοι τρίτοι που συμμετέχουν στη λήψη αποφάσεων τείνουν να παραβλέπουν σημαντικούς περιβαλλοντικούς παράγοντες που ενδεχομένως προκάλεσαν τη συμπεριφορά του διαδίκου. Οι μη ενδιαφερόμενοι τρίτοι έχουν γενικά την τάση να πριμοδοτούν εσωτερικές αποδόσεις της συμπεριφοράς και οι αποφάσεις τους ενδέχεται να ληφθούν με γνώμονα υποτιθέμενα σταθερά χαρακτηριστικά προσωπικότητας κι όχι το ίδιο το γεγονός ή την κατάσταση (Thibaut & Walker, 1978). Έτσι, η ευκαιρία άσκησης ελέγχου επί της διαδικασίας εκ μέρους του ενδιαφερόμενου και η εφαρμογή μίας διαδικασίας που του επιτρέπει να παρουσιάσει τις θέσεις του είναι πράγματι δυνατό να οδηγήσει στη λήψη απόφασης ευνοϊκότερης για τον ίδιο από εκείνη που θα λαμβανόταν χωρίς την ενεργό συμμετοχή του στη διαδικασία.

Όπως επισημαίνει ο Tyler (1989), το μοντέλο του Ελέγχου βασίζεται στο Μοντέλο της Κοινωνικής Ανταλλαγής (social exchange model) των Thibaut & Kelley (1959) που δίνει έμφαση στους εργαλειακούς προβληματισμούς (instrumental concerns) των ανθρώπων κατά την αλληλεπίδρασή τους με άλλους. Ειδικότερα, εδράζεται στην ιδέα ότι οι άνθρωποι ενδιαφέρονται πρωταρχικά για τη σχέση τους με το άτομο ή τα άτομα με τα οποία έχουν

⁴³ Θυμίζουμε ότι η αρχική ερευνητική δραστηριότητα των Thibaut & Walker αφορούσε στην επίλυση διαφορών με τα μέσα του νομικού συστήματος.

κάποια διαφορά και όχι για τη μακροπρόθεσμη σχέση τους με τους τρίτους που λαμβάνουν την απόφαση και τους θεσμούς που εκπροσωπούν. Το ενδιαφέρον τους περιλαμβάνει αφενός ενδιαφέρον για την συγκεκριμένη διαφορά στην οποία εμπλέκονται και αφετέρου ενδιαφέρον για τη διατήρηση μίας μακροπρόθεσμης παραγωγικής σχέσης ανταλλαγής με τα άλλα μέρη της διαφοράς⁴⁴. Καθώς το μέλημα των ανθρώπων κατά την επαφή τους με τους τρίτους είναι η επίλυση της δεδομένης κάθε φορά διαφοράς, ο έλεγχος επί των πτυχών της διαδικασίας η οποία τηρείται με στόχο την επίλυση της διαφοράς είναι μείζονος σημασίας (Thibaut & Walker, 1975, 1978).

Παρατηρήσει και Κριτικές για το Μοντέλο του Ελέγχου

Μετά τους Thibaut & Walker (1975), η έρευνα επικεντρώθηκε στην κατανομή του ελέγχου στα πλαίσια διαφόρων διαδικασιών λήψης αποφάσεων (για μία ανασκόπηση: Lind & Tyler, 1988). Η υπόθεση των Thibaut & Walker (1975) ότι η κατανομή του ελέγχου στα πλαίσια μίας διαδικασίας επηρεάζει τις κρίσεις περί Διαδικαστικής Δικαιοσύνης επαληθεύτηκε.

Ενώ, όμως, στην αρχική θεωρία, οι Thibaut & Walker έδωσαν έμφαση στον έλεγχο της απόφασης, θεωρώντας τον έλεγχο της διαδικασίας ως έναν έμμεσο τρόπο άσκησης ελέγχου επί της απόφασης, η μεταγενέστερη ερευνητική δραστηριότητα έδειξε ότι ο έλεγχος της διαδικασίας (δηλαδή, η ευκαιρία παρουσίας απόψεων, επιχειρημάτων, στοιχείων κλπ) είναι συνήθως σημαντικότερος από τον έλεγχο της απόφασης και ότι είναι σημαντικός ακόμη κι αν δεν συνδέεται με τον έλεγχο της απόφασης. Διαπιστώθηκε ότι οι άνθρωποι δίνουν μεγάλη σημασία στον έλεγχο επί της διαδικασίας ακόμη κι όταν έχουν χάσει σε μία αντιδικία, οπότε γνωρίζουν ότι τα επιχειρήματά τους δεν επικράτησαν (Lind et al., 1980), αλλά και όταν πιστεύουν ότι τα επιχειρήματά τους είχαν μικρή ή και καμία επίδραση επί των αποφάσεων (Lind, Kanfer & Earley, 1990; Lind, Lissak & Conlon, 1983; Musante, Gilbert, & Thibaut, 1983; Tyler, 1987; Tyler, Rasinski, & Spodick, 1985).

Με άλλα λόγια, υπάρχουν αρκετές ενδείξεις ότι «το φαινόμενο της επίδρασης του ελέγχου της διαδικασίας» (“the process control effect”), δηλαδή η διαμόρφωση θετικών κρίσεων για μία απόφαση όταν έχει νωρίτερα δοθεί στο άτομο η ευκαιρία να εκφράσει τις θέσεις του, αντανακλά κάτι πέρα από μία εργαλειακή επιθυμία του ατόμου να ελέγξει τις αποφάσεις και τα αποτελέσματά τους προς όφελός του. Ο έλεγχος της διαδικασίας θεωρείται σημαντικός όχι

⁴⁴ Όπως θα καταστεί σαφές κατά την παρουσίαση των θεωρητικών μοντέλων που προτάθηκαν μετά το μοντέλο του Ελέγχου, τόσο το μοντέλο της Κοινωνικής Ανταλλαγής όσο και το μοντέλο της Αξίας στην Ομάδα (group-value model) δέχονται ότι οι άνθρωποι ενδιαφέρονται για τη μακροπρόθεσμη υπαγωγή τους στην ομάδα, αλλά συνδέουν το ενδιαφέρον αυτό με άλλα ζητήματα. Το μοντέλο της Κοινωνικής Ανταλλαγής το συνδέει με το ενδιαφέρον για τις ανταμοιβές και τα οφέλη που δύναται να προέλθουν από τη συμμετοχή στην ομάδα, ενώ το μοντέλο της Αξίας στην Ομάδα με τις πληροφορίες για τη θέση που κατέχει το άτομο στην ομάδα (group status).

μόνο όταν επιτρέπει στους ενδιαφερόμενους να επηρεάσουν εμμέσως το αποτέλεσμα της διαδικασίας.

Σύμφωνα με τον Tyler (π.χ. 1994) η ευκαιρία που παρέχεται στο άτομο να εκφράσει τις απόψεις και τα επιχειρήματά του έχει αξία αυτή καθαυτή. Αυτή η ευκαιρία έκφρασης, με τις προεκτάσεις και τη σημασία της στο σχεσιακό επίπεδο, είναι πιθανόν σημαντικότερη από την άσκηση επιρροής στις αποφάσεις μέσω της έκφρασης απόψεων (Tyler, 1994). Η σχέση, λοιπόν, μεταξύ ελέγχου και Διαδικαστικής Δικαιοσύνης είναι πιο περίπλοκη: ο έλεγχος της διαδικασίας μπορεί, βέβαια, ενίοτε να επηρεάζει το αποτέλεσμα, αλλά αποτελεί, επίσης, δείκτη των σχέσεων του ατόμου (relational indicator) με την ομάδα του και, ιδιαίτερα, τις αρχές της (Tyler, 1994).

Ένα Σχεσιακό Μοντέλο (Relational Model) Το Μοντέλο της Αξίας στην Ομάδα (Group-value model)

Το 1988 οι Lind & Tyler πρότειναν ένα εναλλακτικό, σχεσιακό μοντέλο για το ρόλο της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης (βλ. Tyler, 1989; Tyler & Lind, 1992). Το εν λόγω μοντέλο συνδέει το ενδιαφέρον για τη Διαδικαστική Δικαιοσύνη με σχεσιακά κίνητρα (relational motivations), κίνητρα για τη δημιουργία και διατήρηση κοινωνικών δεσμών μεταξύ ατόμων και αρχών και θεσμών της ομάδας.

Σύμφωνα με το σχεσιακό αυτό μοντέλο, οι άνθρωποι ενδιαφέρονται για τη μακροπρόθεσμη εξέλιξη της κοινωνικής σχέσης τους με τις αρχές και τους θεσμούς που λειτουργούν ως τρίτοι σε περιπτώσεις διαφορών και δεν θεωρούν τη σχέση τους με τους τρίτους αυτούς ως μία και μόνη εμπειρία, μία επαφή που περιορίζεται μόνο στο παρόν πρόβλημα που χρειάζεται να διευθετηθεί. Ως εκ τούτου, δείχνουν ενδιαφέρον για τρεις παραμέτρους της διαδικασίας που δεν σχετίζονται με τον έλεγχο: την ουδετερότητα της διαδικασίας λήψης απόφασης, την εμπιστοσύνη στον τρίτο και τις ενδείξεις αναγνώρισης της κοινωνικής τους θέσης εκ μέρους του τρίτου. Θεωρείται ότι οι τρεις αυτές παράμετροι επηρεάζουν τις αντιδράσεις των ατόμων, ανεξάρτητα από το βαθμό στον οποίο είναι ευνοϊκό για τα ίδια το αποτέλεσμα και ανεξάρτητα από την κατανομή του ελέγχου μεταξύ των εμπλεκόμενων στη διαφορά και των τρίτων.

Το βασικό αξίωμα αυτού του μοντέλου είναι ότι οι άνθρωποι αποδίδουν αξία στην ιδιότητα του μέλους μίας ομάδας. Οι άνθρωποι επιθυμούν, δηλαδή, να ανήκουν σε ομάδες και να διατηρούν τους κοινωνικούς δεσμούς που αναπτύσσονται εντός αυτών. Για το λόγο αυτό, δίνουν ιδιαίτερη προσοχή σε κάθε τι που τους παρέχει πληροφορίες για τη θέση που κατέχουν στην ομάδα (Tyler, 1989, 1994). Σύμφωνα με τον Tyler (1989), η σημασία που έχει η ιδιότητα του μέλους μίας ομάδας για τους ανθρώπους καταδεικνύεται και από τα ευρήματα των ερευνών που δείχνουν ότι οι άνθρωποι ταυτίζονται με την ομάδα στην οποία ανήκουν, ακόμη κι όταν το κριτήριο για διάκριση σε ομάδες είναι

εντελώς υποτυπώδες (π.χ. Brewer & Kramer, 1986; Kramer & Brewer, 1984; Messick & Brewer, 1983; Tajfer, 1981; Tajfel & Turner, 1979).

Ο Tyler (1989, 1994), ακολουθώντας τον Festinger (1954), θεωρεί ότι ένας από τους λόγους για τους οποίους οι άνθρωποι επιζητούν τη συμμετοχή σε ομάδες είναι το γεγονός ότι οι ομάδες αποτελούν μία πηγή αυτοεπικύρωσης (self-validation), καθώς παρέχουν πληροφορίες για την ορθότητα και την καταλληλότητα των στάσεων και των αξιών των μελών. Επίσης, θεωρεί ότι οι ομάδες παρέχουν συναισθηματική στήριξη και μία αναγκαία αίσθηση του ανήκειν στα μέλη τους, ενώ ταυτόχρονα τους εξασφαλίζουν υλικούς πόρους (Tyler, 1989)⁴⁵. Σε αυτούς τους λόγους αποδίδει το γεγονός ότι οι άνθρωποι βρίσκουν καθησυχαστικές τις ενδείξεις ότι γίνονται αποδεκτοί από την ομάδα και, απεναντίας, προβληματίζονται από ενδείξεις που υποδηλώνουν απόρριψη εκ μέρους της ομάδας στην οποία ανήκουν (Cartwright & Zander, 1953; Schachter, 1951). Μία θεμελιώδης υπόθεση του σχεσιακού μοντέλου της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης, λοιπόν, είναι ότι οι άνθρωποι αναζητούν πληροφορίες αναφορικά με τη θέση τους στα πλαίσια της ομάδας και εκτιμούν τα στοιχεία που υποδηλώνουν ότι η θέση τους είναι σημαντική και σεβαστή.

Σύμφωνα με τον Tyler (1989), οι άνθρωποι έχουν επίγνωση του γεγονότος ότι η διασφάλιση του ατομικού συμφέροντος δεν είναι πάντα εφικτή όταν κανείς αλληλεπιδρά με άλλους. Σε μία μακροχρόνια σχέση οι άνθρωποι δεν μπορούν πάντοτε να επιβάλλουν τις επιθυμίες τους. Συχνά χρειάζεται να προβούν σε συμβιβασμούς και να υποχωρήσουν στις επιθυμίες των άλλων, αναγνωρίζοντας ότι δεν είναι δυνατό να επιτυγχάνουν ένα ευνοϊκό για τους ίδιους αποτέλεσμα σε κάθε κατάσταση κι ότι είναι σκόπιμο να αναλογίζεται κανείς τα αποτελέσματα για τον ίδιο μακροπρόθεσμα. Αναγνωρίζουν, λοιπόν, ότι αποτελέσματα που σε μία δεδομένη περίπτωση δεν εξυπηρετούν το συμφέρον τους πρέπει να γίνουν αποδεκτά, προκειμένου να διατηρηθεί η συνοχή της ομάδας και οι ίδιοι να παραμείνουν μέλη της.

Δεδομένου, όμως, ότι οι άνθρωποι δεν μπορούν να επικεντρωθούν στα βραχυπρόθεσμα αποτελέσματα, πώς είναι δυνατόν να αξιολογήσουν εάν είναι λογικά τα αποτελέσματα που απορρέουν για τους ίδιους από την ομάδα; Κατά τους Lind & Tyler (1988), οι άνθρωποι υποθέτουν ότι μακροπρόθεσμα όλοι θα επωφεληθούν εξίσου από την εφαρμογή δίκαιων διαδικασιών για τη λήψη αποφάσεων εκ μέρους των αρχών της ομάδας, δηλαδή, όλοι θα λάβουν εύλογο μέρος των διαθέσιμων πόρων από την ομάδα και τις αρχές της⁴⁶. Η Διαδικαστική Δικαιοσύνη είναι, επομένως, αναγκαία για να διασφαλιστούν μακροπρόθεσμα οφέλη αλλά και για να αποφευχθεί σύγκρουση εντός της

⁴⁵ Στα πλαίσια των ομάδων υπάρχουν, λοιπόν, διάφορες μορφές αλληλεξάρτησης των μελών (Tyler, 1994). Μία μορφή αλληλεξάρτησης συνδέεται με τους πόρους που αποκτώνται μέσω της συμμετοχής στην ομάδα με την ιδιότητα του μέλους. Οι Deutsch & Gerard (1955) έκαναν λόγο για την «εξάρτηση για τα αποτελέσματα» ("effect dependence"), αναφερόμενοι στην επιθυμία των ανθρώπων να αποκτήσουν σημαντικούς για τους ίδιους πόρους από τους άλλους.

⁴⁶ Επομένως, αν και τα ζητήματα ταυτότητας είναι θεμελιώδη στα πλαίσια του σχεσιακού μοντέλου, το μοντέλο αυτό δεν αγνοεί το ζήτημα του κέρδους, των πόρων που αποσπά κάποιος σύμφωνα με την απόφαση της αρχής της ομάδας. Απλώς θεωρείται ότι οι άνθρωποι υιοθετούν μία μακροπρόθεσμη οπτική σε ό,τι αφορά στην αξία και τη σημασία της υπαγωγής τους στην ομάδα (Tyler, 1994).

ομάδας (Lind & Tyler, 1988). Θεωρείται, λοιπόν, ότι οι διαδικασίες συμβάλλουν στον καθορισμό των ενδοομαδικών σχέσεων και ότι λειτουργούν ως κανόνες συμπεριφοράς προς τους άλλους και λήψης αποφάσεων οι οποίοι (εν. κανόνες) ρυθμίζουν εν πολλοίς την κοινωνική δομή της ομάδας (Lind & Tyler, 1988)⁴⁷.

Οι διαδικαστικοί κανόνες φαίνεται ότι γίνονται κτήμα των μελών της ομάδας μέσω της διαδικασίας κοινωνικοποίησης. Οι εκτιμήσεις των ατόμων για την ύπαρξη Διαδικαστικής Δικαιοσύνης εξαρτώνται, λοιπόν, από το βαθμό στον οποίο οι διαδικασίες της ομάδας συνάδουν με τις κοινωνικοποιημένες αξίες. Η επίδραση της κοινωνικοποίησης καταδεικνύεται, σύμφωνα με τους Lind & Tyler (1988), από τη σταθερότητα της σημασίας της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης για όλα τα μέλη της ίδιας κουλτούρας.

Το Σχεσιακό μοντέλο πρεσβεύει, όπως προαναφέρθηκε, ότι οι εκτιμήσεις των ατόμων σχετικά με τη Διαδικαστική Δικαιοσύνη δεν εξαρτώνται από τα βραχυπρόθεσμα αποτελέσματα των διαδικασιών για τα ίδια⁴⁸. Ποιοι είναι, όμως, οι παράγοντες βάσει των οποίων διαμορφώνονται οι εκτιμήσεις περί Διαδικαστικής Δικαιοσύνης;

Σύμφωνα με την οπτική του σχεσιακού μοντέλου των Lind & Tyler (Lind & Tyler, 1988; Tyler, 1989; Tyler & Lind, 1992), οι άνθρωποι εστιάζουν πρωτίστως την προσοχή τους στο κατά πόσο η αρχή που πρόκειται να λάβει μία απόφαση έχει δημιουργήσει ένα ουδέτερο πεδίο εντός του οποίου θα επιλύσει το πρόβλημά τους ή τη σύγκρουση. Σε κάθε περίπτωση, πρώτο τους μέλημα είναι η ύπαρξη ενός αμερόληπτου και έντιμου κριτή, ο οποίος θα λάβει τις αποφάσεις του βασιζόμενος σε σχετικές και κατάλληλες πληροφορίες που ανταποκρίνονται στα γεγονότα, κι όχι βασιζόμενος σε υποκειμενικές απόψεις ή προκαταλήψεις (Tyler, 1989, 1994). Η ουδετερότητα αποτελεί, συνεπώς, απαραίτητη προϋπόθεση ώστε μία διαδικασία να θεωρηθεί δίκαιη.

Πέρα από το ενδιαφέρον για την ουδετερότητα, η μακροπρόθεσμη φύση της υπαγωγής/ συμμετοχής στην ομάδα συνεπάγεται, επίσης, επικέντρωση της προσοχής των ανθρώπων στις προθέσεις των τρίτων που εμπλέκονται στις διαδικασίες λήψης απόφασης. Οι τρίτοι αυτοί (π.χ. δικαστές) διαθέτουν σημαντική διακριτική ευχέρεια ως προς τον τρόπο εφαρμογής των διαδικασιών (Tyler & Bies, 1989). Η χρήση της διακριτικής τους ευχέρειας στην οποία προβαίνουν καθορίζεται από τις προθέσεις τους. Η εμπιστοσύνη (trust), ο δεύτερος σημαντικός παράγοντας ο οποίος, σύμφωνα με το σχεσιακό μοντέλο, πρέπει να διασφαλίζεται προκειμένου μία διαδικασία να θεωρείται δίκαιη, αναφέρεται, λοιπόν, στην πεποίθηση ότι οι προθέσεις των τρίτων είναι αγαθές κι

⁴⁷ Είναι πιθανό, εάν δεν υπάρχει προοπτική μελλοντικής αλληλεπίδρασης και οι άνθρωποι γνωρίζουν ότι η σχέση δεν θα συνεχιστεί στο μέλλον, να δείχνουν λιγότερο ενδιαφέρον για τη διατήρηση του κοινωνικού δεσμού και για ζητήματα Διαδικαστικής Δικαιοσύνης (Tyler, 1989). Μολονότι η υπόθεση αυτή δεν έχει ελεγχθεί άμεσα, αρκετές έρευνες υποδηλώνουν ότι οι άνθρωποι δίνουν μικρότερη σημασία σε ζητήματα Διαδικαστικής Δικαιοσύνης όταν θεωρούν τη διατήρηση της ομαδικής αρμονίας λιγότερο σημαντικό ζήτημα [Barrett-Howard & Tyler, 1986; Tyler & Griffin, 1989, (βλέπε Tyler, 1989)].

⁴⁸ Για παράδειγμα, ο Greenberg (1987b) και οι Lind et al. (1980) διαπίστωσαν ότι οι άνθρωποι οι οποίοι εμπλέκονταν σε μία διαδικασία που θεωρούσαν δίκαιη δεν έπαυαν να τη θεωρούν δίκαιη, ακόμη κι αν παρήγαγε ένα αρνητικό για τους ίδιους αποτέλεσμα

ότι επιθυμούν να μεταχειριστούν τους ανθρώπους με λογικό και δίκαιο τρόπο (Tyler, 1989).

Οι προθέσεις που αποδίδονται στις αρχές είναι ιδιαίτερα σημαντικές κατά τον Tyler, ο οποίος, ακολουθώντας τον Heider (1958), θεωρεί ότι ο χαρακτήρας της τρέχουσας αλληλεπίδρασης επιτρέπει στους ανθρώπους να προβλέψουν το μέλλον. Τα συμπεράσματα που εξάγουν τα άτομα για τις προθέσεις των αρχών με τις οποίες συναλλάσσονται χρησιμοποιούνται για την πρόβλεψη της μελλοντικής στάσης και συμπεριφοράς τόσο των ίδιων αρχών όσο και άλλων, σχετικών αρχών (Tyler, 1989, 1994). Καθώς η προοπτική της υπαγωγής των ανθρώπων σε ομάδες και οργανισμούς είναι μακροχρόνια, η αφοσίωσή τους εξαρτάται από τις προβλέψεις τους σχετικά με το τι αναμένεται να συμβεί μακροπρόθεσμα. Ως εκ τούτου, η δέσμευση και η αφοσίωση των ανθρώπων στην ομάδα μεταβάλλονται καθώς μεταβάλλονται οι αποδόσεις στις οποίες προβαίνουν αναφορικά με τις προθέσεις των αρχών (των σημαντικών για τη λήψη αποφάσεων τρίτων). Εάν τα άτομα πιστεύουν ότι οι αρχές επιδιώκουν να είναι δίκαιες, αναπτύσσουν μία μακροχρόνια αφοσίωση στην ομάδα (Tyler, 1989)⁴⁹.

Μία τρίτη παράμετρος που απασχολεί τους ανθρώπους είναι η θέση τους (standing) στην ομάδα (Tyler, 1989). Η μεταχείριση που λαμβάνουν κατά τη διάρκεια της κοινωνικής αλληλεπίδρασης⁵⁰ παρέχει στους ανθρώπους πληροφορίες για το status που διαθέτουν στα πλαίσια της ομάδας τους και επηρεάζει την αυτοεικόνα και την αυτοεκτίμησή τους (Barber, 1983; Bies & Shapiro, 1987; Lane, 1988; Tyler, 1994). Η ευγενής μεταχείριση που υποδηλώνει σεβασμό πληροφορεί τους ανθρώπους ότι θεωρούνται σημαντικά μέλη και ότι κατέχουν υψηλή κοινωνική θέση εντός της ομάδας. Αντιθέτως, όταν έρχονται αντιμέτωποι με αγένεια και παραβίαση των δικαιωμάτων τους, οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται ότι οι αρχές με τις οποίες αλληλεπιδρούν θεωρούν την κοινωνική τους θέση στην ομάδα χαμηλή (Tyler, 1989)⁵¹.

Από τα προαναφερθέντα, καθίσταται σαφές ότι, όπως και οι θεωρίες της κοινωνικής ταυτότητας (Hogg & Abrams, 1988; Tajfel & Turner, 1979; Turner, 1987), το σχεσιακό μοντέλο της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης αναφέρεται στο

⁴⁹ Όπως σημειώνει ο Tyler (1989), εάν οι άνθρωποι πιστεύουν ότι δεν θα αλληλεπιδράσουν ξανά με την αρχή με την οποία είχαν κάποια επαφή, τότε η συγκεκριμένη αρχή εκλαμβάνεται ως ένα σύμβολο της ομάδας και το ενδιαφέρον για τις προθέσεις της καταδεικνύει την εγκυρότητα του σχεσιακού μοντέλου της Αξίας στην Ομάδα. Εάν οι άνθρωποι εμπλέκονται σε μία συνεχιζόμενη σχέση με τον τρίτο (την αρχή), τότε το ενδιαφέρον για τις προθέσεις του τρίτου ενδέχεται να αντανακλά το ενδιαφέρον είτε για την αξία στην ομάδα είτε για την κοινωνική ανταλλαγή.

⁵⁰ Η μεταχείριση αναφέρεται στα επιμέρους ζητήματα της ευγένειας, του σεβασμού των δικαιωμάτων τους και του σεβασμού της αξιοπρέπειάς τους (π.χ. Tyler, 1994). Οι Lind, MacCoun, et al. (1990) αναφέρθηκαν στα ζητήματα αυτά με τον όρο «ενδιαφέρον για θέματα αξιοπρέπειας» («dignitary concerns»).

⁵¹ Μεταξύ των τριών παραμέτρων του μοντέλου [ουδετερότητα των αρχών, εμπιστοσύνη στις αρχές (που καθορίζεται από τις προθέσεις που αποδίδονται στις αρχές) και κοινωνική θέση εντός της ομάδας (πληροφορίες για την οποία θεωρείται ότι διαβιβάζονται στα άτομα μέσω της μεταχείρισης που έχουν από τις αρχές)], ο Tyler (1989) θεωρεί ότι η κοινωνική θέση (standing) είναι αυτή που συνδέεται αμεσότερα με ζητήματα αξίας στην ομάδα (group-value issues).

θέμα της ταυτότητας και του status. Το σχεσιακό μοντέλο, ωστόσο, αφορά στη θέση που κατέχει κανείς εντός μίας ομάδας, ενώ η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας αναφέρεται στο status της ομάδας της οποίας είναι κανείς μέλος σε σχέση με άλλες ομάδες. Αυτή η διαφορά αντανακλά την ανάπτυξη του σχεσιακού μοντέλου σε μία προσπάθεια να ερμηνευτούν οι αντιδράσεις απέναντι στις εμπειρίες που έχει κανείς κατά την αλληλεπίδρασή του με τις αρχές μέσα σε ιεραρχικά δομημένους οργανισμούς (Tyler, 1994). Σε τέτοια πλαίσια, θεωρείται ότι η θέση εντός της ομάδας είναι αυτή που έχει κεντρική σημασία για την αυτοεκτίμηση του ατόμου (Tyler, 1994). Στις έρευνες που επιχειρούν να ελέγξουν την εγκυρότητα της θεωρίας της κοινωνικής ταυτότητας, χρησιμοποιείται συνήθως το υπόδειγμα των ελαχίστων ομάδων, όπου δεν υφίσταται καμία εξουσιαστική ή ιεραρχική δομή. Στα πλαίσια τέτοιων ομάδων, τα συναισθήματα αυτοεκτίμησης και αυτό-αξίας καθορίζονται από το status της ομάδας υπαγωγής (Tyler & Lind, 1992).

Το σχεσιακό μοντέλο της Αξίας στην Ομάδα έχει υποβληθεί σε εκτεταμένο εμπειρικό έλεγχο. Καταδεικνύεται, πράγματι, ότι η ουδετερότητα της αρχής, η εμπιστοσύνη που τα άτομα έχουν σε αυτή και η κοινωνική θέση που φαίνεται να τους αναγνωρίζει η αρχή είναι καθοριστικές για τη διαμόρφωση εκτιμήσεων σχετικά με τη Διαδικαστική και τη Διανεμητική Δικαιοσύνη, για τη συναισθηματική απόκριση απέναντι στις αρχές με τις οποίες έχει κανείς αλληλεπιδράσει αλλά και για τις πεποιθήσεις για το δίκαιο των αρχών γενικά (Tyler, 1989). Οι άνθρωποι δίνουν σημασία στις τρεις σχεσιακές παραμέτρους, επειδή ενδιαφέρονται για την ιδιότητα του μέλους της ομάδας και τη θέση που κατέχουν στους κόλπους της (Tyler, 1989). Μάλιστα, φαίνεται ότι προτιμούν πληροφορίες για τη θέση τους στην ομάδα από τα ευνοϊκά για τους ίδιους αποτελέσματα (Tyler, 1989).

Ο Tyler (1989) διαπίστωσε, άλλωστε, ότι οι άνθρωποι που είναι πιο αφοσιωμένοι σε μία κοινωνική ομάδα δείχνουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για ζητήματα αξίας στην ομάδα και θεωρούν τα ζητήματα ελέγχου λιγότερο κεντρικά για τον ορισμό της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης. Αυτό το εύρημα είναι σύμφωνο με τις προβλέψεις του Μοντέλου της Αξίας στην Ομάδα. Αντιθέτως, δεν μπορεί να ερμηνευτεί από τη θεωρία της Κοινωνικής Ανταλλαγής (social exchange theory), η οποία προβλέπει ότι τα πιο αφοσιωμένα μέλη της ομάδας, τα οποία επενδύουν περισσότερο στην διασφάλιση ευνοϊκών αποτελεσμάτων για την ομάδα, δείχνουν περισσότερο ενδιαφέρον για το βαθμό ελέγχου που ασκούν επί των αποτελεσμάτων. Η διερεύνηση της σχέσης μεταξύ της αφοσίωσης στην ομάδα και του τρόπου με τον οποίο ορίζει κανείς τη Διαδικαστική Δικαιοσύνη παρείχε, λοιπόν, μία επιπλέον μέθοδο εξέτασης της εγκυρότητας των δύο βασικών μοντέλων της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης⁵².

⁵² Προσπαθώντας να διευκρινίσει εάν οι άνθρωποι που είναι πιο αφοσιωμένοι στην ομάδα υπαγωγής τους ενδιαφέρονται περισσότερο για ζητήματα αξίας στην ομάδα, ο Tyler (1989) προέβη σε δύο μετρήσεις της πίστης προς την ομάδα (group loyalty): μία μέτρηση της υποστήριξης προς τις αρχές (μέτρηση της συναισθηματικής απόκρισης προς την αστυνομία και τα δικαστήρια) και μία μέτρηση της προσλαμβανόμενης υποχρέωσης υπακοής προς τις αρχές. Θεωρούμε ότι αυτός ο τρόπος μέτρησης της αφοσίωσης [στην ομάδα(ς)] είναι μάλλον

Η εγκυρότητα του μοντέλου της Αξίας στην Ομάδα έχει ελεγχθεί με έρευνες που διεξήχθησαν σε διάφορα πλαίσια. Για παράδειγμα, η έρευνα των Fondacaro et al. (1998) αφορά στην επίδραση της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης κατά την επίλυση ενδο-οικογενειακών συγκρούσεων στη λειτουργία της οικογένειας και στη ψυχοκοινωνική προσαρμογή των εφήβων. Οι ερευνητές διαπίστωσαν ότι η διαδικασία λήψης αποφάσεων και η μεταχείριση που λάμβαναν οι έφηβοι από τους γονείς τους (π.χ. σεβασμός) ήταν σημαντικότερες από την επίλυση της σύγκρουσης με τρόπο που ανταποκρινόταν στις επιθυμίες των εφήβων. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι ο έλεγχος και η ικανοποίηση των εφήβων από το αποτέλεσμα της διαδικασίας λήψης αποφάσεων δεν υπεισέρχονταν στις εκτιμήσεις τους για το δίκαιο των αποφάσεων.

Τα ευρήματα των Fondacaro et al. (1998) εντάσσονται στο συνεχώς διογκούμενο σώμα ερευνητικών δεδομένων τα οποία καταδεικνύουν την ανεπάρκεια των αποκλειστικά επικεντρωμένων στο ατομικό συμφέρον μοντέλων της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Όπως υπέθεταν και οι Thibaut & Walker (1975), η άσκηση ελέγχου έχει σημασία για τη διαμόρφωση των απόψεων των ατόμων σχετικά με την ύπαρξη ή την απουσία Διαδικαστικής Δικαιοσύνης, αλλά απαιτείται ένα ευρύτερο θεωρητικό πλαίσιο που θα λαμβάνει υπόψη του και το ρόλο των σχεσιακών παραμέτρων (Tyler, 1989).

Το σχεσιακό μοντέλο συμβάλλει στην ερμηνεία ευρημάτων που φαντάζουν απροσδόκητα και δεν ερμηνεύονται από το μοντέλο των Thibaut & Walker (1975). Ειδικότερα, επιτρέπει την ερμηνεία του ευρήματος ότι ο έλεγχος επί της διαδικασίας είναι συχνά σημαντικότερος από τον έλεγχο επί των αποφάσεων για τη διαμόρφωση εκ μέρους των ατόμων της πεποίθησης ότι έλαβαν δίκαιη μεταχείριση, καθώς και του ευρήματος ότι οι άνθρωποι εκτιμούν τον έλεγχο επί της διαδικασίας, ακόμη κι αν δεν συνδέεται με τον έλεγχο επί των αποφάσεων. Αυτά τα ευρήματα γίνονται κατανοητά εάν αναγνωριστεί η σημασία της σχέσης των ατόμων με τις αρχές.

Ο Tyler (1989) προσπάθησε να κατανοήσει γιατί οι Thibaut & Walker (1975) κατέληξαν σε ένα μοντέλο της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης το οποίο βασίζεται στην έννοια του ελέγχου επί των αποφάσεων.

Το μοντέλο του Ελέγχου είναι ενδεχομένως κατάλληλο για το ερευνητικό πλαίσιο στο οποίο οι Thibaut & Walker κινούνταν, δηλαδή την επίλυση διαφορών με τη βοήθεια του νομικού συστήματος, αλλά δεν μπορεί να γενικευτεί σε όλα τα πλαίσια. Όπως επισημαίνει ο Tyler (1989), η επίλυση διαφορών δια της νομικής οδού δεν είναι η τυπική μορφή εμπειρίας που έχουν οι άνθρωποι με τις αρχές⁵³. Σύμφωνα με τον Tyler (1989), η υπόθεση της μη

προβληματικός, αφού βασίζεται απλώς στο βαθμό υποστήριξης των αρχών και στην προσλαμβανόμενη υποχρέωση υπακοής των συμμετεχόντων στις αρχές. Προφανώς ο Tyler (1989) θεωρεί ότι η αξία που οι άνθρωποι αποδίδουν στην ιδιότητα του μέλους της ομάδας και η αφοσίωση στην ομάδα συμβαδίζουν με την αφοσίωση στους θεσμούς, τους κανόνες και τις αρχές της ομάδας. Ουσιαστικά, φαίνεται να αποκλείει το ενδεχόμενο η αφοσίωση στην ομάδα να οδηγεί ενίοτε σε αμφισβήτηση των κανόνων, των θεσμών και των αρχών και σε μία προσπάθεια αλλαγής και ανανέωσης.

⁵³ Στην έρευνα του Tyler (1989), μόνο το 7% του τυχαία επιλεγμένου δείγματος ανέφερε εμπειρία προσφυγής ή προσαγωγής στο δικαστήριο για την επίλυση κάποιας διαφοράς.

γενικευσιμότητας του μοντέλου του Ελέγχου ενισχύεται από τα ευρήματα ερευνών που δείχνουν ότι οι άνθρωποι αξιολογούν το βαθμό στον οποίο οι διαδικασίες είναι δίκαιες με διαφορετικό τρόπο σε διαφορετικές περιστάσεις (Barrett-Howard & Tyler, 1986; Lissak & Sheppard, 1983; Sheppard & Lewicki, 1987; Sheppard, Saunders, & Minton, 1988; Tyler, 1988).

Σύμφωνα με τον Tyler (1989), η ερευνητική δραστηριότητα των Thibaut & Walker (1975) παρουσιάζει περιορισμούς και λόγω του δείγματος που χρησιμοποίησαν. Κατά κανόνα, χρησιμοποιήθηκαν φοιτητές κολεγίου, και, ενίοτε, της νομικής σχολής, τόσο ως συμμετέχοντες όσο και ως τρίτοι. Ο Sears (1986) επεσήμανε ότι οι φοιτητές κολεγίου διαφέρουν από το γενικό πληθυσμό. Ειδικότερα, οι φοιτητές τείνουν να είναι προσανατολισμένοι σε γνωστικά και λεκτικά έργα και ενδέχεται να εξέλαβαν τη δυνατότητα παρουσίασης στοιχείων και επιχειρημάτων (αυτό που καλείται «έλεγχος της διαδικασίας» στα πλαίσια του εργαλειακού μοντέλου των Thibaut & Walker) ως μία μείζονος σημασίας παράμετρο της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης⁵⁴.

Επιπρόσθετα, οι συμμετέχοντες φοιτητές ήταν μέλη ομάδων που δημιουργήθηκαν με τεχνητό τρόπο και βραχύχρονη προοπτική και, κατά πάσα πιθανότητα, αισθάνονταν περιορισμένη δέσμευση στις ομάδες στις οποίες άνηκαν. Δηλαδή, απουσίαζε η ταύτιση με την ομάδα υπαγωγής και η μακροπρόθεσμη αφοσίωση σε αυτήν. Είναι πιθανό το μοντέλο των Thibaut & Walker να διέφερε εάν οι ερευνητές είχαν χρησιμοποιήσει ως δείγμα ένα ευρύτερο τμήμα του πληθυσμού (Tyler, 1989), ή εάν είχαν διεξάγει την ερευνητική τους δραστηριότητα σε διαφορετικό πλαίσιο. Για παράδειγμα, στο επιχειρησιακό περιβάλλον, τα διευθυντικά στελέχη έχουν μία συνεχή και εξελισσόμενη σχέση με τα διαφωνούντα μέρη και δεν διαθέτουν πάντοτε προδιαγεγραμμένες κατευθυντήριες γραμμές για να διευθετήσουν και να επιλύσουν τις συγκρούσεις (Tyler, 1989). Το μοντέλο του Ελέγχου δεν λαμβάνει υπόψη του τη σημασία των κοινωνικών δεσμών, η οποία, εντούτοις, ενδέχεται να επηρεάσει τις εκτιμήσεις του βαθμού στον οποίο μία απόφαση είναι δίκαιη, ανεξάρτητα από το εάν το αποτέλεσμα είναι ευνοϊκό και ανεξάρτητα από τη διανομή του ελέγχου (Tyler, 1989).

Η έρευνα του Tyler (1994) επιβεβαίωσε τις προαναφερθείσες υποθέσεις. Συγκεκριμένα, ο Tyler (1994) διαπίστωσε -μεταξύ άλλων- ότι ο έλεγχος της διαδικασίας και της απόφασης είχε μεγάλη βαρύτητα για τις εκτιμήσεις περί δικαιοσύνης στο δικανικό πλαίσιο, αλλά όχι στο επιχειρησιακό. Γενικότερα, η βαρύτητα και των άλλων παραμέτρων που μελέτησε (διάψευση των προσδοκιών, ικανοποίηση από το αποτέλεσμα, ουδετερότητα της αρχής, αξιοπιστία της αρχής, κλπ) για τις εκτιμήσεις των συμμετεχόντων περί Δικαιοσύνης διέφερε ανάλογα με το πλαίσιο (δικανικό ή επιχειρησιακό).

Στο σημείο αυτό κρίνουμε σκόπιμο να επιστρέψουμε στο ερώτημα που τέθηκε πριν την παρουσίαση του Μοντέλου του Ελέγχου και του Μοντέλου της Αξίας στην Ομάδα, σχετικά με το κίνητρο για τη Δικαιοσύνη. Ο Tyler (1994)

⁵⁴ Πάντως, όταν ο Tyler (1989) έλεγξε την ενδεχόμενη επίδραση δημογραφικών μεταβλητών (φύλο, φυλή, εκπαιδευτικό επίπεδο, ηλικία, εισόδημα και αυτοτοποθέτηση σε κλίμακα πολιτικού φιλελευθερισμού-συντηρητισμού) στη σχέση μεταξύ ελέγχου και εκτιμήσεων περί Διαδικαστικής Δικαιοσύνης, δεν διαπίστωσε καμία επίδραση.

υπέθεσε ότι το ενδιαφέρον των ατόμων για τη σχέση τους με την ομάδα και το ενδιαφέρον τους για το προσωπικό τους όφελος ασκούν ξεχωριστή επίδραση στις εκτιμήσεις περί δικαιοσύνης, γεγονός που υποδηλώνει την ύπαρξη δύο κινήτρων, τα οποία μπορούν να διακριθούν -τουλάχιστον βραχυπρόθεσμα.

Ο έλεγχος της υπόθεσης αυτής πραγματοποιήθηκε με τη σύγκριση⁵⁵ της εφαρμογής έξι πιθανών δομικών μοντέλων του κινήτρου της δικαιοσύνης⁵⁶. Η σύγκριση των έξι μοντέλων διεξήχθη σε δύο μελέτες: Η πρώτη μελέτη εξέτασε τις αντιδράσεις ατόμων απέναντι σε επαφές τους με εκπροσώπους της αστυνομίας ή δικαστές⁵⁷. Η δεύτερη μελέτη εστιάστηκε στις αντιδράσεις εργαζομένων απέναντι σε επαφές τους με διευθυντικά στελέχη ή προϊσταμένους τους⁵⁸. Διαπιστώθηκε ότι το κίνητρο της απόκτησης πόρων διαδραματίζει σημαντικό ρόλο για τη διαμόρφωση των κρίσεων περί Διανεμητικής Δικαιοσύνης, ενώ το σχεσιακό κίνητρο για τη διαμόρφωση των κρίσεων τόσο περί Διανεμητικής όσο και περί Διαδικαστικής Δικαιοσύνης. Επιπλέον, βρέθηκε ότι οι εκτιμήσεις περί Διαδικαστικής Δικαιοσύνης ήταν αυτές που πρωτίστως επηρέαζαν τα συναισθήματα και την προθυμία αποδοχής των αποφάσεων των τρίτων, αν και οι εκτιμήσεις σχετικά με τη Διανεμητική Δικαιοσύνη ασκούσαν, επίσης, κάποια επίδραση.

Όπως σημειώνει ο Tyler (1994), τα ευρήματα της έρευνας υποδηλώνουν ότι το μοντέλο που θέλει τους ανθρώπους να παρακινούνται από την επιθυμία απόκτησης πόρων συνεισφέρει στην κατανόηση των εκτιμήσεών τους για τη Διανεμητική Δικαιοσύνη. Οι εκτιμήσεις τους για τη Διανεμητική Δικαιοσύνη, πράγματι, βασίζονται στους πόρους που τα άτομα λαμβάνουν κατά την αλληλεπίδρασή τους με άλλους, εύρημα που στηρίζει τον παραδοσιακό τρόπο πρόσληψης της Διανεμητικής Δικαιοσύνης. Ταυτόχρονα, όμως, η παραδοσιακή προσέγγιση αποδεικνύεται περιορισμένη και ανεπαρκής. Σχεσιακές παράμετροι επηρεάζουν, επίσης, τις εκτιμήσεις περί Διανεμητικής Δικαιοσύνης. Οι απόψεις,

⁵⁵ Με ανάλυση structural modeling.

⁵⁶ Το περιεχόμενο καθενός από τα έξι μοντέλα ήταν: Στο πρώτο μοντέλο, το κίνητρο της απόκτησης πόρων (resource motive) και το σχεσιακό κίνητρο (relational motive) επηρέαζαν τις εκτιμήσεις περί Διανεμητικής και Διαδικαστικής Δικαιοσύνης. Το δεύτερο μοντέλο αφαίρεσε την επίδραση του σχεσιακού κινήτρου επί της Διανεμητικής Δικαιοσύνης. Το τρίτο μοντέλο αφαίρεσε την επίδραση του κινήτρου της απόκτησης πόρων επί της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης. Το τέταρτο μοντέλο υπέθετε ότι το κίνητρο της απόκτησης πόρων διαμορφώνει τις εκτιμήσεις περί Διανεμητικής αλλά και περί Διαδικαστικής Δικαιοσύνης. Το πέμπτο μοντέλο υπέθετε ότι το σχεσιακό κίνητρο διαμορφώνει τις εκτιμήσεις περί Διανεμητικής αλλά και περί Διαδικαστικής Δικαιοσύνης. Τέλος, το έκτο μοντέλο υπέθετε ότι υπάρχουν δύο διακριτά ψυχολογικά κίνητρα στα οποία βασίζονται οι εκτιμήσεις περί Δικαιοσύνης, με τις εκτιμήσεις περί Διανεμητικής Δικαιοσύνης να διαμορφώνονται από το κίνητρο απόκτησης πόρων και τις εκτιμήσεις περί Διαδικαστικής Δικαιοσύνης να διαμορφώνονται από το σχεσιακό κίνητρο (Tyler, 1994, p.852).

⁵⁷ Πραγματοποιήθηκαν τηλεφωνικές συνεντεύξεις. Οι εμπειρίες αλληλεπίδρασης με τις αρχές που ανέφεραν τα άτομα (τυχαίο δείγμα) ήταν: παρουσία στο δικαστήριο (22%), κλήση στην αστυνομία για παροχή βοήθειας (47%) και σταμάτημα από την αστυνομία για έλεγχο (31%).

⁵⁸ Οι επαφές συχνά αφορούσαν στην αναζήτηση βοήθειας για την επίλυση κάποιου προβλήματος που είχε προκύψει κατά την επιτέλεση της εργασίας. Άλλοτε επρόκειτο για συζήτηση με τον προϊστάμενο για θέματα αμοιβής, προαγωγής, ωραρίου, ή για την επίλυση κάποιας διαφοράς με συνάδελφο, πελάτη ή τον ίδιο τον προϊστάμενο.

δηλαδή, των απόμων για το βαθμό στον οποίο ένα αποτέλεσμα είναι δίκαιο αντανακλούν, επίσης, τις κρίσεις τους για τις διαδικασίες που τηρήθηκαν (Tyler, 1994). Την ίδια στιγμή, τα ευρήματα υποδηλώνουν ότι μόνο τα σχεσιακά κίνητρα επηρεάζουν άμεσα τις εκτιμήσεις περί Διαδικαστικής Δικαιοσύνης (Tyler, 1994).

Τελικά, φαίνεται ότι κάθε ψυχολογικό κίνητρο επηρεάζει τις κρίσεις για τη Δικαιοσύνη διαφορετικά. Οι προαναφερθείσες επιδράσεις ενδέχεται να αντανακλούν την αναγνώριση εκ μέρους των ανθρώπων του γεγονότος ότι στις οργανωμένες ομάδες αυτό που έχει σημασία είναι τα μακροπρόθεσμα οφέλη. Αναγνωρίζουν ότι δεν μπορούν πάντοτε να λαμβάνουν τα πλέον επιθυμητά και ευνοϊκά για τους ίδιους αποτελέσματα και ελπίζουν ότι, τελικά, θα λάβουν ένα «δίκαιο» μερίδιο θεωρήσουν τα αποτελέσματα που λαμβάνουν δίκαια.

Στο σημείο αυτό χρειάζεται, εντούτοις, να σημειωθεί ότι πολλές από τις έρευνες των οποίων τα αποτελέσματα επιβεβαιώνουν την εγκυρότητα του μοντέλου των Lind & Tyler (1988) και Tyler & Lind (1992) έχουν συναφειακό και cross-sectional χαρακτήρα και, ως εκ τούτου, δεν επιτρέπουν τη συναγωγή συμπερασμάτων για ύπαρξη αιτιότητας ή την κατεύθυνσής της, ενώ, συχνά, δεν αποκλείουν την πρόταση εναλλακτικών ερμηνειών για τα αποτελέσματα.

Για παράδειγμα, στην έρευνα των Fondacaro et al. (1998) παρατηρήθηκε συσχέτιση μεταξύ της έλλειψης σεβασμού προς τα παιδιά εκ μέρους των γονέων κατά την επίλυση μίας δεδομένης ενδοοικογενειακής σύγκρουσης και της παραβατικής συμπεριφοράς του εφήβου. Όπως, όμως, και οι ίδιοι οι ερευνητές αναγνωρίζουν, αντί να καταδεικνύει τη σημασία της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης για τη ψυχοκοινωνική προσαρμογή του εφήβου, το εύρημα αυτό μπορεί να αντανακλά την πιθανότητα τα παιδιά που είναι εξ αρχής πιο επιθετικά και ανυπάκουα να προκαλούν συν τω χρόνω μία μεταχείριση με λιγότερο σεβασμό εκ μέρους των γονιών τους.

Εξάλλου, όταν τα δεδομένα προέρχονται από αυτό-αναφορά (self-report), όπως συμβαίνει συνήθως στις σχετικές έρευνες (π.χ. Tyler, 1989; Tyler, 1994), ενδέχεται οι συμμετέχοντες να δίνουν έμφαση σε παραμέτρους της διαδικασίας κι όχι στο αποτέλεσμα που λαμβάνουν, μολονότι δεν θεωρούν τη διαδικασία πραγματικά σημαντικότερη, για λόγους κοινωνικής επιθυμητότητας. Στην έρευνα των Fondacaro et al. (1998), για παράδειγμα, μπορούμε να υποθέσουμε, όπως παραδέχονται και οι ερευνητές, ότι οι έφηβοι που είναι δυσαρεστημένοι από το αποτέλεσμα μίας διαδικασίας λήψης απόφασης προτιμούν να αποδώσουν τη δυσαρέσκειά τους σε άδικη μεταχείριση, για να δημιουργήσουν μία θετική εντύπωση και να μη θεωρηθεί ότι δυσαρεστήθηκαν επειδή δεν ικανοποιήθηκαν οι επιθυμίες και οι απαιτήσεις τους.

Η συμπληρωματικότητα των Μοντέλων του Ελέγχου και της Αξίας στην Ομάδα

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, ένα συχνό εύρημα στη γραμματεία της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης είναι ότι η ευκαιρία παρουσίασης στοιχείων και έκφρασης των απόψεων ενός ατόμου πριν ληφθεί μία απόφαση οδηγεί σε θεώρηση της διαδικασίας, αλλά και της απόφασης, ως πιο δίκαιης εκ μέρους του ατόμου [“the process control effect” (Thibaut & Walker, 1978) ή “the voice effect” (Folger, 1977)].

Είδαμε, επίσης, νωρίτερα ότι τα πρώτα μοντέλα της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης (Leventhal, 1980; Thibaut & Walker, 1975), προκειμένου να ερμηνεύσουν το εύρημα αυτό, αναφέρονταν στην πεποίθηση του ατόμου ότι, μέσω της ευκαιρίας να εκφράσει απόψεις και να παράσχει πληροφορίες, έχει τη δυνατότητα να επηρεάσει –να ελέγξει– το αποτέλεσμα προς όφελός του (πεποίθηση για μία εργαλειακή συνέπεια της ευκαιρίας έκφρασης). Από την άλλη μεριά, κατά το μοντέλο της Αξίας στην Ομάδα των Lind & Tyler (1988), η παροχή της ευκαιρίας έκφρασης μεταδίδει στο άτομο την πληροφορία ότι θεωρείται αξιόλογο μέλος της ομάδας. Έτσι, κάθε διαδικασία που επιτρέπει την έκφραση γνώμης πριν ληφθεί μία απόφαση θεωρείται δίκαιη και κρίνεται θετικά, ανεξάρτητα από το αποτέλεσμα της απόφασης. Στα πλαίσια αυτού του μοντέλου, οι διαδικασίες έχουν συμβολική σημασία.

Με δεδομένη αυτή τη θεωρητική διαφωνία για τις διεργασίες στις οποίες ανάγεται το «φαινόμενο της επίδρασης της ευκαιρίας έκφρασης» (“voice effect”), ένα σημαντικό εμπειρικό ερώτημα είναι εάν το φαινόμενο παρουσιάζεται σε καταστάσεις όπου είναι σαφές ότι η έκφραση γνώμης δεν μπορεί να επηρεάσει το αποτέλεσμα της διαδικασίας. Μόνο τρεις μελέτες, οι οποίες διενεργήθηκαν από τους Tyler et al. (1985), επιχείρησαν να απαντήσουν στο ερώτημα. Οι δύο από αυτές είναι συναφειακές μελέτες⁵⁹ και η τρίτη είναι μία μελέτη που βασίζεται σε υποθετικό σενάριο. Επειδή οι συμμετέχοντες δεν βιώνουν τις διαδικασίες και τα αποτελέσματα που αξιολογούν, αυτό που μπορεί να καθοριστεί είναι αν πιστεύουν ότι η ευκαιρία έκφρασης θα ενίσχυε τις εκτιμήσεις τους περί ύπαρξης Διαδικαστικής Δικαιοσύνης⁶⁰.

Προκειμένου να ελέγξουν την εγκυρότητα των δύο προτεινόμενων ερμηνειών για το “voice effect”, οι Lind et al. (1990) αποφάσισαν να ελέγξουν εάν οι εκτιμήσεις περί ύπαρξης Διαδικαστικής Δικαιοσύνης ενισχύονται από την ευκαιρία έκφρασης απόψεων και παροχής πληροφοριών μετά τη λήψη της απόφασης. Οι ερευνητές υπέθεσαν ότι εάν το “voice effect” οφείλεται στη συμβολική σημασία της ευκαιρίας έκφρασης των απόψεων του ατόμου (υπόθεση του μη-εργαλειακού, σχεσιακού μοντέλου), τότε η παροχή της

⁵⁹ Η πρώτη είναι μία συναφειακή μελέτη των εκτιμήσεων κατηγορούμενων για παραβάσεις του ΚΟΚ σχετικά με τον έλεγχο, την ευκαιρία έκφρασης και το βαθμό τήρησης των αρχών της δικαιοσύνης. Η δεύτερη είναι μία συναφειακή μελέτη των εκτιμήσεων φοιτητών για τις διαδικασίες βαθμολόγησης.

⁶⁰ Οι μελέτες με σενάριο συχνά οδηγούν σε συμπεράσματα που δεν συνάδουν με τα αποτελέσματα πραγματικών πειραμάτων (ειδικά για το πεδίο της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης: Lind et al., 1983).

ευκαιρίας έκφρασης γνώμης μετά τη λήψη της απόφασης θα επιτείνει την προσλαμβανόμενη δικαιοσύνη στον ίδιο βαθμό που την επιτείνει και η ευκαιρία έκφρασης γνώμης πριν τη λήψη της απόφασης. Απεναντίας, εάν το “voice effect” οφείλεται στην προσδοκία άσκησης επιρροής επί της απόφασης προς όφελος του ατόμου (υπόθεση του εργαλειακού μοντέλου του Ελέγχου), τότε η ευκαιρία έκφρασης γνώμης μετά τη λήψη της απόφασης δεν θα ενισχύει τις εκτιμήσεις περί ύπαρξης Διαδικαστικής Δικαιοσύνης.

Οι Lind et al. (1990) αναλογίστηκαν και το ενδεχόμενο να υπεισέρχονται τόσο εργαλειακοί όσο και μη-εργαλειακοί προβληματισμοί στη δημιουργία του φαινομένου. Σε αυτή την περίπτωση, η παροχή της ευκαιρίας έκφρασης γνώμης μετά τη λήψη της απόφασης θα πρέπει να οδηγεί σε πρόσληψη της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης σε βαθμό μεγαλύτερο από ό,τι η απουσία κάθε ευκαιρίας έκφρασης, αλλά όχι τόσο όσο η ευκαιρία έκφρασης γνώμης πριν τη λήψη απόφασης.

Οι ερευνητές μελέτησαν την επίδραση της ευκαιρίας έκφρασης γνώμης σε ένα πλαίσιο καθορισμού των στόχων απόδοσης⁶¹. Χειρίστηκαν, επίσης, το είδος της πληροφόρησης που παρεχόταν από τον πειραματιστή στους συμμετέχοντες: Επρόκειτο είτε για πληροφορίες σχετικά με στρατηγικές που θα μπορούσαν να βελτιώσουν την απόδοση στο έργο, είτε για πληροφορίες που ενδιέφεραν τον συμμετέχοντα αλλά δεν σχετίζονταν με το έργο, είτε ο πειραματιστής δεν παρείχε καμία πληροφόρηση.

Οι ερευνητές υπέθεσαν ότι εάν το εργαλειακό μοντέλο της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης (το μοντέλο του Ελέγχου) είναι ορθό, η παροχή σχετικών με το έργο πληροφοριών θα αυξάνει τις προσδοκίες αποτελεσματικότητας των συμμετεχόντων, θα οδηγεί σε αυξημένη πρόσληψη του στόχου ως δίκαιου και θα μειώνει την επίδραση της ευκαιρίας έκφρασης γνώμης, σε σύγκριση με τις συνθήκες άσχετης ή καθόλου πληροφόρησης. Το εργαλειακό μοντέλο προβλέπει, δηλαδή, μία αλληλεπίδραση της πληροφόρησης και της ευκαιρίας έκφρασης στις εκτιμήσεις περί δικαιοσύνης.

Το μη εργαλειακό μοντέλο της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης προβλέπει, από την άλλη, ότι η παροχή πληροφοριών που έχουν ενδιαφέρον για το άτομο, είτε αυτές είναι σχετικές με το έργο είτε όχι, παρέχει στο άτομο αναγνώριση της υπαγωγής του στην ομάδα και της θέσης του σε αυτή (π.χ. Bies & Moag, 1986).

⁶¹ Όπως αναφέρουν οι Lind et al. (1990), πολλές έρευνες αφορούν στην επίδραση των συμμετοχικών διαδικασιών στην αποδοχή των εργασιακών στόχων και στην εργασιακή απόδοση. Τα θετικά αποτελέσματα των συμμετοχικών διαδικασιών έχει επιχειρηθεί να εξηγηθούν με διάφορους τρόπους: Έχει θεωρηθεί ότι η συμμετοχική διαδικασία προσφέρει την ευκαιρία να επηρεαστεί ο εργασιακός στόχος που θα καθοριστεί (εργαλειακή εξήγηση). Σύμφωνα με μία άλλη άποψη, η συμμετοχική διαδικασία μεταδίδει στους εργαζομένους την πληροφορία ότι η διοίκηση ενδιαφέρεται για τη γνώμη τους (ακόμη κι αν η γνώμη τους δεν εισακούγεται) (μη εργαλειακή εξήγηση). Τέλος, έχει υποστηριχθεί ότι η συμμετοχική διαδικασία για τον καθορισμό των εργασιακών στόχων παρέχει στους εργαζομένους επιπλέον πληροφορίες για το έργο και τον καλύτερο τρόπο προσέγγισής του και οδηγεί σε προσδοκίες αποτελεσματικότητας (άρα, αποδοχή του στόχου και καλή απόδοση).

Επομένως, τόσο οι σχετικές όσο και οι άσχετες προς το έργο πληροφορίες αναμένεται να ενισχύουν τις εκτιμήσεις της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης, σε σχέση με τη συνθήκη απουσίας πληροφόρησης. Σε αντίθεση με την εργαλειακή ερμηνεία, το μη εργαλειακό, σχεσιακό μοντέλο της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης δεν προβλέπει αλληλεπίδραση μεταξύ του είδους της πληροφόρησης που παρέχεται στο άτομο και της ευκαιρίας έκφρασης γνώμης.

Όπως προέκυψε από το πείραμα των Lind et al. (1990), όταν οι συμμετέχοντες είχαν την ευκαιρία να εκφράσουν τη γνώμη τους για το στόχο που τους ετίθετο, είτε πριν είτε μετά τη λήψη απόφασης για το στόχο από τον πειραματιστή, η διαδικασία και το αποτέλεσμα (ο στόχος που ετίθετο) θεωρούνταν πιο δίκαια από ό,τι όταν οι συμμετέχοντες δεν είχαν καμία ευκαιρία να εκφέρουν τη γνώμη τους. Ταυτόχρονα, όμως, η ευκαιρία έκφρασης γνώμης πριν τη λήψη της απόφασης από τον πειραματιστή οδηγούσε σε θεώρηση της διαδικασίας και του αποτελέσματος ως πιο δίκαιων από ό,τι η ευκαιρία έκφρασης γνώμης μετά τη λήψη της απόφασης από τον πειραματιστή.

Εξάλλου, η παροχή σχετικών με το έργο πληροφοριών φάνηκε να οδηγεί σε πρόσληψη της διαδικασίας ως πιο δίκαιης, όπως και του στόχου που ετίθετο. Προφανώς, οι πληροφορίες αυτές ενέτειναν το αίσθημα σιγουριάς του ατόμου για την αποτελεσματικότητά του, έκαναν τον στόχο να φαντάζει λιγότερο ακραίος και απρόσιτος, και, άρα, πιο δίκαιος. Οι ερευνητές είχαν υποθέσει ότι και οι άσχετες με το έργο πληροφορίες θα οδηγούσαν σε πρόσληψη της διαδικασίας και του στόχου ως πιο δίκαιων από ό,τι η απουσία πληροφόρησης (βάσει του μοντέλου της Αξίας στην Ομάδα). Η διαφορά που διαπίστωσαν, όμως, μεταξύ των δύο συνθηκών δεν ήταν στατιστικά σημαντική, πιθανόν επειδή η εγχειρηματοποίηση της άσχετης πληροφόρησης δεν ήταν αρκετά ισχυρή ώστε να προκαλέσει το προβλεπόμενο φαινόμενο.

Ενδιαφέρουσα κρίνεται, άλλωστε, η διαπίστωση των Lind et al. (1990) ότι στη συνθήκη έκφρασης γνώμης μετά τη λήψη της απόφασης οι συμμετέχοντες θεωρούσαν ότι είχαν μεγαλύτερο έλεγχο επί της απόφασης από ό,τι στη συνθήκη χωρίς έκφραση γνώμης, μολονότι ο πειραματιστής είχε επισημάνει στους συμμετέχοντες ότι η άποψή τους για το στόχο δεν θα λαμβανόταν υπόψη και μολονότι, πράγματι, δεν εισακούστηκαν. Ενδέχεται, λοιπόν, να πρόκειται για μία «ψευδαίσθηση ελέγχου» (Lind et al., 1990)⁶². Εάν είναι έτσι, θα μπορούσε κάποιος να υποστηρίξει ότι τα ευρήματα ερμηνεύονται από το εργαλειακό μοντέλο της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης, με την προϋπόθεση ότι το μοντέλο βασίζεται στον υποκειμενικό και όχι στον αντικειμενικό έλεγχο.

⁶² Η αρχική ερευνητική δραστηριότητα στο πεδίο της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης επικεντρώθηκε στο πώς διαδικασίες που διέφεραν αντικειμενικά ως προς τις σχέσεις ισχύος στις οποίες στηρίζονταν, επηρέαζαν τις εκτιμήσεις περί Διαδικαστικής Δικαιοσύνης. Γενικά, θεωρούνταν ότι ο βαθμός πρόσληψης του ελέγχου ανταποκρινόταν στην ισχύ που αντικειμενικά συνεπαγόταν κάθε διαδικασία. Ωστόσο, αποτελέσματα όπως αυτά της έρευνας των Lind et al. (1990) δείχνουν ότι διαδικασίες οι οποίες διαφέρουν αντικειμενικά ως προς τον έλεγχο που επιτρέπουν, μπορεί να οδηγούν σε εκτιμήσεις για παρόμοιο βαθμό ελέγχου και παρόμοιο βαθμό τήρησης της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης. Αυτό που έχει σημασία για το χαρακτηρισμό ενός αποτελέσματος ή μίας διαδικασίας ως δίκαιων δεν είναι το αποτέλεσμα ή τα αντικειμενικά χαρακτηριστικά της διαδικασίας, αλλά οι υποκειμενικές εκτιμήσεις (Greenberg & Cohen, 1982; Lind et al., 1989; Paese, Lind & Kanfer, 1988).

Για να διαπιστωθεί εάν η επίδραση της έκφρασης γνώμης μπορούσε να αποδοθεί εξ ολοκλήρου στον προσλαμβανόμενο έλεγχο, οι ερευνητές προέβησαν σε αναλύσεις αφαιρώντας την επίδραση του προσλαμβανόμενου ελέγχου πριν ελεγχθούν οι διαφορές μεταξύ των τριών συνθηκών έκφρασης γνώμης. Από τα αποτελέσματά τους, οι ερευνητές συμπέραναν ότι ο προσλαμβανόμενος έλεγχος μπορεί να ερμηνεύσει μόνο εν μέρει, και όχι πλήρως, την επίδραση της έκφρασης γνώμης στις εκτιμήσεις της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης. Οι συμβολικές, σχεσιακές παράμετροι φαίνεται ότι είναι εξίσου σημαντικές με τις διεργασίες εργαλειακού χαρακτήρα ως προς τη δημιουργία του «φαινομένου της επίδρασης της ευκαιρίας έκφρασης» (“voice effect”).

Επομένως, μπορεί να υποστηριχθεί ότι τόσο το εργαλειακό μοντέλο του Ελέγχου (του προσωπικού συμφέροντος) όσο και το μη εργαλειακό, σχεσιακό μοντέλο της Αξίας στην Ομάδα στηρίζονται από τα αποτελέσματα του πειράματος των Lind et al. (1990). Αντί, λοιπόν, τα δύο αυτά μοντέλα να εκλαμβάνονται ως ανταγωνιστικά και αμοιβαία αποκλειόμενα, θα ήταν ίσως σκόπιμο να θεωρούνται συμπληρωματικά⁶³.

⁶³ Μετά το εργαλειακό (instrumental) μοντέλο, που επιμένει στο ρόλο των διαδικασιών ως προς τη μεγιστοποίηση του οφέλους, και το σχεσιακό (relational) μοντέλο, που δίνει έμφαση στη συμβολή των διαδικασιών για να αντιληφθούμε την αξία μας, την ταυτότητά μας στους κόλπους μίας ομάδας, μία νέα προσέγγιση, το ηθικό μοντέλο, αποτελεί σήμερα αντικείμενο προσοχής (Finkelstein, Steiner & Truchot, 2002). Αυτό το τελευταίο καταδεικνύει ότι ενδέχεται να εφαρμόσουμε δίκαιες διαδικασίες απλώς και μόνο επειδή αυτό είναι καλό. Ενίοτε, δηλαδή, δεν κερδίζουμε τίποτα ούτε στο εργαλειακό ούτε στο σχεσιακό επίπεδο. Εντούτοις, ακολουθούμε δίκαιες διαδικασίες (Finkelstein, Steiner & Truchot, 2002). Σύμφωνα με τους Cropanzano & Rupp (υπό δημοσίευση), αυτά τα τρία μοντέλα δεν έρχονται σε σύγκρουση. Και τα τρία είναι αναγκαία για να κατανοήσουμε την ανθρώπινη συμπεριφορά σε θέματα δικαιοσύνης (Finkelstein, Steiner & Truchot, 2002).

Προσπάθειες Σύνδεσης των Θεωρητικών Μοντέλων της Διαδικαστικής και της Διανεμητικής Δικαιοσύνης

Τα τελευταία χρόνια, σημαντικά βήματα έχουν πραγματοποιηθεί προς την κατεύθυνση της αναγνώρισης των δεσμών της ψυχολογίας της Διαδικαστικής και της ψυχολογίας της Διανεμητικής Δικαιοσύνης. Παρακάτω θα παρουσιαστούν οι σημαντικότερες σχετικές προσπάθειες.

Το Μοντέλο των Ευρετικών της Δικαιοσύνης

Όπως αναφέρουν οι van den Bos et al. (1997), η αρχική ερευνητική δραστηριότητα σχετικά με τη Διαδικαστική Δικαιοσύνη διεξήχθη πρωτίστως για να διακριθεί το ενδιαφέρον για τη Διαδικαστική Δικαιοσύνη από εκείνο για τη Διανεμητική. Για παράδειγμα, στα πειράματα των Walker et al. (1974), LaTour (1978), και Tyler & Caine (1981, Μελέτες 1 και 3) πραγματοποιήθηκε εγχειρηματοποίηση των διαδικασιών ανεξάρτητα από τα αποτελέσματα και, εκτός από την κύρια επίδραση του αποτελέσματος, διαπιστώθηκε κύρια επίδραση της διαδικασίας. Εξάλλου, αλληλεπίδραση μεταξύ αποτελέσματος και διαδικασίας δεν εμφανιζόταν συχνά στα αρχικά πειράματα.

Ειδικότερα, οι Walker et al. (1974) δεν διαπίστωσαν αλληλεπίδραση αποτελέσματος και διαδικασίας ως προς τις εξαρτημένες μεταβλητές του προσλαμβανόμενου βαθμού Διαδικαστικής Δικαιοσύνης ή του βαθμού ικανοποίησης των συμμετεχόντων. Επίσης, μολονότι τα ευρήματα του LaTour (1978) υποδηλώνουν ότι η επίδραση της διαδικασίας μπορεί να είναι μεγαλύτερη όταν τα αποτελέσματα είναι δυσάρεστα παρά όταν είναι ευνοϊκά για το άτομο, η αλληλεπίδραση δεν έφθασε το συμβατικό επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας. Τέλος, οι Tyler & Caine (1981) δεν διαπίστωσαν καμία αλληλεπίδραση στην πρώτη τους Μελέτη, και μόνο μία στατιστικά σημαντική αλληλεπίδραση στην τρίτη (οι εκτιμήσεις για τον ηγέτη ήταν ιδιαίτερα αρνητικές όταν ανεπιθύμητες διαδικασίες οδηγούσαν σε αρνητικά αποτελέσματα).

Επιπλέον, τα ευρήματα αρκετών συναφειακών ερευνών που εξέτασαν τη σχέση ανάμεσα στη Διαδικαστική και τη Διανεμητική Δικαιοσύνη, υποδηλώνουν ότι η Διαδικαστική Δικαιοσύνη είναι σημαντικότερη της Διανεμητικής για τη διαμόρφωση εκτιμήσεων σχετικά με τη Δικαιοσύνη. Για παράδειγμα, σε μελέτες που χρησιμοποίησαν ως δείγμα άτομα τα οποία παρίσταντο σε δίκες (Lind, Kulik, Ambrose & De Vera Park, 1993; Tyler, 1984), ήταν μέλη οργανισμών (Folger & Konovsky, 1989), είχαν ως πολίτες κάποια αλληλεπίδραση με εκπροσώπους του αστυνομικού σώματος (Tyler & Folger, 1980) ή εξέφραζαν την άποψή τους για πολιτικά γεγονότα (Tyler & Caine, 1981, Μελέτες 2 & 4; Tyler, Rasinski & McGraw, 1985) διαπιστώθηκε ότι οι μεταβλητές που συνδέονταν με τη Διαδικαστική Δικαιοσύνη ερμήνευαν μεγαλύτερο ποσοστό της διακύμανσης των εκτιμήσεων της Δικαιοσύνης από ό,τι οι μεταβλητές που σχετιζόνταν με τη Διανεμητική Δικαιοσύνη.

Τα προαναφερθέντα ευρήματα οδήγησαν κάποιους ερευνητές να συμπεράνουν ότι η διεργασία σχηματισμού κρίσεων για τη δικαιοσύνη

επηρεάζεται περισσότερο από τις διαδικασίες που ακολουθούνται παρά από τα αποτελέσματα που παράγονται⁶⁴. Οι Lind & Tyler (1988) έγραψαν στην πρώτη σελίδα του βιβλίου τους για την Κοινωνική Ψυχολογία της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης ότι «αυτό το βιβλίο... θεωρεί ότι οι άνθρωποι ενδιαφέρονται περισσότερο για ζητήματα διαδικασίας παρά για ζητήματα αποτελέσματος»⁶⁵. Οι ίδιοι επιχείρησαν να ερμηνεύσουν τα ευρήματα που αναφέρθηκαν παραπάνω προτείνοντας μοντέλα της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης τα οποία υπογραμμίζουν τις μοναδικές ιδιότητες και τη σημασία που οι άνθρωποι αποδίδουν στις διαδικασίες (π.χ. το μοντέλο της Αξίας στην Ομάδα).

Ο Greenberg (1990), εντούτοις, μολονότι αναγνωρίζει τη σημασία της ερευνητικής δραστηριότητας που έδειξε ότι οι παράγοντες οι οποίοι συνδέονται με τη Διαδικαστική Δικαιοσύνη ερμηνεύουν μεγάλο ποσοστό της διακύμανσης των εκτιμήσεων περί δικαιοσύνης, επισημαίνει ότι τα ευρήματα αυτά δεν θα πρέπει να εκλαμβάνονται ως ενδείξεις της ασημαντότητας των παραγόντων που σχετίζονται με τη Διανεμητική Δικαιοσύνη. Οι Brockner & Wiesenfeld (1996) επεσήμαναν, μάλιστα, ότι σε πρόσφατες έρευνες έχουν παρατηρηθεί σημαντικές αλληλεπιδράσεις διαδικασίας και αποτελέσματος (π.χ. Brockner, 1990, 1994; Brockner et al., 1994; Brockner, Wiesenfeld, & Martin, 1995; Cropanzano & Folger, 1989; Folger & Martin, 1986; Folger, Rosenfield & Robinson, 1983; Greenberg, 1993; Lind & Lissak, 1985).

Επιπλέον, οι Lind & Lissak (1985) ισχυρίστηκαν⁶⁶ ότι η απουσία σημαντικών αλληλεπιδράσεων στα αρχικά πειράματα των Walker et al. (1974), LaTour (1978), και Tyler & Caine (1981, Μελέτες 1 και 3) ενδεχομένως οφείλεται στο γεγονός ότι στα εν λόγω πειράματα οι επιδράσεις της θετικότητας του αποτελέσματος μελετούνταν στα πλαίσια δύο σχετικά επιθυμητών διαδικασιών, κι όχι στα πλαίσια μίας επιθυμητής και μίας ανεπιθύμητης διαδικασίας. Οι Lind & Lissak (1985) υποστήριξαν, και, πράγματι, έδειξαν, ότι στα πλαίσια μίας ανεπιθύμητης διαδικασίας (μίας διαδικασίας που δεν εφαρμόζεται όπως θα έπρεπε) η επίδραση της θετικότητας του αποτελέσματος στις εκτιμήσεις περί δικαιοσύνης αυξάνεται, σε σύγκριση με ό,τι συμβαίνει στα πλαίσια μίας επιθυμητής διαδικασίας (μίας διαδικασίας που εφαρμόζεται με τον δέοντα τρόπο). Επομένως, η εγχειρηματοποίηση των μεταβλητών που πραγματοποιήθηκε στα αρχικά πειράματα ενδέχεται να μην ήταν αρκετά ακριβής ώστε να προκαλέσει στατιστικά σημαντική αλληλεπίδραση αποτελέσματος και διαδικασίας.

Όπως παρατηρούν οι van den Bos et al. (1997), την τάση μονομερούς διερεύνησης της διεργασίας σχηματισμού εκτιμήσεων για τη δικαιοσύνη επιδεικνύουν και κάποιοι ερευνητές που επικεντρώνουν το ερευνητικό τους

⁶⁴ Π.χ. ο Greenberg (1987b) στα πλαίσια μίας έρευνας για τις αντιδράσεις απέναντι στη διαδικαστική αδικία κατά τον καθορισμό των αμοιβών, συμπέρανε ότι η Διαδικαστική Δικαιοσύνη συνιστά μία απαραίτητη προϋπόθεση της Διανεμητικής Δικαιοσύνης, ιδίως όταν το συγκεκριμένο αποτέλεσμα είναι ανεπιθύμητο. Τέτοιου είδους ευρήματα θεωρήθηκε ότι ενισχύουν την υπόθεση ότι η Διαδικαστική Δικαιοσύνη αποτελεί προϋπόθεση για την εγκαθίδρυση και τη διατήρηση της Διανεμητικής Δικαιοσύνης (Leventhal, 1976).

⁶⁵ "this book... views people as more interested in issues of process than issues of outcome" (Lind & Tyler, 1988, p.1).

⁶⁶ Αναφέρεται από τους van den Bos et al. (1997).

ενδιαφέρον στη Διανεμητική Δικαιοσύνη. Ορισμένοι διατείνονται ότι τα αποτελέσματα έχουν μεγαλύτερη βαρύτητα για τη διαμόρφωση των εκτιμήσεων των ανθρώπων από ό,τι οι διαδικασίες (π.χ. Lerner & Whitehead, 1980; Rutte & Messick, 1995). Όπως σημειώνουν πολλοί ερευνητές (π.χ. Brockner & Wiesenfeld, 1996; Greenberg, 1990; Sweeney & McFarlin, 1993; van den Bos et al., 1997), χρειάζεται πλέον μία σύνδεση των πεδίων της Διαδικαστικής και της Διανεμητικής Δικαιοσύνης.

Αυτό επιχειρούν και οι van den Bos, Vermunt & Wilke (1997), θέτοντας σε εμπειρικό έλεγχο το μοντέλο των Ευρετικών της Δικαιοσύνης (Fairness Heuristic Theory), το οποίο εισήγαγαν οι Lind (1992, 1994), Lind et al. (1993). Το μοντέλο των Ευρετικών της Δικαιοσύνης βασίζεται στη συνεισφορά των Lind & Tyler (Lind & Tyler, 1988; Tyler & Lind, 1992).

Σύμφωνα με το εν λόγω μοντέλο, επειδή η παραχώρηση της εξουσίας σε κάποιον του παρέχει την ευκαιρία να εκμεταλλευτεί τους άλλους, συχνά οι άνθρωποι αισθάνονται αβεβαιότητα για τη σχέση τους με μία αρχή. Οι άνθρωποι αναρωτιούνται εάν η αρχή είναι άξια εμπιστοσύνης, εάν θα τους μεταχειριστεί με έντιμο και αμερόληπτο τρόπο και εάν τους αναγνωρίζει ως σημαντικά μέλη της κοινωνικής ομάδας (Tyler & Lind, 1992). Ο πιο συνηθισμένος τρόπος εξάλειψης αυτής της αβεβαιότητας είναι να βασιστεί κανείς σε εντυπώσεις δικαιοσύνης προκειμένου να αποφασίσει εάν η αρχή είναι άξια εμπιστοσύνης, ουδέτερη και του αναγνωρίζει την κατάλληλη κοινωνική θέση⁶⁷.

Αναλυτικότερα, τη στιγμή που ένα άτομο εισέρχεται σε μία κοινωνική σχέση, αρχίζει να αναζητά πληροφορίες βάσει των οποίων θα διαμορφώσει τις εκτιμήσεις του για το βαθμό στον οποίο το άλλο μέρος είναι δίκαιο. Επιπλέον, από τη στιγμή που θα διαμορφωθούν τέτοιες εκτιμήσεις, η προσλαμβανόμενη δικαιοσύνη λειτουργεί ως ευρετική που επιστρατεύεται για την ερμηνεία των μεταγενέστερων εμπειριών και γεγονότων. Επομένως, σύμφωνα με το μοντέλο των Ευρετικών της Δικαιοσύνης, οι εκτιμήσεις περί Δικαιοσύνης επηρεάζονται περισσότερο από πληροφορίες που παρέχονται σε ένα αρχικό στάδιο της αλληλεπίδρασης παρά από πληροφορίες που καθίστανται διαθέσιμες αργότερα.

Ένα δεύτερο στοιχείο που επισήμανε ο Lind (1992, 1994) είναι ότι σε πολλές περιπτώσεις η πληροφόρηση για τις τηρούμενες διαδικασίες προηγείται της πληροφόρησης για τα αποτελέσματα. Έτσι, θεωρείται ότι οι άνθρωποι σχηματίζουν τις εκτιμήσεις τους περί δικαιοσύνης βάσει του βαθμού στον οποίο θεωρούν δίκαιη τη διαδικασία που εφαρμόζεται και εν συνεχεία ενσωματώνουν πληροφορίες για το αποτέλεσμα στις εκτιμήσεις τους αυτές. Κατά την άποψη του Lind (π.χ. 1994), αυτό εξηγεί γιατί σε πολλές έρευνες διαπιστώθηκε ότι οι πληροφορίες για τις διαδικασίες επηρέαζαν τις εκτιμήσεις περί δικαιοσύνης πολύ εντονότερα από τις πληροφορίες για τα αποτελέσματα.

⁶⁷ Όπως αναφέρουν οι Finkelstein, Steiner & Truchot (2002), οι Lind & Tyler (1988) τοποθέτησαν την αβεβαιότητα στο επίκεντρο της προβληματικής τους. Υποστήριξαν ότι τα άτομα σπάνια διαθέτουν αντικειμενικά κριτήρια που να τους επιτρέπουν να καθορίσουν εάν μία απόφαση είναι δίκαιη ή άδικη και υπογράμμισαν ότι η παραχώρηση στον άλλο της δύναμης να αποφασίσει συνεπιφέρει τον κίνδυνο εκμετάλλευσης και αποκλεισμού. Θεώρησαν, λοιπόν, ότι τα στοιχεία αυτά προκαλούν στα άτομα αβεβαιότητα, την οποία εξαλείφουν στηριζόμενα σε «εντυπώσεις δικαιοσύνης».

Πάντως, όπως σημειώνουν οι van den Bos, Vermunt & Wilke (1997), στην καθημερινή ζωή είναι πιθανό κάποιος να πληροφορηθεί πρώτα τα αποτελέσματα και μόνο αργότερα τις διαδικασίες που ακολουθήθηκαν για να παραχθούν τα αποτελέσματα αυτά⁶⁸. Στην έρευνα των van den Bos, Vermunt & Wilke (1997), πληροφορίες για το αποτέλεσμα (είτε ευνοϊκό είτε αρνητικό) διατίθενται πριν ή μετά από τις πληροφορίες για τη διαδικασία (είτε επιθυμητή είτε ανεπιθύμητη). Οι ψυχολογικές διεργασίες μέσω των οποίων διαμορφώνονται οι εκτιμήσεις περί δικαιοσύνης αποσαφηνίζονται με δύο πειράματα που διενεργούνται στο εργαστήριο⁶⁹.

Ειδικότερα, προκύπτει ότι η διαδικασία σχηματισμού κρίσεων περί δικαιοσύνης περιλαμβάνει δύο διαδοχικές φάσεις. Σε πρώτη φάση, οι άνθρωποι ενημερώνονται είτε για τη διαδικασία είτε για το παραγόμενο αποτέλεσμα και βάσει αυτών των μη ολοκληρωμένων πληροφοριών που διαθέτουν σχηματίζουν τις εκτιμήσεις τους. Όταν, σε δεύτερη φάση, προστίθενται νέες πληροφορίες, η επιρροή που αυτές οι τελευταίες ασκούν στις ήδη διαμορφωμένες εκτιμήσεις δεν είναι μεγάλη. Δηλαδή, διαπιστώνεται ότι οι εκτιμήσεις περί Δικαιοσύνης (τόσο Διαδικαστικής όσο και Διανεμητικής) επηρεάζονται περισσότερο από την επιθυμητότητα των διαδικασιών όταν οι διαδικασίες παρουσιάζονται στην αρχή παρά όταν παρουσιάζονται μετά το αποτέλεσμα, και ότι οι εκτιμήσεις περί Δικαιοσύνης επηρεάζονται περισσότερο από τη θετικότητα του αποτελέσματος όταν το αποτέλεσμα παρουσιάζεται πρώτο παρά όταν παρουσιάζεται μετά τις διαδικασίες.

Εξάλλου, οι van den Bos, Vermunt & Wilke (1997) έλαβαν υπόψη τους ένα σώμα ερευνών το οποίο δείχνει ότι οι αρνητικές ή απροσδόκητες πληροφορίες είναι πιο πιθανό να προκαλέσουν μία δραστηριότητα αναζήτησης πληροφοριών ή προσπάθεια κατανόησης από ό,τι οι θετικές ή αναμενόμενες πληροφορίες. Η ιδέα αυτή εντοπίζεται σε θεωρητικά μοντέλα των αποδόσεων (Weiner, 1985), της πειθούς (Eagly & Chaiken, 1993; Petty & Cacioppo, 1986), της αντίθετης στα γεγονότα σκέψης (counterfactuals, Gleicher et al., 1990; Kahneman & Miller, 1986) και της κοινωνικής δικαιοσύνης (Brockner & Wiesenfeld, 1996; Cohen, 1982; Lind & Lissak, 1985; Utne & Kidd, 1980).

Έτσι, οι van den Bos, Vermunt & Wilke (1997) υπέθεσαν ότι, επειδή μία ανεπιθύμητη διαδικασία ή ένα αρνητικό αποτέλεσμα στοιχειοθετεί ένα αρνητικό

⁶⁸ Οι Daly & Tripp (1996) διαπίστωσαν ότι στους οργανισμούς, απουσία πληροφοριών για τον τρόπο λήψης των αποφάσεων, οι άνθρωποι είναι πιθανό να βασίσουν τις κρίσεις τους περί δικαιοσύνης στα αποτελέσματα, παρά σε διαδικασίες που δεν μπορούν να παρατηρήσουν. Από την άλλη πλευρά, στα επίσημα νομικά πλαίσια «κυρίως λόγω συνταγματικών εγγυήσεων, οι διαδικασίες λήψης αποφάσεων είναι συνήθως ορατές στα μέρη που εμπλέκονται και αποκαλύπτονται πολλές πληροφορίες για τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούν οι διαδικασίες αυτές» (σελ.329).

⁶⁹ Στο πρώτο πείραμα χρησιμοποιήθηκαν υποθετικά σενάρια ενώ στο δεύτερο οι ερευνητές χειρίστηκαν τις ίδιες μεταβλητές χωρίς να καλέσουν τους συμμετέχοντες να φανταστούν τον εαυτό τους να βιώνει μία κατάσταση. Αντιθέτως, βίωναν, πράγματι, μία κατάσταση στα πλαίσια της οποίας λάμβαναν θετικά ή αρνητικά αποτελέσματα αφού τηρούνταν επιθυμητές ή ανεπιθύμητες διαδικασίες. Στο δεύτερο πείραμα, εκτός από τις εκτιμήσεις των συμμετεχόντων για τη Διαδικαστική και τη Διανεμητική Δικαιοσύνη, μετρήθηκε και η ικανοποίησή τους και η πρόθεσή τους να διαμαρτυρηθούν.

ή απροσδόκητο γεγονός και, επομένως, είναι πιο πιθανό να πυροδοτήσει γνωστική επεξεργασία από ό,τι μία επιθυμητή διαδικασία ή ένα ευνοϊκό αποτέλεσμα⁷⁰, οι άνθρωποι που έρχονται αντιμέτωποι με μία ανεπιθύμητη διαδικασία χρησιμοποιούν το αποτέλεσμα ως πηγή πληροφόρησης περισσότερο από εκείνους που υπόκεινται σε μία επιθυμητή διαδικασία, ενώ οι άνθρωποι που έρχονται αντιμέτωποι με ένα αρνητικό αποτέλεσμα χρησιμοποιούν τη διαδικασία ως πηγή πληροφόρησης περισσότερο από εκείνους που λαμβάνουν ένα ευνοϊκό αποτέλεσμα. Πράγματι, οι ερευνητές διαπίστωσαν ότι η θετικότητα του αποτελέσματος επηρέαζε εντονότερα τις εκτιμήσεις περί δικαιοσύνης όταν η διαδικασία ήταν ανεπιθύμητη, παρά όταν η διαδικασία ήταν επιθυμητή, και ότι η επιθυμητότητα της διαδικασίας επηρέαζε εντονότερα τις εκτιμήσεις περί δικαιοσύνης όταν το αποτέλεσμα ήταν αρνητικό, παρά όταν το αποτέλεσμα ήταν θετικό για το άτομο.

Τα δύο πειράματα των van den Bos, Vermunt & Wilke (1997) εντάσσονται στην προσπάθεια σύνδεσης του πεδίου της Διαδικαστικής και του πεδίου της Διανεμητικής Δικαιοσύνης. Μέσω της αποσαφήνισης του χρόνου και του τρόπου σχηματισμού των εκτιμήσεων περί δικαιοσύνης, το μοντέλο των Ευρετικών της Δικαιοσύνης συνιστά έναν νέο τρόπο θεώρησης της Διαδικαστικής και της Διανεμητικής Δικαιοσύνης.

Το μοντέλο των Ευρετικών της Δικαιοσύνης παρέχει μία νέα οπτική και για άλλα σχετικά με τη δικαιοσύνη ζητήματα. Για παράδειγμα, οι Van den Bos, Vermunt & Wilke (1996) χειρίστηκαν το εάν οι συμμετέχοντες ανέμεναν μία ευκαιρία να εκφράσουν τη γνώμη τους ή εάν δεν την ανέμεναν (ρητή διευκρίνιση) και το εάν, πράγματι, λάμβαναν ή όχι την ευκαιρία να εκφράσουν τη γνώμη τους. Έτσι, εγχειρηματοποιούνταν δύο διαδικαστικοί κανόνες (βλ. Leventhal, 1980): ο κανόνας της συνέπειας στο χρόνο⁷¹ (σύμφωνα με τον οποίο, όταν οι άνθρωποι περιμένουν να εφαρμοστεί μία ορισμένη διαδικασία, η παρέκκλιση από την προσδοκώμενη διαδικασία οδηγεί σε μία μείωση της προσλαμβανόμενης Διαδικαστικής Δικαιοσύνης) και ο κανόνας της έκφρασης γνώμης (σύμφωνα με τον οποίο, όταν δεν παρέχεται σε κάποιον η ευκαιρία να εκθέσει τις απόψεις του, η προσλαμβανόμενη Διαδικαστική Δικαιοσύνη είναι μικρότερη από ό,τι όταν παρέχεται τέτοια δυνατότητα). Σε συμφωνία με το σκεπτικό του μοντέλου της Ευρετικής της Δικαιοσύνης, διαπιστώθηκε ότι το «πλαίσιο αναφοράς» που κατέστη διαθέσιμο στην αρχή (κανόνας της συνέπειας στο χρόνο) επηρέαζε τις εκτιμήσεις των συμμετεχόντων σχετικά με τη Διαδικαστική Δικαιοσύνη περισσότερο από το μεταγενέστερο «πλαίσιο αναφοράς» (ευκαιρία έκφρασης γνώμης).

⁷⁰ Οι van den Bos, Vermunt & Wilke (1997) προτείνουν τη χρήση μεθόδων μέσω των οποίων μπορεί να ελεγχθεί η ένταση της γνωστικής επεξεργασίας (π.χ. χρόνος που απαιτείται για την ανάγνωση των πληροφοριών, αριθμός καταγεγραμμένων σκέψεων σχετικά με την παρεχόμενη πληροφορία, ικανότητα ανάκλησης) (βλ. Taylor & Fiske, 1981, για μία ανασκόπηση). Μέσω των μεθόδων αυτών, ενδέχεται να διευκρινιστεί η γνωστική διεργασία στην οποία προβαίνουν οι άνθρωποι σε σχέση με ζητήματα που αφορούν στην Κοινωνική Δικαιοσύνη.

⁷¹ Στα αγγλικά: "Consistency-over-time rule"

Η Κατάχρηση της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης

Από τα αναφερθέντα σε προηγούμενες ενότητες έχει, ελπίζουμε, καταστεί σαφές η σημασία που αποδίδουν συνήθως οι άνθρωποι στη Διαδικαστική Δικαιοσύνη και τα παρεπόμενα της τήρησης ή της παραβίασής της. Είναι, λοιπόν, καιρός να στραφούμε σε μία πολύ σημαντική πτυχή του προβληματισμού σχετικά με το ρόλο της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης.

Αρκετοί είναι οι ερευνητές που επισημαίνουν το ενδεχόμενο κατάχρησης της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης, ώστε να καλλιεργηθεί η εντύπωση του σεβασμού της Δικαιοσύνης, γενικότερα. Για παράδειγμα, οι Lind et al. (1990), αφού διαπιστώνουν ότι η παροχή της ευκαιρίας έκφρασης γνώμης σε κάποιον, ακόμη και μετά τη λήψη μίας απόφασης που τον αφορά, τον οδηγεί να πιστεύει ότι είχε τη δυνατότητα να ασκήσει κάποιο έλεγχο επί της απόφασης, επισημαίνουν, στα συμπεράσματα του άρθρου τους, τον κίνδυνο κατάχρησης της δυνατότητας ενίσχυσης των εκτιμήσεων περί Δικαιοσύνης μέσω της παροχής της ευκαιρίας έκφρασης γνώμης για ένα ζήτημα.

Νωρίτερα, και ο Cohen (1985, 1988) είχε θίξει την πιθανότητα παραπλανητικής χρήσης της ευκαιρίας έκφρασης γνώμης, με στόχο τη δημιουργία της εντύπωσης ότι τηρείται η Διαδικαστική Δικαιοσύνη⁷². Ενδέχεται, δηλαδή, να δίνεται σε κάποιον η δυνατότητα να εκθέσει τις απόψεις του, ή ακόμη και να ενθαρρύνεται να το κάνει, ενώ ο υπεύθυνος για τη λήψη της απόφασης δεν προτίθεται να λάβει πραγματικά υπόψη του τις απόψεις και τις παρεχόμενες πληροφορίες. Μία τέτοιου είδους «ψευδής συνείδηση» ελέγχου ενδέχεται να οδηγήσει τους εμπλεκόμενους να θεωρήσουν μία διαδικασία ως δίκαιη, ενώ με αντικειμενικά κριτήρια είναι άδικη. Μάλιστα, η αδικία επιτείνεται εάν το μέρος που είναι υπεύθυνο για τη λήψη της απόφασης επωφελείται για να υπηρετήσει τους προσωπικούς του στόχους και τα συμφέροντά του, σε βάρος των άλλων εμπλεκομένων, καλλιεργώντας την εικόνα του δίκαιου (Lind et al., 1990).

Αν, μάλιστα, η πρόσληψη μίας διαδικασίας ως δίκαιης είναι δυνατή ακόμη και σε συνθήκες ρητής άρνησης της δυνατότητας να ασκήσουν οι ενδιαφερόμενοι έλεγχο στην απόφαση που τους αφορά, όπως φάνηκε στο πείραμα των Lind et al. (1990)⁷³, η πρόσληψη μίας διαδικασίας ως δίκαιης είναι ακόμη πιο πιθανή όταν ο υπεύθυνος για τη λήψη της απόφασης σκόπιμα αποκρύπτει την αναποτελεσματικότητα της έκφρασης των θέσεων των

⁷² Η δημιουργία μίας επίφασης Διαδικαστικής Δικαιοσύνης μπορεί, όπως είδαμε, να επηρεάσει τις εκτιμήσεις περί Διανεμητικής Δικαιοσύνης.

⁷³ Στη συνθήκη έκφρασης της γνώμης των συμμετεχόντων (για το στόχο, δηλαδή την επίδοση που θα έπρεπε να επιτύχουν) μετά τη λήψη της σχετικής απόφασης από τον ερευνητή. Θυμίζουμε ότι στη συνθήκη αυτή ο πειραματιστής εξαρχής καθιστούσε σαφές ότι, μολονότι τον ενδιέφερε να ακούσει τη γνώμη των συμμετεχόντων, αυτή δεν επρόκειτο να τον επηρεάσει. Πράγματι, μετά την εκφορά της γνώμης των συμμετεχόντων, ο πειραματιστής επαναλάμβανε το στόχο που είχε θέσει αρχικά. Ακόμη και σε αυτή τη συνθήκη, οι συμμετέχοντες θεωρούσαν ότι είχαν μεγαλύτερο έλεγχο επί του στόχου που τέθηκε από ό,τι στη συνθήκη στην οποία δεν δινόταν στους συμμετέχοντες η ευκαιρία να εκφράσουν τη γνώμη τους για το στόχο σε καμία φάση της πειραματικής διαδικασίας.

εμπλεκόμενων, δηλαδή, την πρόθεσή του να μην λάβει υπόψη του τις θέσεις αυτές.

Οι Haines & Jost (2000) μελέτησαν το ρόλο μίας άλλης σημαντικής – όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο– συνιστώσας της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης, της παροχής εξηγήσεων για μία απόφαση. Έχει υποστηριχθεί ότι εάν οι ισχυρές ομάδες επιθυμούν να εξασφαλίσουν τη συγκατάθεση, τη συμμόρφωση και τη συνεργασία εκείνων που υπόκεινται στην εξουσία τους, οφείλουν να αποκτήσουν κάποιο επίπεδο νομιμότητας (legitimacy) (π.χ. Tyler, 1990; Weber, 1947). Στο βαθμό που η νομιμότητα απαιτεί, κατά κανόνα, παροχή εξηγήσεων (π.χ. Bies & Sitkin, 1992), η παροχή εξηγήσεων για τη διαφορά ισχύος μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τη διατήρηση και τη δικαιολόγηση της ανισότητας μεταξύ ομάδων ή ατόμων (Hoffman & Hurst, 1989). Ένα εκτεταμένο σώμα ερευνών (π.χ. Bies & Sitkin, 1992; Lind & Tyler, 1988; Tyler, 1990) στηρίζει την υπόθεση ότι η προβολή μίας θεμιτής (legitimate) βάσης για την άσκηση εξουσίας αποτελεί έναν αποτελεσματικό τρόπο εξασφάλισης της συμμόρφωσης των υφισταμένων και, τελικά, διατήρησης της υπάρχουσας κοινωνικής δομής (Haines & Jost, 2000).

Με ένα πολύ ενδιαφέρον πείραμα, στα πλαίσια του οποίου εισήγαγαν σε κάποιες περιπτώσεις μία διαφορά ισχύος μεταξύ δύο ομάδων, οι Haines & Jost (2000) έδειξαν ότι η αποδοχή της διομαδικής ανισότητας εκ μέρους των μελών της ανίσχυρης ομάδας μπορεί να διευκολυνθεί με την παροχή εξηγήσεων, ακόμη κι αν αυτές αφορούν σε μία μη θεμιτή βάση για τη διαφορά ισχύος. Ειδικότερα, οι ερευνητές διαπίστωσαν ότι τα μέλη της ανίσχυρης ομάδας ανέφεραν θετικότερα συναισθήματα όταν παρέχονταν εξηγήσεις για την υποδεέστερη θέση τους παρά όταν δεν παρέχονταν, είτε αυτές οι εξηγήσεις ήταν θεμιτές (διαφορά των μελών των δύο ομάδων σε σχετική με το έργο εκπαίδευση και εμπειρία) είτε αθέμιτες (διατήρηση φιλικών σχέσεων των μελών της ανώτερης ομάδας με τον ερευνητή)⁷⁴.

Οι Haines & Jost (2000) διαπίστωσαν, εξάλλου, ότι τα μέλη της ανίσχυρης ομάδας έτειναν να αποδίδουν μεγαλύτερη ευφυΐα και υπευθυνότητα σε εκείνα της ισχυρής ομάδας⁷⁵ και μάλιστα, αυτή η επίδραση της διαφοράς ισχύος των ομάδων στην εικόνα που σχηματιζόταν για τα μέλη τους ήταν εντονότερη όταν παρεχόταν κάποια εξήγηση (θεμιτή ή αθέμιτη) για τη διαφορά ισχύος, παρά όταν δεν παρεχόταν. Οι ερευνητές διαπίστωσαν, ακόμη, ότι όταν καλούνταν να ανακαλέσουν τους λόγους για τους οποίους η ομάδα τους είχε μικρότερη ισχύ, οι συμμετέχοντες είχαν την τάση να θυμούνται εξηγήσεις που ήταν πιο θεμιτές από εκείνες που τους είχαν δοθεί.

Όπως σημειώνουν οι Haines & Jost (2000), τα ευρήματα αυτά στηρίζουν το «Μοντέλο της Δικαιολόγησης του Συστήματος» (System Justification Theory) των Jost & Banaji (1994), σύμφωνα με το οποίο οι άνθρωποι έχουν την

⁷⁴ Η διάκριση θεμιτών και αθέμιτων εξηγήσεων της διαφοράς ισχύος των ομάδων βασίστηκε σε πιλοτική έρευνα.

⁷⁵ Αρκετές έρευνες έχουν δείξει ότι οι άνθρωποι συνάγουν τέτοια συμπεράσματα για τα χαρακτηριστικά των μελών των διαφόρων ομάδων ώστε οι ανισότητες και οι διαφορές ισχύος μεταξύ των ομάδων να ερμηνεύονται και να εκλογικεύονται (π.χ. Hoffman & Hurst, 1989; Jost & Banaji, 1994).

τάση να αποδίδουν στο status quo νομιμότητα και ορθολογισμό, ιδέα που, όπως αναγνωρίζουν οι ερευνητές, βρίσκεται κοντά στο μοντέλο του Lerner (1980) για τη δοξασία του δίκαιου κόσμου. Σύμφωνα με το Μοντέλο της Δικαιολόγησης του Συστήματος, ακόμη και τα μέλη ανίσχυρων ή αδικούμενων ομάδων παρουσιάζουν την τάση να αντιλαμβάνονται τα κοινωνικά γεγονότα με τρόπο ώστε η ιεραρχική οργάνωση να εκλαμβάνεται ως δίκαιη ή ακόμη και φυσική και αναπόφευκτη (Haines & Jost, 2000). Οι άνθρωποι χρησιμοποιούν τις γνωστικές τους λειτουργίες (π.χ. τη μνήμη τους) για να «υπερβούν τις παρεχόμενες πληροφορίες» και να αποδώσουν νομιμότητα ακόμη και σε σχετικά αθέμιτες ενέργειες, κάτι που διαπιστώθηκε και στην έρευνα των Haines & Jost (2000), όπου οι συμμετέχοντες έτειναν να ανακαλούν εξηγήσεις διαφορετικές (πιο θεμιτές) από εκείνες που τους είχαν δοθεί για τη διαφορά ισχύος των ομάδων.

Το μοντέλο της Δικαιολόγησης του Συστήματος στηρίζεται σε ερευνητικά ευρήματα που αφορούν στην ανοχή της αδικίας και θεωρητικές συνεισφορές σχετικά με την έννοια της «ψευδούς συνείδησης» (Jost & Banaji, 1994). Αναγνωρίζει κεντρική θέση στο κίνητρο επένδυσης και εκλογίκευσης του status quo, κίνητρο που είναι παρόν ακόμη και στα μέλη μειονοτικών ομάδων. Στα πλαίσια του μοντέλου, το προαναφερθέν κίνητρο δεν ερμηνεύεται, όμως, αποκλειστικά ως αποτέλεσμα της προσπάθειας διαφύλαξης γνωστικών πόρων [όπως, π.χ., γίνεται για τη «μεροληψία του status quo» (Samuelson & Zeckhauser, 1988), η οποία αναφέρεται στην τάση των ανθρώπων να προτιμούν την εναλλακτική που θεωρείται ότι ισχύει επί του παρόντος και να αποφεύγουν επιλογές που απαιτούν αλλαγή]. Οι Jost & Banaji (1994) αναγνωρίζουν την ιδεολογική συνιστώσα αυτού του φαινομένου.

Το πείραμα των Haines & Jost (2000) καταδεικνύει, λοιπόν, ότι τουλάχιστον σε ορισμένες περιπτώσεις, η παροχή εξηγήσεων μπορεί να συντελέσει στην αποδοχή της διαφοράς ισχύος μεταξύ ομάδων. Ακόμη και μία εξήγηση που δεν αφορά σε μία θεμιτή βάση διάκρισης μπορεί, όπως αναφέρουν οι ερευνητές, να «εξευμενίσει τους ανίσχυρους» (σελ.232), να συμβάλει στην αποφυγή αρνητικών συναισθηματικών αντιδράσεων και να οδηγήσει στην εκλογίκευση του status quo (της διαφοράς ισχύος των ομάδων). Όπως παρατηρούν οι Haines & Jost (2000), αυτή η στρατηγική της παροχής (ψευδο)εξηγήσεων μπορεί να αποτελέσει μία ακόμη επικεντρωμένη στη διαδικασία τακτική που επιτρέπει τη δημιουργία μίας εικόνας νομιμότητας και αυξάνει την υπακοή και τη συμμόρφωση. Σε ορισμένες περιπτώσεις, φαίνεται ότι οι άνθρωποι δεν είναι τόσο ευαίσθητοι απέναντι στη σχετική ποιότητα και την επάρκεια των εξηγήσεων που τους δίνονται, όσο υποδηλώνουν ορισμένες έρευνες (π.χ. Greenberg, 1990c; Konovsky & Folger, 1991; Shapiro, 1991).

Το κυρίαρχο ρεύμα για τη Διαδικαστική Δικαιοσύνη δεν διέπεται, ωστόσο, από ιδιαίτερο προβληματισμό και ανησυχία για το ενδεχόμενο κατάχρησης αυτής της μορφής δικαιοσύνης. Σε σχέση με αυτό, πολύ ενδιαφέρουσα και εύστοχη θεωρούμε την κριτική του Fox (1999). Σύμφωνα με τον Fox, η έρευνα του συγκεκριμένου ερευνητικού πεδίου συνεισέφερε στη

δημιουργία ψευδούς συνείδησης⁷⁶ σχετικά με το βαθμό στον οποίο ο νόμος περιορίζει την αδικία και προωθεί την κοινωνική αλλαγή. Οι κύριες συνιστώσες της ψευδούς συνείδησης σχετικά με το νόμο περιλαμβάνουν την πεποίθηση ότι η διαδικαστική δικαιοσύνη είναι σημαντικότερη από την ουσιαστική (substantive) ή διανεμητική δικαιοσύνη, την αποδοχή νομικών δογμάτων που στηρίζουν τον καπιταλισμό και την πεποίθηση ότι οι άκαμπτοι κανόνες του νόμου είναι ανώτεροι της δικαιοσύνης της κοινής λογικής (commonsense justice) (Fox, 1999, σελ.9).

Κατά τον Fox (1999), λοιπόν, συμβαίνει συχνά οι διαδικασίες να είναι δίκαιες αλλά ο νόμος άδικος. Με την ιστορική αναδρομή του δείχνει, μεταξύ άλλων, πώς η προσπάθεια διάρθρωσης της Ψυχολογίας με τη Νομική Επιστήμη, η οποία ξεκίνησε, στη διάρκεια της περιόδου κοινωνικής διαμαρτυρίας στα τέλη της δεκαετίας του '60, ως αντίδραση στον ρεφορμιστικό ρόλο της Ψυχολογίας στη λήψη αποφάσεων κοινωνικής πολιτικής (Herman, 1995), μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '80 απώλεσε κάθε ριζοσπαστικό χαρακτήρα και κατέληξε να περιορίζεται στην πρόταση σχετικά ασήμαντων θεσμικών αλλαγών⁷⁷. Σε πολλά πεδία της Ψυχολογίας παρατηρείται σήμερα από-ριζοσπαστικοποίηση (deradicalization). Η κριτική προσέγγιση στη Ψυχολογία γνωρίζει σήμερα περιορισμούς, μεταξύ άλλων, λόγω «της θεσμικής ισχύος του κυρίαρχου ρεύματος στη Ψυχολογία» (Wilkinson, 1997, σελ.249, αναφέρεται από τον Fox, 1999)⁷⁸.

⁷⁶ Η *ψευδής συνείδηση* έχει οριστεί ως «η διατήρηση λανθασμένων ή ανακριβών πεποιθήσεων που αντιτίθενται στο κοινωνικό συμφέρον του ατόμου και που, κατ' επέκταση, συνεισφέρουν στη διατήρηση της μειονεκτικής θέσης του ατόμου ή της ομάδας» (Jost, 1995, σελ.400). Οι άνθρωποι αποδέχονται το status quo «από άγνοια για την ύπαρξη βιώσιμων εναλλακτικών και από άγνοια για το γεγονός ότι οι κυβερνώντες παραβιάζουν τα συμφέροντά τους ή από άγνοια για το πώς οι ίδιοι βλάπτονται από αυτό που πιστεύουν ότι είναι το συμφέρον τους» (Parenti, 1996, σελ.210-211). Πολλοί κοινωνικοί επιστήμονες αποφεύγουν να αναφέρονται στη «ψευδή συνείδηση», εν μέρει τουλάχιστον επειδή η έννοια είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το μαρξισμό και «υπερβολικά πολιτική» (Jost, 1995; Parenti, 1996). Κάποιοι ισχυρίζονται ότι η προσφυγή στη ψευδή συνείδηση, πέραν της συγκαταβατικής της φύσης (εμείς, με την αληθή συνείδηση, γνωρίζουμε καλύτερα από εκείνους που έχουν υποστεί πλήρη εγκεφάλου), μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να «ερμηνευτούν» και να αποδυναμωθούν οι ιδέες οποιουδήποτε έχει διαφορετική από εμάς άποψη σε ένα θέμα (Geis, 1998). Ο Jost (1995) σημείωσε ότι οι ψυχολόγοι συστηματικά βοηθούν τα άτομα να αποβάλουν λανθασμένες πεποιθήσεις και να αναπτύξουν πιο επιτυχείς τρόπους λειτουργίας και ότι «δεν υπάρχει a priori λόγος για τον οποίο η ψυχολογία θα έπρεπε να στοχεύει να είναι λιγότερο χρήσιμη στην κοινωνική και πολιτική ζωή από ό,τι σε άλλες περιοχές της ανθρώπινης ύπαρξης» (σελ.417).

⁷⁷ Ο Fox (1999), αν και δεν αρνείται ότι η έρευνα για τις καταθέσεις των αυτόπτων μαρτύρων, τους πραγματογνώμονες, τη συμπεριφορά των ενόρκων και ανάλογα θέματα αποδεικνύεται ενίοτε χρήσιμη και ορισμένες φορές υποδεικνύει κάποιες –μικρές– αλλαγές, επισημαίνει ότι οι ερευνητές σπάνια θέτουν σήμερα ιδιαίτερα ουσιαστικά ερωτήματα, όπως: Πώς ο νόμος διασφαλίζει τη διατήρηση της κοινωνικής ανισότητας και της διαφοράς ισχύος; Πότε ο νόμος προβάλλει την εικόνα της δικαιοσύνης χωρίς αυτό να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα; Η έλλειψη συναίνεσης ως προς τον ορισμό της Δικαιοσύνης σημαίνει ότι είναι αδύνατη η αντιμετώπιση της αδικίας; Σε ποιο βαθμό το γεγονός ότι στηριζόμαστε στο νόμο αποσπά την προσοχή μας από άλλες λύσεις για τα κοινωνικά προβλήματα;

⁷⁸ Ο Fox (1999) παραπέμπει στον Harris (1997, σελ.25) που επισημαίνει ότι στις επίσημες ιστορικές αναφορές του American Psychological Association «η διαμόρφωση της Ψυχολογίας

Σύμφωνα με τον Fox (1999), είναι σημαντικό να μελετηθεί το θέμα της ψευδούς συνείδησης σχετικά με το νόμο και την αδικία. Μολονότι αναγνωρίζει την απουσία σαφούς ορισμού της Δικαιοσύνης και την πιθανότητα να μην επέλθει ποτέ συναίνεση σε έναν ορισμό, θεωρεί ότι μπορεί κανείς να προβεί σε ανεκτίμητες παρατηρήσεις για την αδικία χωρίς να διαθέτει μία ολοκληρωμένη θεωρία για τη Δικαιοσύνη. Μάλιστα, η μετατόπιση του βλέμματος από τη δικαιοσύνη στην αδικία μπορεί να διευκολύνει την επισήμανση της ψευδούς συνείδησης, σύμφωνα με τον Fox (1999). Η Δικαιοσύνη, για τους ερευνητές της δεκαετίας του '90, σημαίνει περισσότερο προβολή μίας αντίστοιχης εικόνας, παρά καταπολέμηση του ρατσισμού, του σεξισμού και της ταξικής ανισότητας (Small, 1997).

Ο Fox (1999) στηρίζει το σκεπτικό του παραθέτοντας ως παράδειγμα από το πεδίο της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης, τη θεσμοθέτηση του κανόνα της πλειοψηφίας ως ουδέτερου κανόνα λήψης αποφάσεων, ο οποίος προσφέρει στις μειονότητες τη ψευδαίσθηση της συμμετοχής, χωρίς, όμως, πραγματικό αμοιβαίο έλεγχο (Azzi & Jost, 1997). Σύμφωνα με τον Haney (1999), η αδικία είναι εμφανής όταν «το πολύπλοκο οικοδόμημα της πρέπουσας διαδικασίας, για το οποίο είμαστε υπερήφανοι και στο οποίο επενδύουμε την εθνική αυτοεικόνα μας, χρησιμοποιείται κυρίως από εκείνους που το χρειάζονται λιγότερο» (Haney, 1991, σελ.184).

Φυσικά, η έμφαση στη Διαδικαστική κι όχι στη Διανεμητική Δικαιοσύνη είναι ένα μόνο παράδειγμα καλλιέργειας ψευδούς συνείδησης. Ο Jost (1995)⁷⁹ διέκρινε κι άλλες περιπτώσεις ψευδούς συνείδησης, τις οποίες οι Ψυχολόγοι εξετάζουν συνήθως με έναν α-πολιτικοποιημένο (depoliticized) τρόπο: την αδυναμία αναγνώρισης της αδικίας, το φαταλισμό (συμπεριλαμβανομένης της πεποίθησης ότι η διαμαρτυρία είναι μάταιη ή εξουθενωτική), τη δικαιολόγηση των κοινωνικών ρόλων (μέσω στερεοτύπων), κλπ. Για τον Fox (1999), τεκμήριο της εμφύσησης ψευδών πεποιθήσεων σχετικά με το νόμο συνιστά η δυσανάλογη προσοχή στις επίσημες νομικές διαδικασίες και σε μία «αίσθηση δικαιοσύνης», παρά στη Διανεμητική κι άλλες ουσιαστικές μορφές Δικαιοσύνης. Επίσης, η έλλειψη αμφισβήτησης και κατάδειξης της υιοθέτησης των καπιταλιστικών κανόνων διανομής εκ μέρους του νομικού συστήματος και η εμμονή στην ιδέα ότι, παρά τις παραδεδωμένες αδυναμίες κάθε νομικού συστήματος, ο νόμος είναι εξ ορισμού καλό πράγμα (Melton, 1992) αποτελούν εκφάνσεις της ψευδούς συνείδησης που επικρατεί.

Ενώ, λοιπόν, οι κοινωνικοί επιστήμονες στο παρελθόν έδιναν παραδοσιακά έμφαση στη Διανεμητική Δικαιοσύνη, σήμερα οι νομικοί και οι ψυχο-νομικοί (psycholegal) ερευνητές όλο και περισσότερο υποθέτουν ότι η Δικαιοσύνη έγκειται στο διαδικαστικό επίπεδο (Bell, 1992). Οι άνθρωποι επιθυμούν να τυγχάνουν δίκαιης μεταχείρισης, με διαδικασίες που ικανοποιούν τους σχεσιακούς προβληματισμούς τους, όπως είναι η ουδετερότητα, η

από κοινωνικές δυνάμεις όπως η Μεγάλη Ύφεση, ο ρατσισμός και ο αντισημιτισμός δεν φαίνεται πουθενά. Ακόμη μεγαλύτερη εντύπωση προξενεί η απουσία οποιασδήποτε αναφοράς στους Ψυχολόγους εκείνους που μελέτησαν τις εν λόγω δυνάμεις και που συνεισέφεραν στις κοινωνικές μεταρρυθμίσεις...» .

⁷⁹ αναφέρεται από τον Fox (1999).

αξιοπιστία και η αναγνώριση της κοινωνικής τους θέσης (Tyler, Boeckmann, Smith, & Huo, 1997). Οι θεωρούμενες ως δίκαιες διαδικασίες συχνά ασκούν ισχυρότερη επίδραση από τα αρνητικά ουσιαστικά αποτελέσματα, εύρημα που, όπως σημειώσαμε και νωρίτερα, θέτει υπό αμφισβήτηση ευρέως διαδεδομένους πολιτισμικούς μύθους που θέλουν τους ανθρώπους αποκλειστικά προσανατολισμένους στο αποτέλεσμα, κινητοποιούμενους πρωτίστως από εργαλειακούς, ορθολογικούς υπολογισμούς (Lind & Tyler, 1988; Röhl & Machura, 1997; Tyler et al., 1997; Vermunt & Törnblom, 1996).

Ενώ η Διαδικαστική Δικαιοσύνη μπορεί να συμβάλει στην επίλυση συγκρούσεων και η μελέτη της μπορεί να φανεί χρήσιμη για την αποσαφήνιση των διαδικασιών που οι άνθρωποι θεωρούν επιθυμητές αλλά και για την πρόταση μεταρρυθμίσεων, η μετατόπιση της προσοχής προς τη Διαδικαστική Δικαιοσύνη μπορεί να ενισχύσει τη ψευδή συνείδηση με πολλούς τρόπους. Ακόμη κι όταν οι διαδικασίες είναι τεχνικά δίκαιες, το αποτέλεσμα συχνά είναι προκαθορισμένο (Fox, 1999). Άλλωστε, οι βασισμένοι στα εμπειρικά δεδομένα ισχυρισμοί ότι οι διαδικασίες συχνά αποδεικνύονται σημαντικότερες από το αποτέλεσμα μετατρέπονται ενίοτε σε κανονιστικές εντολές (normative prescriptions): οι άνθρωποι θα έπρεπε να ενδιαφέρονται περισσότερο για τις διαδικασίες, εν μέρει επειδή η ουσιαστική δικαιοσύνη είναι πολύ δύσκολο να οριστεί και να διασφαλιστεί. Με αυτή την έννοια, οι δίκαιες διαδικασίες καθίστανται όχι απλώς αναγκαία συνθήκη για τη δικαιοσύνη, αλλά και ικανή (Fox, 1999).

Δυστυχώς, όταν η διαδικαστικώς ορθή εφαρμογή του νόμου οδηγεί σε άδικα αποτελέσματα, η επικέντρωση στη Διαδικαστική Δικαιοσύνη ελάχιστα μπορεί να προσφέρει, πέρα από τη γενίκευση ότι οι άνθρωποι, ούτως ή άλλως, ενδιαφέρονται περισσότερο για τις διαδικασίες και την ιδέα ότι οι αρχές θα έπρεπε να στρέψουν τη δημόσια προσοχή από το αποτέλεσμα στη μέθοδο (Fox, 1999). Οι ερευνητές του πεδίου της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης υπογραμμίζουν ότι όταν οι αρχές χρησιμοποιούν δίκαιες διαδικασίες, αυξάνεται η νομιμότητα του συστήματος (system legitimacy): «Η νομιμότητα (legitimacy) –η αίσθηση υποχρέωσης να ακολουθήσει κανείς τις αποφάσεις των αρχών και τους κανόνες της ομάδας– λειτουργεί σε όφελος των αρχών της ομάδας» (Tyler et al., 1997, σελ.196-197).

Η πανάρχαια τακτική της παροχής στους ανθρώπους μίας ευκαιρίας να διατυπώσουν τις απόψεις τους πριν αυτές απορριφθούν μετριάζει την οργή και τη δυσαρέσκεια των πολιτών και καθιστά το ρόλο της εξουσίας αόρατο (Silbey, 1997)⁸⁰. Μολονότι η εφαρμογή δίκαιων διαδικασιών είναι ακριβή (και, συνεπώς, χρειάζεται συχνά να διεκδικείται κι όχι να λαμβάνεται ως δεδομένη), σε καμία

⁸⁰ Πάντως, οι φαινομενικά δίκαιες διαδικασίες δεν καταφέρνουν πάντοτε να παραπλανήσουν τα άτομα όταν δεν υφίσταται ουσιαστική δικαιοσύνη. Ειδικότερα, υποστηρίζεται ότι η «ψευδο-συμμετοχή» (pseudo-participation) σε ιεραρχικά δομημένα εταιρικά πλαίσια μπορεί να προκαλέσει ένα φαινόμενο ματαιώσης (“true-consciousness frustration effect”), κατά το οποίο οι συμμετέχοντες στο σύστημα απορρίπτουν τις καθοριζόμενες από την ελίτ διαδικασίες ως καταφανώς μεροληπτικές (Fox, 1999). Ωστόσο, αυτό το φαινόμενο γενικώς απουσιάζει από το νομικό πλαίσιο, στο οποίο οι λήπτες των αποφάσεων παρουσιάζονται ως ουδέτεροι (Cohen, 1985).

περίπτωση δεν είναι τόσο ακριβή όσο η δημιουργία μίας πιο δίκαιης κοινωνίας (Fox, 1999).

Η πιθανότητα υιοθέτησης δίκαιων διαδικασιών από τις αρχές με σκοπό να συγκαλυφθεί ο άδικος χαρακτήρας των αποτελεσμάτων δεν έχει περάσει απαρατήρητη ούτε και από τους πρωτεργάτες του πεδίου της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης (Fox, 1999). Ο Tyler (1994b), π.χ., έχει αναγνωρίσει ότι «η εστίαση στη Διαδικαστική Δικαιοσύνη μπορεί να αποσπάσει την προσοχή των εργαζομένων από ζητήματα που θα έπρεπε να τους απασχολούν, οδηγώντας σε μία «ψευδή συνείδηση», σε μία επικέντρωση σε θέματα μακριά από τα αντικειμενικά τους συμφέροντα» (σελ.368). Ομοίως, «...στο βαθμό που εκείνοι οι οποίοι κατέχουν την εξουσία ενδιαφέρονται για την προσωπική τους ευημερία σε βάρος των ανθρώπων που υπόκεινται στην εξουσία τους, μία δημόσια επικέντρωση στη διαδικασία ενισχύει την ικανότητα των αρχών να εξαπατούν» (Tyler & Mitchell, 1994, σελ.789). Αλλού ο Tyler σημειώνει: «οι ηγέτες της κυβέρνησης μπορεί να βρουν ευκολότερο το να δημιουργήσουν συνθήκες «προσλαμβανόμενης δικαιοσύνης» (perceived fairness) παρά να επιλύσουν τα προβλήματα...» (Tyler, Rasinski, & Griffin, 1986, σελ.976) και «(οι άνθρωποι) δίνουν λίγη σημασία στο βαθμό στον οποίο, πράγματι, επηρέασαν τις ληφθείσες αποφάσεις» και «θεωρούν ως δίκαιες διαδικασίες οι οποίες δεν τους ωφελούν» (Tyler & McGraw, 1986, σελ.126).

Επομένως, ο Tyler έχει επίγνωση της δυνατότητας των αρχών να χρησιμοποιήσουν τη Διαδικαστική Δικαιοσύνη για να χειραγωγήσουν τους πολίτες. Αναγνωρίζει ότι «μία σημαντική κριτική που απευθύνεται στην έρευνα για τη Διαδικαστική Δικαιοσύνη είναι ότι τείνει να αποδέχεται το status quo, μελετώντας τις αντιδράσεις εντός του πλαισίου των υπάρχοντων θεσμών» (Tyler, 1994, σελ.369). Εντούτοις, σύμφωνα με τον Fox (1999), ολοένα και περισσότερο μειώνει τη σημασία και την κυριαρχία της ψευδούς συνείδησης. Μολονότι το 1986 οι Tyler & McGraw αναφέρονταν σε «αντικειμενικά αδικούμενες ομάδες στην Αμερικανική κοινωνία» (σελ.115), πιο πρόσφατα ο Tyler (1990) επέμεινε ότι «η μελέτη της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης είναι ουδέτερη σε ό,τι αφορά στην ποιότητα του υπάρχοντος δικαστικού συστήματος» (σελ. 148).

Όπως σημειώνει ο Fox (1999), οι Tyler et al. (1997) απορρίπτουν, εξάλλου, τις προσπάθειες ορισμένων Ψυχολόγων να καθορίσουν ποιες αρχές διανομής είναι δίκαιες, αποφαινόμενοι ότι αυτό «δεν είναι ψυχολογικό ζήτημα» (σελ.58). Πολλοί Ψυχολόγοι συμμερίζονται αυτή την άποψη. Ο Miller (1994)⁸¹ παρατήρησε ότι η ανασκόπηση της βιβλιογραφίας της Κοινωνικής Ψυχολογίας σχετικά με τη Διανεμητική Δικαιοσύνη στην οποία προβαίνει ο Tömbliom (1992) «καταλήγει γρήγορα στο συμπέρασμα ότι το έργο (του ορισμού της δικαιοσύνης) είναι μάταιο, ότι η επιστήμη δεν έχει τίποτα να πει έπ' αυτού, κλπ.» (σελ.168). Επειδή, όμως, η απαλλαγή της Ψυχολογίας από κανονιστικά και πολιτικά ερωτήματα είναι αδύνατη, αλλά και ανεπιθύμητη (Fox & Prilleltensky, 1996; Haney, 1993; Prilleltensky & Fox, 1997), το επιστημονικό έργο για τη Δικαιοσύνη το οποίο δεν είναι εμφανώς κανονιστικό (explicitly

⁸¹ Αναφέρεται από τον Fox (1999).

normative) πρέπει να εξεταστεί με κριτικό τρόπο, για να εντοπιστούν οι αξίες τις οποίες εμπεριέχει (Cohen, 1987). Η προσπάθεια να παραμείνουμε, ή, συχνότερα, να φανούμε ουδέτεροι, αναπόφευκτα ενισχύει το status quo (Fox, 1993).

Ένα παράδειγμα ασυνέπειας ως προς τη διατήρηση της επιστημονικής ουδετερότητας ανιχνεύει ο Fox (1999) στο εντυπωσιακού όγκου έργο του Tyler. Παρά την επιμονή του στην αποφυγή της διατύπωσης κρίσεων για το δίκαιο των διαφόρων αρχών διανομής και των αποτελεσμάτων που λαμβάνουν τα άτομα, συχνά καλεί στην επιστράτευση της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης για να εξασφαλιστεί η νομιμότητα (legitimacy) του συστήματος (Fox, 1999). Για παράδειγμα, οι Tyler et al. (1997) σημειώνουν ότι «οι διαδικασίες μπορούν να λειτουργήσουν σαν «αερόσακος»⁸², επιτρέποντας στις αρχές να εφαρμόσουν μη δημοφιλείς αποφάσεις χωρίς να χάσουν την υποστήριξη του κοινού» (σελ.177).

Επίσης, δεν διστάζουν να προβούν σε κρίσεις, αναφέροντας ότι το γεγονός ότι «οι άνθρωποι είναι λιγότερο πρόθυμοι να εμπιστευτούν τις πολιτικές και τις δικαστικές αρχές από ό,τι στο παρελθόν» έχει «αρνητικές συνέπειες, συμπεριλαμβανομένης και μικρότερης προθυμίας (των ατόμων) να δεχθούν τις δικαστικές αποφάσεις και να συμμορφωθούν με το νόμο» (Tyler et al., 1997, σελ.85). Εντούτοις, όπως σωστά παρατηρεί ο Fox (1999), ο Tyler δεν εξηγεί γιατί είναι θεμιτό για τους Ψυχολόγους να υπερασπίζονται πολιτικές που προωθούν «...τη συμμόρφωση και την ταύτιση με μία υπερτεταγμένη (superordinate) κατηγορία» (Tyler et al., 1997, σελ.255) αλλά αθέμιτο να εκφέρουν κρίσεις περί Διανεμητικής Δικαιοσύνης ή επικράτησης ψευδούς συνείδησης⁸³.

Όπως σημειώνει ο Fox (1999), η υπερβολική έμφαση στις διαδικασίες αποσπά την προσοχή από τη Διανεμητική Δικαιοσύνη αλλά και από την προστασία του ο νόμος παρέχει στον καπιταλισμό και την ανισότητα των τάξεων. Η ιδεολογία και οι θεσμικές πρακτικές του Κοινωνικού Δαρβινισμού υποθέτουν ότι τα ανθρώπινα όντα είναι εκ φύσεως ανταγωνιστικά και εγωιστικά (π.χ. Cohen, 1987; Deutsch, 1985; Fox, 1985, 1996; Kohn, 1986; 1990; Lerner, 1982; Prilleltensky, 1994, 1997; Sampson, 1983; Sloan, 1996). Το φανταστικό ορθολογικό άτομο του νόμου –ένα απόλυτα προσανατολισμένο στον εαυτό του άτομο, που κατέχει ασυνήθιστα καλά τη λογική και τα αξιώματα του νόμου- ασπάζεται ένα εξίσου ατομικιστικό κοινωνικοοικονομικό σύστημα που

⁸² Οι Tyler et al. (1997) χρησιμοποιούν την έκφραση “cushion of support”.

⁸³ Αντίστοιχη απροκάλυπτη ιδεολογική φόρτιση εντοπίζουμε σε πολλές έρευνες για τη Διαδικαστική Δικαιοσύνη. Για παράδειγμα, οι Brockner et al. (2001) καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι «οι διευθυντές θα πρέπει να καταβάλλουν προσπάθεια για να διασφαλίζουν την πραγματική ή φαινομενική τήρηση αρχών Διαδικαστικής Δικαιοσύνης, όπως η ευκαιρία έκφρασης γνώμης, όταν οι νόρμες που επικρατούν στο συγκεκριμένο πλαίσιο επιβάλλουν την τήρηση των αρχών αυτών» (σελ. 314). Πάντως, άλλοι ερευνητές υιοθετούν μία διαφορετική οπτική. Οι μελέτες του Cohen για τις «κατασκευές της δικαιοσύνης» (fabrications of justice) (1989) και για τη «ψευδοσυμμετοχή» (pseudoparticipation) (1985) επικεντρώθηκαν «σε εκείνους που επωφελούνται από την αδικία και σε μερικές από τις στρατηγικές που χρησιμοποιούν για να διατηρήσουν το άδικο όφελός τους» (1989, σελ.31). Ο Roesch (1995) παρότρυνε τους ερευνητές να δώσουν μεγαλύτερη προσοχή «στις θεμελιώδεις ανισότητες της κοινωνίας μας» (σελ.329) και ο τίτλος του άρθρου των Deutsch & Steil (1988), “awakening the sense of injustice”, αντικατοπτρίζει παρόμοιες προτεραιότητες.

σηματοδοτείται από την κεντρική θέση του κινήτρου του κέρδους, τη θεοποίηση της οικονομικής ανάπτυξης, ως αναγκαίας για την ατομική ευημερία, τη διανομή των πόρων βάσει ενός κανόνα ευθυδικίας (κι όχι ενός κανόνα ισότητας ή ανάγκης) και την πεποίθηση ότι τα οικονομικά θύματα ευθύνονται τα ίδια για τη δυσχερή θέση τους (Fox, 1999).

Η άρρητη υιοθέτηση των καπιταλιστικών αξιωμάτων εκ μέρους πολλών από τους Ψυχολόγους που μελετούν τη Διαδικαστική Δικαιοσύνη και οι συμβουλές προς τις πολιτικές αρχές για το πώς να καταστήσουν τον καπιταλισμό πιο αποδεκτό ή ευχάριστο, «αναπαράγουν τις ίδιες ατομικιστικές φιλοσοφίες που δικαιολογούν μία κατάσταση κοινωνικής ανισότητας» (Prilleltensky, 1997, σελ.523). Πράγματι, η προσλαμβανόμενη δημόσια ικανοποίηση με την καπιταλιστική διανομή μπορεί «απλώς να αντανακλά τις συνέπειες ενός τρόπου οργάνωσης της κοινωνίας» (Bell & Schokkaert, 1992, σελ.248).

Ο Tyler (1996) παρατήρησε ότι είναι λιγότερο πιθανό να θεωρήσει κάποιος σημαντική τη Διαδικαστική Δικαιοσύνη όταν αξιολογεί αποφάσεις σχετικές με την ευημερία ή τους φόρους παρά με άλλα ζητήματα, επειδή οι άνθρωποι γνωρίζουν ήδη την ταξική τους θέση –το αποτέλεσμα. Με άλλα λόγια, οι ενδεείς που εκλαμβάνουν τις διαδικασίες ως δίκαιες ενδέχεται να θεωρήσουν αυτή τη μορφή δικαιοσύνης ως σχετικά ασήμαντη, όταν ο ίδιος ο νόμος επιτρέπει να παρατηρούνται συστηματικά μη ικανοποιητικά αποτελέσματα. Εντούτοις, όπως σημειώνει ο Fox (1999), αντί να συμπεράνει ότι η συστηματικά άνιση διανομή καθιστά αυτού του είδους τη θεώρηση εύλογη, ο Tyler (1996) προέτρεψε τις αρχές να παρέχουν περισσότερη πληροφόρηση για τη διαδικασία λήψης απόφασης πριν γνωστοποιηθούν τα αποτελέσματα των αποφάσεων, υπογραμμίζοντας ότι «αυτό ενισχύει την ικανότητα των αρχών να κερδίζουν τη συμμόρφωση προς τις αποφάσεις τους» (σελ.323). Υιοθετώντας την οπτική γωνία των αρχών και όχι όσων βρίσκονται υπό αυτές, η ψυχολογική έρευνα μετατρέπεται σε εργαλείο χειραγώγησης.

Β' ΜΕΡΟΣ:

**ΜΙΑ ΣΥΝΤΟΜΗ ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΗΝ
ΚΟΙΝΩΝΙΟΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΚΑΤΑΛΗΨΗ**

Η Προκατάληψη και οι Εκφράσεις της

Ο Ρόλος της Κοινωνικής Επιθυμητότητας

Η προκατάληψη ορίζεται συνήθως ως *στάση* απέναντι σε μία ομάδα και – σε συμφωνία με την επικρατούσα θεώρηση των στάσεων ως τρισδιάστατων (π.χ. Zanna & Rempel, 1988)- θεωρείται ότι περιλαμβάνει μία γνωστική συνιστώσα (πεποιθήσεις για τα –θετικά ή αρνητικά- χαρακτηριστικά μίας ομάδας, δηλαδή στερεότυπα), μία συναισθηματική συνιστώσα και μία συμπεριφορική συνιστώσα (προδιάθεση για διάκριση, δηλαδή, συμπεριφορά –θετική ή αρνητική- που σηματοδοτεί άνιση μεταχείριση ατόμων ή ομάδων, εξαιτίας της υπαγωγής τους σε κάποια φυσική ή κοινωνική κατηγορία.)⁸⁴ Η γέννηση της προκατάληψης, η μορφή της, η μέτρησή της, η μείωσή της και οι επιπτώσεις της καταστολής της είναι μερικά μόνο από τα θέματα που προκάλεσαν το θεωρητικό και ερευνητικό ενδιαφέρον των Κοινωνικών Ψυχολόγων.

Όπως σημειώνουν πολλοί ερευνητές (π.χ. Brown, 1995; Fiske, 1998), στο επίπεδο των δημόσια εκφραζόμενων στάσεων, η προκατάληψη φαίνεται να έχει περιοριστεί τα τελευταία χρόνια σε σχέση με το παρελθόν, τουλάχιστον στη Δυτική Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική, όπου επικεντρώνονται οι περισσότερες σχετικές έρευνες. Οι μελέτες των Dovidio & Fazio (1992) και Dovidio & Gaertner (1986) που συνοψίζουν δεδομένα για την εξέλιξη των στάσεων των Λευκών Αμερικανών απέναντι στους Μαύρους σε μία μακρά περίοδο χρόνου, δείχνουν ότι το ποσοστό των συμμετεχόντων που επιλέγει αρνητικά χαρακτηριστικά⁸⁵ για να περιγράψει τους Αφροαμερικανούς έχει μειωθεί θεαματικά από το 1933 στο 1967 και από το 1967 στο 1990. Εξίσου αξιοσημείωτη είναι και η μείωση του ποσοστού των ατόμων που –κατά τη συμπλήρωση σχετικών κλιμάκων- αποδέχονται δηλώσεις οι οποίες εκφράζουν προκατάληψη (π.χ. ανάγκη απαγόρευσης με νόμο των μικτών γάμων, φυλετικού διαχωρισμού στα σχολεία κλπ). Μείωση της ρητής ή έκδηλης προκατάληψης αναφέρεται και σε σχέση με άλλες κοινωνικές ομάδες, όπως οι γυναίκες (π.χ. Eagly et al., 1991).

Μολαταύτα, τα άτομα ενδέχεται να εκφράζουν δημόσια στάσεις οι οποίες αντικατοπτρίζουν περισσότερο τις εντυπώσεις τους για τις κοινωνικά επιθυμητές απαντήσεις παρά τις πραγματικές προσωπικές τους απόψεις (Roesse & Jamieson, 1993). Πράγματι, έρευνες που χρησιμοποιούν λιγότερο «διαφανείς» μετρήσεις της προκατάληψης δεν μας επιτρέπουν να ισχυριστούμε ότι πρόκειται για μία

⁸⁴ Οι Second & Backman (1964), π.χ., όρισαν την προκατάληψη ως τη «στάση που προδιαθέτει ένα άτομο να σκεφτεί ή να δράσει με τρόπους ευνόικους ή δυσμενείς έναντι μίας ομάδας ή έναντι των μεμονωμένων μελών της». Για τον ορισμό της προκατάληψης και τη σχέση της με τα στερεότυπα και τη συμπεριφορά διάκρισης: π.χ. Dovidio et al. (1996), Hantzi (1997, το πρώτο τμήμα του άρθρου της, όπου αποσαφηνίζει τις έννοιες και τις σχέσεις τους), Stroebe & Insko (1989).

⁸⁵ Π.χ. προληπτικοί, οκνηροί, αδαείς, ανόητοι, βρώμικοι, αναξιόπιστοι.

ουσιαστική εξάλειψη της προκατάληψης⁸⁶. Ερευνητές όπως οι Crosby et al. (1980) και Dovidio & Fazio (1992) επισημαίνουν ότι οι επικρατούσες σήμερα κοινωνικές νόρμες και η νομοθεσία ενάντια στις διακρίσεις, η οποία βρίσκεται σε ισχύ σε πολλές χώρες, καθιστούν κοινωνικά ανεπιθύμητη και κατακριτέα την ανοιχτή έκφραση απόψεων ή συμπεριφορών ενδεικτικών προκατάληψης. Υποθέτουμε ότι οι κοινωνικές νόρμες επηρεάζουν και την εκδήλωση των στάσεων απέναντι σε εθνικές εξωομάδες.

Εντούτοις, οι αρνητικές στάσεις απέναντι σε διάφορες κοινωνικές και εθνικές ομάδες δεν παύουν να υφίστανται, όπως υποδηλώνουν έρευνες οι οποίες δεν χρησιμοποιούν ευαίσθητα στη στρέβλωση της κοινωνικής επιθυμητότητας εργαλεία, αλλά πιο εκλεπτυσμένους τρόπους μέτρησης της προκατάληψης⁸⁷. Όπως παρατηρεί ο Παπαστάμου (2001), από τη μία πλευρά, η κυρίαρχη ιδεολογία στις ΗΠΑ καταδικάζει την αναπαραγωγή στερεοτύπων και την εκδήλωση προκατάληψης, και από την άλλη, το «πνεύμα των καιρών» εξακολουθεί να ευνοεί την προκατάληψη και τη φυλετική διάκριση.

Όταν παρατηρείται η πραγματική συμπεριφορά των ανθρώπων προς μέλη εξω-ομάδων, τα ερευνητικά ευρήματα επιβεβαιώνουν την ύπαρξη προκατάληψης. Οι Crosby et al. (1980), π.χ., συνόψισαν τα αποτελέσματα ενός αριθμού ερευνών που αφορούσαν στη συμπεριφορά παροχής βοήθειας προς μέλη της ίδιας ή διαφορετικής εθνικής ομάδας. Σε πολλές από τις έρευνες αυτές το δείγμα αποτελούνταν από άτομα που δεν γνώριζαν ότι λάμβαναν μέρος σε κάποια μελέτη. Διαπιστώθηκε, λοιπόν, ότι η ομάδα υπαγωγής διαδραμάτιζε καθοριστικό ρόλο για την παροχή βοήθειας ή την στέρησή της.

Υπέρ του συμπεράσματος ότι η προκατάληψη εξακολουθεί να υφίσταται συνηγορούν και οι έρευνες που δείχνουν διάσταση ανάμεσα στις απαντήσεις των ατόμων στις συμβατικές κλίμακες μέτρησης στάσεων και σε μετρήσεις της αυθόρμητης συμπεριφοράς τους⁸⁸ ή των μη ελεγχόμενων συναισθηματικών τους αντιδράσεων⁸⁹. Η Weitz (1972), π.χ., κάλεσε τους Λευκούς φοιτητές που

⁸⁶ Εξάλλου, ακόμη κι αν κάποιες μη προνομιούχες ομάδες απολαμβάνουν σήμερα καλύτερο βιοτικό επίπεδο από ό,τι στο παρελθόν- με απόλυτους όρους, με σχετικούς όρους, δηλαδή σε σύγκριση με άλλες ομάδες, εξακολουθούν να βρίσκονται σε δυσμενή θέση (Brown, 1995). Επιπλέον, η προκατάληψη δεν φαίνεται να περιορίζεται εξίσου γρήγορα απέναντι σε όλες τις μειονοτικές κοινωνικές ομάδες (Brown, 1995).

⁸⁷ Π.χ. σε κάποιες έρευνες χρησιμοποιείται ο «κίβδηλος αγωγός», μία συσκευή που υποτίθεται ότι επεξεργάζεται τις ενδείξεις οι οποίες στέλνονται μέσω ηλεκτροδίων που είναι συνδεδεμένα στο δέρμα του συμμετέχοντα, και ανιχνεύει τα πραγματικά του συναισθήματα. Ο συμμετέχων, ο οποίος πιστεύει ότι λαμβάνει μέρος σε μία έρευνα πιστοποίησης της αποτελεσματικής λειτουργίας της συσκευής, καλείται να αναφέρει τι ένδειξη θα πρέπει να δείξει η συσκευή για κάθε ερώτηση που του τίθεται. Εννοείται ότι οι ερωτήσεις που τίθενται επιτρέπουν την εκτίμηση του βαθμού προκατάληψης. Όταν χρησιμοποιείται αυτό το υπόδειγμα, εκφράζεται συνήθως μεγαλύτερη προκατάληψη στη συνθήκη «κίβδηλου αγωγού», από ό,τι στη συνθήκη ελέγχου (π.χ. Sigall & Page, 1971), καθώς φαίνεται ότι οι συμμετέχοντες «προβλέπουν» ενδείξεις της συσκευής οι οποίες βρίσκονται πλησιέστερα στις πραγματικές τους στάσεις.

⁸⁸ Π.χ. απόσταση της θέσης στην οποία επιλέγουν να καθίσουν οι συμμετέχοντες που φθάνουν στο εργαστήριο από τον ήδη καθισμένο πειραματικό συνεργό, όταν ο πειραματικός συνεργός είναι Λευκός ή Μαύρος.

⁸⁹ Π.χ. δραστηριότητα των μυών του προσώπου που συνδέονται με τα θετικά ή τα αρνητικά συναισθήματα.

συμμετείχαν στο πείραμά της να επικοινωνήσουν μέσω ενός συστήματος ενδοεπικοινωνίας με τον υποτιθέμενο μελλοντικό τους συνεργάτη σε κάποιο πειραματικό έργο, ο οποίος, ανάλογα με τη συνθήκη, ήταν είτε Λευκός είτε Μαύρος, καθώς και να συμπληρώσουν διάφορες μετρήσεις. Διαπίστωσε ότι ο τόνος της φωνής των συμμετεχόντων και το έργο που επέλεγαν (τα διάφορα έργα διέφεραν ως προς την εγγύτητα που προϋπέθεταν) έρχονταν σε διάσταση με τις στάσεις που ανέφεραν ότι είχαν οι συμμετέχοντες απέναντι στον Μαύρο μελλοντικό τους «συνεργάτη». Αυτό δεν παρατηρήθηκε όταν ο «συνεργάτης» ήταν Λευκός, όπως και οι συμμετέχοντες⁹⁰. Αντίστοιχη διάσταση μεταξύ των συμβατικών μετρήσεων και έμμεσων τρόπων μέτρησης της προκατάληψης έχουν διαπιστώσει και άλλοι ερευνητές (π.χ. Hendricks & Bootzin, 1976; Vanman et al., 1990).

Παρατηρώντας, λοιπόν, αφενός τη μείωση των επιπέδων προκατάληψης που δείχνουν οι συμβατικές, παραδοσιακές μετρήσεις και, αφετέρου, τη διάσταση μεταξύ αυτών και των συμπερασμάτων που προκύπτουν από τη χρήση «συγκαλυμμένων» μετρήσεων, ο Crosby (1980) συμπέρανε ότι η προκατάληψη παραμένει ουσιαστικά ανέπαφη. Θεώρησε ότι μόνο η εξωτερική της εκδήλωση έχει μεταβληθεί, καθώς οι νέες κοινωνικές νόρμες επιβάλλουν την εξάλειψη των διακρίσεων και η έκδηλη προκατάληψη συνεπάγεται κοινωνικό κόστος. Εντούτοις, άλλοι ερευνητές διατείνονται ότι υπάρχει μία ποιοτική διαφορά μεταξύ της προκατάληψης όπως εκφραζόταν στο παρελθόν και της σύγχρονης μορφής της.

Όπως αναφέρει ο Brown (1995), στα πλαίσια μίας έρευνας της εκλογικής συμπεριφοράς κατά τις εκλογές για ανάδειξη δημάρχου στο Los Angeles το 1969, οι Sears & Kinder διαπίστωσαν ότι η προτίμηση για τους δύο υποψηφίους, εκ των οποίων ο ένας ήταν Λευκός κι ο άλλος Μαύρος, δεν συσχετιζόταν με το επίπεδο προκατάληψης, όπως αυτό μετριόταν από μία συμβατική σχετική κλίμακα. Ωστόσο, οι απαντήσεις σε κάποιες ερωτήσεις που αφορούσαν στην οικονομική και κοινωνική πρόοδο των μειονοτήτων και στις κοινωνικές πολιτικές που αποσκοπούσαν στην εξάλειψη των ανισοτήτων του παρελθόντος, συνδέονταν με την προτίμηση των συμμετεχόντων (Sears & Kinder, 1971).

Ευρήματα σαν το προαναφερθέν οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι μία νέα μορφή προκατάληψης αντικαθιστά τις προηγούμενες, πιο έκδηλες μορφές της. Όπως σημειώνει ο Brown (1995), ερευνητές όπως ο McConahay (1986)⁹¹ και ο Sears (1988)⁹² απέδωσαν αυτή την αλλαγή στη μεταβολή των νόμων και των κανόνων που υπαγορεύουν την ορθή κοινωνική συμπεριφορά, ενώ, ταυτόχρονα, η μακρά ιστορία του ρατσισμού στις Η.Π.Α. συνεπάγεται κάποια κατάλοιπα αρνητικού συναισθήματος απέναντι στους Μαύρους, το οποίο μεταδίδεται μέσω της διαδικασίας κοινωνικοποίησης. Οι πολιτικές απαιτήσεις των μειονοτήτων

⁹⁰ Επειδή οι συμμετέχοντες είχαν δηλώσει «αρκετά» ως «πολύ λιμπεραλιστές», η Weitz (1972) συμπέρανε ότι οι λιμπεραλιστές (liberals) είναι πολύ πιο προκατειλημμένοι από ό,τι θα ήθελαν να παραδεχθούν. Ο Jones (1997) αναφέρει το πείραμα ως παράδειγμα μελέτης που καταδεικνύει την ύπαρξη του λεγόμενου «ρατσισμού της αποστροφής» (aversive racism), στον οποίο θα αναφερθούμε στη συνέχεια.

⁹¹ ο οποίος έκανε λόγο για «μοντέρνο ρατσισμό».

⁹² ο οποίος αναφέρθηκε στον «συμβολικό ρατσισμό».

και η υιοθέτηση πολιτικών για την αποκατάσταση της κοινωνικής ισότητας και της δικαιοσύνης θεωρείται ότι παραβιάζουν και απειλούν παραδοσιακές δυτικές αξίες, όπως η ατομική ελευθερία επιλογής και η αρχή της αξιοκρατίας⁹³.

Κατά τον McConahay (1986), ο «μοντέρνος ρατσιστής» δεν συμμερίζεται το παλιό στερεότυπο που θέλει τους Μαύρους τεμπέληδες και χαμηλής νοητικής ικανότητας. Θεωρεί, όμως, ότι οι Μαύροι έχουν υπερβολικά αιτήματα, ότι προσβλέπουν σε οφέλη που δεν δικαιούνται και ότι δεν υφίσταται πλέον διάκριση και προκατάληψη, επειδή όλες οι κοινωνικές ομάδες απολαμβάνουν τα ίδια πολιτικά και οικονομικά δικαιώματα. Η προσλαμβανόμενη παραβίαση του δυτικού αξιακού συστήματος είναι αυτό που διαμορφώνει τη στάση του απέναντι στους Μαύρους. Ισχυρίζεται, για παράδειγμα, ότι αυτό που τον ενοχλεί δεν είναι το γεγονός ότι Λευκοί και Μαύροι πηγαίνουν στο ίδιο σχολείο, αλλά ότι η εκπαιδευτική πολιτική που επιβάλλει τη συνύπαρξη στο σχολείο αντιβαίνει στο «δικαίωμα» των γονέων να επιλέγουν το σχολείο των παιδιών τους⁹⁴.

Η ρητορική που αποτελεί το μανδύα της μοντέρνα προκατάληψης είναι πολύ πλούσια. Στο παράδειγμα που αναφέρει ο Brown (1995), οι πολίτες που αντετίθεντο στην εγκατάσταση Τσιγγάνων στην περιοχή τους επικαλούνταν τη σημασία της εκπαίδευσης για τη μελλοντική πορεία του ατόμου και το ρόλο των συνομηλίκων ως προς την υιοθέτηση στάσεων και συμπεριφορών, και ισχυρίζονταν ότι η εγκατάσταση Τσιγγάνων και η παρακολούθηση μαθημάτων από τα παιδιά τους στο σχολείο της περιοχής ήταν πιθανό να οδηγήσει τα παιδιά των ντόπιων να υιοθετήσουν τη στάση άρνησης προς το σχολείο που υποτίθεται ότι έχουν οι Τσιγγάνοι. Όπως σημειώνει και ο Brown (1995), η επίκληση της κοινώς αποδεκτής αξίας της εκπαίδευσης χρησιμοποιούνταν για να δικαιολογηθεί ο αποκλεισμός των παιδιών των «άλλων» από το ίδιο κοινωνικό αγαθό⁹⁵.

⁹³ Αυτή η κριτική απευθύνεται, π.χ., σε πολλά προγράμματα θετικής δράσης (affirmative action programs) στο χώρο της εργασίας, τα οποία στοχεύουν να βοηθήσουν μέλη ομάδων που στο παρελθόν υπέστησαν διακρίσεις, όπως οι γυναίκες και οι εθνικές μειονότητες. Σύμφωνα με κάποιους ερευνητές, η αντίθεση στα προγράμματα θετικής δράσης που δικαιολογείται με την επίκληση της παραβίασης των κριτηρίων δικαιοσύνης αποτελεί απλώς έκφραση προκατάληψης η οποία εκλογικεύεται (π.χ. Murrell et al., 1994).

⁹⁴ Η ποιοτική διαφοροποίηση της μοντέρνας προκατάληψης από τις παλαιότερες μορφές της τεκμηριώνεται, σύμφωνα με κάποιους ερευνητές, από το γεγονός ότι όταν χρησιμοποιούνται εργαλεία με δηλώσεις που αντιπροσωπεύουν τόσο την μεν όσο και την δε, η παραγοντική ανάλυση καταλήγει σε δύο ξεχωριστούς παράγοντες (McConahay, 1986). Ταυτόχρονα, η διάκριση δεν είναι απόλυτη, καθώς οι δύο παράγοντες παρουσιάζουν συσχέτιση. Αυτό, κατά τον Brown (1995), ενδέχεται να ανάγεται στο αρνητικό συναίσθημα απέναντι στους Μαύρους, το οποίο θεωρείται ότι βρίσκεται στον πυρήνα και των δύο μορφών προκατάληψης.

⁹⁵ Σύμφωνα με τον Brown (1995), αρκετή συγγένεια με τη διάκριση παλιάς και μοντέρνας προκατάληψης έχει και η διάκριση «ωμού» ("blatant") και «διακριτικού» ("subtle") ρατσισμού. Και ο «διακριτικός» ρατσισμός θεωρείται ότι περιλαμβάνει την υπεράσπιση των παραδοσιακών ατομικιστικών αξιών και την πεποίθηση ότι τα μέλη των μειονοτήτων χαίρουν προνομιακής μεταχείρισης. Σε μία μεγάλη έρευνα που πραγματοποιήθηκε σε τέσσερις Ευρωπαϊκές χώρες, οι Pettigrew & Meertens (1995) διαπίστωσαν ότι τα άτομα που είχαν υψηλή βαθμολογία στην κλίμακα του «διακριτικού» ρατσισμού δεν εκφράζονταν υπέρ της υποχρεωτικής απομάκρυνσης από τη χώρα όλων των εθνικών μειονοτήτων, όπως εκείνοι που είχαν υψηλή βαθμολογία στην κλίμακα του «ωμού» ρατσισμού, αλλά υποστήριζαν την απομάκρυνση μόνο των ξένων που δεν διέθεταν τα αναγκαία έγγραφα ή εκείνων που είχαν

Τα παραδείγματα ένδυσης της προκατάληψης με επιχειρήματα που εδράζονται σε ευρέως διαδεδομένες αξίες είναι πολλά. Η έρευνα των Wetherell & Potter (1992)⁹⁶ δείχνει ότι στη Νέα Ζηλανδία οι Λευκοί, προσπαθώντας να αμυνθούν ενάντια στις κατηγορίες για φυλετικές διακρίσεις, καταφεύγουν σε επιχειρήματα των φιλελεύθερων ιδεολογιών. Οι φιλελεύθερες αξίες και αρχές δίνουν, όμως, τη θέση τους σε πιο πρακτικά επιχειρήματα όταν ή εφαρμογή τους θέτει υπό αμφισβήτηση τις επικρατούσες σχέσεις εξουσίας. Ο αποκλεισμός της γλώσσας των Μαορί από τη σχολική παιδεία, π.χ., δικαιολογείται με το επιχείρημα ότι είναι ανάγκη να είναι κανείς επαγγελματικά ανταγωνιστικός.

Η δυνατότητα εκλογίκευσης της συμπεριφοράς θεωρείται σημαντική για την πραγματοποίηση διάκρισης και στα πλαίσια άλλων προσεγγίσεων, όπως αυτής του «ρατσισμού της αποστροφής» (“aversive racism”)⁹⁷. Οι Gaertner & Dovidio (1986) χρησιμοποιούν τον όρο που εισήγαγε ο Kovel (1970) για να περιγράψουν τη στάση πολλών Λευκών Αμερικανών απέναντι σε μέλη εθνικών μειονοτήτων. Σύμφωνα με τους Gaertner & Dovidio (1986), πολλοί Αμερικανοί, πράγματι, συμμερίζονται την αρχή της ισότητας όλων των εθνικών ομάδων και μπορεί, μάλιστα, να υποστηρίζουν και προοδευτικές κοινωνικές πολιτικές προς αυτή την κατεύθυνση. Με τις καλές προθέσεις τους συνυπάρχει, όμως, ο φόβος, η αμηχανία και το άγχος της επαφής με μέλη των μειονοτικών ομάδων, συναισθήματα τα οποία οφείλονται στον τρόπο κοινωνικοποίησής τους και τα οποία αντανακλώνται στην τάση αποφυγής της επαφής και την ψυχρότητα που τους διακατέχει όταν τέτοια επαφή λαμβάνει χώρα. Εντούτοις, αυτό συμβαίνει μόνο όταν η κοινωνική περίσταση διέπεται από ασαφείς, διφορούμενες ή αλληλοσυγκρουόμενες νόρμες, επειδή η αντίδραση αποφυγής μπορεί να εκλογικευτεί και να παρουσιαστεί ως μη προκατειλημμένη.

Τα ερευνητικά δεδομένα που στηρίζουν αυτή την προσέγγιση είναι αρκετά. Σε ένα πείραμα, οι Gaertner & Bickman (1976) έβαλαν Λευκούς και Μαύρους πειραματιστές να κάνουν ένα τηλεφώνημα «σε λάθος αριθμό» από ένα κερματο-τηλέφωνο, χρησιμοποιώντας –υποτίθεται– τα τελευταία τους κέρματα και παρακαλώντας το άτομο που απαντούσε να τηλεφωνήσει για λογαριασμό τους σε μία υπηρεσία ρυμούλκησης αυτοκινήτων με γερανό. Διαπίστωσαν ότι η προθυμία των ατόμων να βοηθήσουν ήταν μεγαλύτερη όταν το άτομο που χρειαζόταν βοήθεια ήταν της ίδιας με εκείνους φυλής. Πιο ενδιαφέρον ήταν, όμως, το εύρημα ότι πολλοί άνθρωποι έκλειναν το τηλέφωνο πριν μάθουν ότι ο άλλος χρειαζόταν βοήθεια. Αυτές οι πρώιμες διακοπές της συνομιλίας ήταν συχνότερες όταν το άτομο που τηλεφωνούσε ήταν Μαύρος και υποδήλωναν μία διάθεση αποφυγής της περαιτέρω επικοινωνίας. Οι Gaertner & Bickman (1976) συμπέραναν ότι οι άνθρωποι που διέκοπταν νωρίς τη συνομιλία προτιμούσαν να μη θέσουν τον εαυτό τους σε μία κατάσταση στην οποία θα έπρεπε είτε να

διαπράξει αδικήματα. Θεωρούμε ότι στην περίπτωση της προάσπισης της αναγκαιότητας απομάκρυνσης των ξένων που δεν διέθεταν τα απαραίτητα έγγραφα έχουμε ένα εύλογο παράδειγμα επίκλησης της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης με σκοπό τη δικαιολόγηση της υπάρχουσας προκατάληψης.

⁹⁶ Αναφέρεται από τη Σακαλάκη (...).

⁹⁷ Για τις λεπτές διαφοροποιήσεις του «συμβολικού ρατσισμού», του «μοντέρνου ρατσισμού» και του «ρατσισμού της αποστροφής»: βλ., π.χ., Jones (1997) σελ. 124-130.

βοηθήσουν κάποιον Μαύρο είτε να αρνηθούν ρητά να το κάνουν. Διακόπτοντας τη συνομιλία, απέφευγαν τη σύγκρουση και διατηρούσαν μία θετική, φυλετικά ουδέτερη αυτοεικόνα.

Σε ένα άλλο εργαστηριακό πείραμα, το οποίο υποτίθεται ότι αφορούσε στην εξω-αισθητηριακή αντίληψη, οι Gaertner & Dovidio (1977) καλούσαν τους συμμετέχοντες να προσπαθήσουν να λάβουν τηλεπαθητικά μηνύματα από κάποιον που βρισκόταν σε έναν άλλο χώρο και ο οποίος ήταν είτε Λευκός είτε Μαύρος. Οι μισοί συμμετέχοντες πίστευαν ότι οι ίδιοι και ο «Πομπός» ήταν οι μόνοι που συμμετείχαν ενώ οι άλλοι μισοί πίστευαν ότι υπήρχαν δύο ακόμη «Δέκτες» τηλεπαθητικών μηνυμάτων. Στη διάρκεια του πειράματος, οι συμμετέχοντες άκουγαν θόρυβο από καρέκλες που έπεφταν καθώς και βογκητά πόνου από τον «Πομπό». Όταν οι συμμετέχοντες πίστευαν ότι ήταν οι μόνοι «Δέκτες» επενέβαιναν για να βοηθήσουν σε πολύ μεγάλο ποσοστό, ανεξάρτητα από τη φυλετική υπαγωγή του «Πομπού», πιθανόν επειδή η ισχύς της νόρμας για προσφορά βοήθειας ήταν πολύ μεγάλη. Όταν όμως υποτίθετο ότι κι άλλα άτομα λάμβαναν μέρος στο πείραμα, η πιθανότητα να προσφερθεί βοήθεια στον Μαύρο «Πομπό» ήταν η μισή της πιθανότητας να προσφερθεί βοήθεια στον Λευκό.

Οι Frey & Gaertner (1986) εγχειρηματοποίησαν την ισχύ της νόρμας προσφοράς βοήθειας με έναν διαφορετικό τρόπο. Η πειραματική συνεργός της έρευνάς τους –Λευκή ή Μαύρη– εμφανιζόταν είτε να έχει αποτύχει σε ένα εύκολο έργο λόγω ανεπαρκούς προσπάθειας (εσωτερική ερμηνεία της ανάγκης βοήθειας) είτε να έχει αποτύχει σε ένα δύσκολο έργο παρά την μεγάλη προσπάθεια που κατέβαλε (εξωτερική ερμηνεία της ανάγκης βοήθειας). Επίσης, η έκκληση για βοήθεια απευθυνόταν είτε από την ίδια είτε μέσω ενός τρίτου. Όταν η αποτυχία οφειλόταν στην ανεπαρκή προσπάθεια (εσωτερικό αίτιο) και η έκκληση για βοήθεια γινόταν από την ίδια και δεν είχε μάρτυρες, οι συμμετέχοντες θα μπορούσαν να βρουν λόγους για να μην βοηθήσουν. Σε αυτή την περίπτωση, διαπιστώθηκε ότι το ποσοστό παροχής βοήθειας⁹⁸ στη Μαύρη συνεργό ήταν το μισό του ποσοστού παροχής βοήθειας στη Λευκή. Ωστόσο, όταν το αίτιο της αποτυχίας ήταν η δυσκολία του έργου (εξωτερικό) και το αίτημα για βοήθεια-ερχόταν από κάποιον τρίτο, οι νόρμες που επιβάλλουν την παροχή βοήθειας ήταν πολύ ισχυρές. Σε αυτή την περίπτωση, που η άρνηση παροχής βοήθειας στη Μαύρη συνεργό θα θεωρηθεί σαφής ένδειξη προκατάληψης, η Μαύρη συνεργός έλαβε βοήθεια οριακά συχνότερα από τη Λευκή συνεργό⁹⁹.

Είναι σαφές από τα προαναφερθέντα ότι οι άνθρωποι αποστρέφονται το ενδεχόμενο να θεωρηθούν «προκατειλημμένοι», κι όταν ο κίνδυνος αυτός είναι ορατός, κάνουν ό,τι μπορούν για να τον αποτρέψουν, ακόμη και προβαίνοντας

⁹⁸ Δίνοντας γράμματα του scrabble ή βαθμούς-bonus, ώστε να τη βοηθήσουν να κερδίσει ένα βραβείο.

⁹⁹ Πρόκειται για το φαινόμενο της «αντίστροφης διάκρισης» (“reverse discrimination”, Dutton, 1976). Όπως αναφέρουν οι Pérez et al. (1996), τα άτομα μπορεί όχι μόνο να αποφεύγουν να αποδώσουν αρνητικούς αξιολογικούς χαρακτηρισμούς στην εξωομάδα, για να μη θεωρηθούν «ρατσιστές», αλλά και να φθάσουν στο σημείο να είναι περισσότερο ευνοϊκά για την άλλη ομάδα από ό,τι για τη δική τους (Dienstbier, 1970; Rogers & Prentice-Dunn, 1981).

σε ένα είδος θετικής διάκρισης προς το μέλος της εξωομάδας. Ο Milner (1999) αναφέρεται στο φαινόμενο του «βερμπαλισμού» που αφορά στην τάση ορισμένων Λευκών, ιδίως υψηλής κοινωνικής θέσης και ανώτερου μορφωτικού επιπέδου, να ευνοούν όσο το δυνατόν περισσότερο τους Μαύρους σε μεμονωμένες επαφές, διασφαλίζοντας, έτσι, μία θετική κοινωνική εικόνα αλλά και αυτοεικόνα. Εντούτοις, αυτός ακριβώς ο «υπερβάλλον ζήλος» στο διατομικό επίπεδο συχνά συνοδεύεται από μειωμένη συμβολή στη βελτίωση της θέσης της μειονοτικής ομάδας ως συνόλου. Όπως το θέτει ο Milner (σελ. 80), «ο βερμπαλιστικός αντιρατσισμός παρακάμπτει την ανάγκη για μία ανεπιφύλακτη δέσμευση».

Ο ίδιος αναφέρει το πείραμα των Dutton & Lennox (1974), οι οποίοι οδήγησαν αρχικά τους συμμετέχοντες να πιστέψουν ότι μπορεί να ήταν προκατειλημμένοι, καθώς αυτό το συμπέρασμα υποτίθεται ότι προέκυπτε από τις αντιδράσεις τους σε διαφυλετικές διαφάνειες. Στη συνέχεια, ένας Λευκός «ζητιάνος» πλησίασε ορισμένους συμμετέχοντες, ένας Μαύρος κάποιους άλλους και ορισμένοι (ομάδα ελέγχου) δεν κλήθηκαν από κανέναν «ζητιάνο» να βοηθήσουν. Την επόμενη ημέρα ζητήθηκε από κάθε συμμετέχοντα να διαθέσει λίγο χρόνο σε μία εκστρατεία για «την αδελφосύνη μεταξύ των φυλών». Οι ερευνητές διαπίστωσαν ότι εκείνοι που είχαν βοηθήσει τον Μαύρο «ζητιάνο» ήταν λιγότερο πρόθυμοι να αφιερώσουν χρόνο στην εκστρατεία. Προφανώς, η βοήθεια που πρόσφεραν την προηγούμενη ημέρα ήταν στα μάτια τους ισχυρή απόδειξη της απουσίας προκατάληψης.

Η ψευδής συνείδηση των ατόμων ότι δεν είναι προκατειλημμένοι εμποδίζει, σύμφωνα με τους Pérez et al. (1996), τον περιορισμό του λανθάνοντος ρατσισμού. Στο βαθμό που το άτομο υποστηρίζει σε έκδηλο επίπεδο μία αντιρατσιστική στάση, ως απόρροια του κοινωνικού ελέγχου που ασκείται από τον αντιρατσιστικό κοινωνικό κανόνα, και δεν εμπλέκεται σε καταστάσεις τέτοιες ώστε να συνειδητοποιήσει ότι οι συμπεριφορές του εμπεριέχουν ρατσιστικές προκαταλήψεις, δεν γεννάται πολιτιστικογνωστική σύγκρουση, η επεξεργασία της οποίας είναι αναγκαία για μία ουσιαστική αλλαγή της λανθάνουσας στάσης, σύμφωνα με τη Θεωρία της Επεξεργασίας της Σύγκρουσης (Pérez & Mugny, 1996). Σύμφωνα με τους Pérez et al. (1996), προκειμένου να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικότερα η προκατάληψη, χρειάζεται το άτομο να οδηγηθεί να εκδηλώσει μία ρατσιστική συμπεριφορά και να δημιουργηθεί, έτσι, μία σύγκρουση μεταξύ της πρακτικής που καθιστά έκδηλο τον λανθάνοντα ρατσισμό και της πολιτιστικά αποδεκτής αρχής ενάντια στο ρατσισμό. Όπως έδειξαν και με πειραματικό τρόπο, η αντίφαση ανάμεσα στη συμπεριφορά και στο κανονιστικό πλαίσιο είναι αυτή που κινητοποιεί την αλλαγή της λανθάνουσας στάσης.

Η Επίκληση της Παραβίασης της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης ως Τρόπος Εκλογίκευσης Κοινωνικά Ανεπιθύμητων Στάσεων

Η αντίδραση απέναντι σε πολιτικές προσλήψεων, προαγωγών, εισαγωγής στα Πανεπιστήμια κ.λπ., οι οποίες αποσκοπούν στη διόρθωση των συνεπειών των διακρίσεων που υπέστησαν στο παρελθόν διάφορες μειονοτικές ομάδες, έχει επιχειρηθεί να ερμηνευτεί ως αντίδραση στην παραβίαση των αρχών της Δικαιοσύνης, την οποία κάποιες πολιτικές θεωρείται ότι συνεπάγονται (π.χ. Kravitz, 1995; Nosworthy et al., 1995). Ειδικότερα, ορισμένες μορφές προγραμμάτων θετικής δράσης (affirmative action programs) θεωρείται ότι συνιστούν παραβίαση της Διανεμητικής Δικαιοσύνης, και, συγκεκριμένα, της διανεμητικής νόρμας της ευθυδικίας, καθώς χρησιμοποιούν ως κριτήριο επιλογής την ομάδα υπαγωγής των υποψηφίων, ακόμη κι αν η εφαρμογή του κριτηρίου αυτού οδηγεί σε επιλογή υποψηφίου που υστερεί σε προσόντα έναντι άλλων (π.χ. Chacko, 1982). Άλλα προγράμματα δέχονται την κριτική ότι παραβιάζουν τη Διαδικαστική Δικαιοσύνη, και, ειδικότερα, τη διαδικαστική αρχή της συνέπειας μεταξύ ατόμων (consistency), την οποία περιέγραψε ο Leventhal (1980), καθώς σε περίπτωση ισοδυναμίας των προσόντων κάποιων υποψηφίων, προτεραιότητα έχουν τα άτομα που ανήκουν σε μειονοτική ομάδα (εθνική μειονότητα, γυναίκες) (Lea, 1995, αναφέρεται από τους Bobocel et al., 1998).

Από την άλλη πλευρά, έχει υποστηριχθεί ότι η αντίθεση σε πολιτικές όπως τα προγράμματα θετικής δράσης, η οποία επικαλείται την παραβίαση κριτηρίων δικαιοσύνης, δεν αντανakλά γνήσιο ενδιαφέρον για τη δικαιοσύνη, αλλά, απλώς, αποτελεί έκφραση προκατάληψης, η οποία επιχειρείται να συγκαλυφθεί και να εκλογικευτεί με την αναφορά στην παραβίαση των αρχών της δικαιοσύνης (π.χ. Muttell et al., 1994).

Σε σχέση με τα προαναφερθέντα, οι Bobocel et al. (1998) διαπίστωσαν ότι, ανεξάρτητα από το επίπεδο προκατάληψής τους (μοντέρνου ρατσισμού), οι συμμετέχοντες στην έρευνά τους αντετίθεντο σε προγράμματα που συνιστούσαν παραβίαση των αρχών της Διανεμητικής ή της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης (για την ακρίβεια, της διανεμητικής νόρμας της ευθυδικίας ή της διαδικαστικής αρχής της συνέπειας μεταξύ ατόμων).

Ταυτόχρονα, όμως, σε συμφωνία με την υπόθεση της επίκλησης της δικαιοσύνης ως στρατηγικής εκλογίκευσης της προκατάληψης, οι Bobocel et al. (1998) διαπίστωσαν ότι το επίπεδο προκατάληψης παρουσίαζε θετική συσχέτιση με την αντίθεση σε προγράμματα που, με αντικειμενικά κριτήρια, δεν παραβίαζαν καμία αρχή Δικαιοσύνης. Η επίδραση της προκατάληψης διαμεσολαβείτο από την τάση των προκατειλημμένων ατόμων να θεωρούν ότι τα εν λόγω προγράμματα παραβιάζουν τη δικαιοσύνη, και, συγκεκριμένα, τη διαδικαστική αρχή της συνέπειας μεταξύ ατόμων. Η αποδοχή της διαδικαστικής αρχής της συνέπειας¹⁰⁰ παρουσίαζε θετική συσχέτιση με το επίπεδο

¹⁰⁰ Χρησιμοποιήθηκε μία κλίμακα 20 ερωτημάτων τα οποία αντανakλούσαν την πεποίθηση ότι για να υπάρξει δικαιοσύνη όλοι θα πρέπει να αντιμετωπίζονται το ίδιο σε ό,τι αφορά στις διαδικασίες, ανεξάρτητα από τα αποτελέσματα που αυτό συνεπάγεται.

προκατάληψης των συμμετεχόντων. Από την άλλη πλευρά, η έμφαση στην τήρηση της διαδικαστικής αρχής της συνέπειας ήταν τόσο λιγότερη όσο περισσότερο οι συμμετέχοντες θεωρούσαν ότι υφίσταται ακόμη διάκριση εναντίον κάποιων ομάδων¹⁰¹. Δηλαδή, οι συμμετέχοντες ανέχονταν ή αποδέχονταν την παραβίαση της εν λόγω αρχής όταν θεωρούσαν την παραβίαση αυτή αναγκαία για την εξάλειψη άδικων διακρίσεων.

Στο σημείο αυτό θεωρούμε αναγκαία μία παρατήρηση για το ρόλο του προσωπικού συμφέροντος σε ό,τι αφορά στη μοντέρνα προκατάληψη. Όπως αναφέρει ο Brown (1995), πολλοί ερευνητές (π.χ. McConahay, 1982; Sears, 1988) υποστηρίζουν ότι το ατομικό συμφέρον δεν υπεισέρχεται στη γέννηση της προκατάληψης. Η στάση, π.χ., απέναντι στα προγράμματα θετικής δράσης που συνεπάγονται διάκριση υπέρ των Μαύρων στις προσλήψεις προσωπικού δεν συνδέεται με το ενδεχόμενο να θιγεί από την πολιτική αυτή το ίδιο το άτομο ή με το εάν έχει θιγεί στο παρελθόν. Ωστόσο, όπως επισημαίνουν άλλοι ερευνητές, το προσωπικό συμφέρον δεν θα πρέπει να ορίζεται τόσο στενά και να περιορίζεται στο άμεσο, αυστηρά ατομικό, συμφέρον (π.χ. Sniderman & Tetlock, 1986). Χρειάζεται, αντιθέτως, να αναγνωριστεί ότι ενώ η θέση του μεμονωμένου ατόμου μπορεί να μην επηρεάζεται από μία πολιτική, το ίδιο το άτομο ενδέχεται να θεωρεί ότι επηρεάζονται και θίγονται τα συμφέροντα μίας ομάδας στην οποία ανήκει¹⁰².

Πολλοί ερευνητές έχουν διαπιστώσει ότι οι Λευκοί Αμερικανοί συνήθως αντιτίθενται σε προγράμματα θετικής δράσης που στοχεύουν στην αύξηση της εκπροσώπησης των εθνικών μειονοτικών ομάδων στο χώρο εργασίας (π.χ. Steeh & Krysan, 1996), ενώ οι Μαύροι συνήθως τηρούν θετική στάση απέναντί τους (π.χ. Fine, 1992), με την προϋπόθεση ότι δεν θεωρούν ότι τα προγράμματα αυτά ενδέχεται να οδηγήσουν στο στιγματισμό τους (Kravitz & Klineberg, 2000). Εξάλλου, έχει βρεθεί ότι οι γυναίκες, κατά κανόνα, υποστηρίζουν τα προγράμματα θετικής δράσης τα οποία ευνοούν τις γυναίκες περισσότερο από τους άνδρες (π.χ. Summers, 1995).

Όπως προκύπτει από αρκετές έρευνες (π.χ. Kravitz & Klineberg, 2000), οι διάφορες ομάδες τείνουν να αναπαριστούν τα προγράμματα θετικής δράσης με διαφορετικό τρόπο. Για παράδειγμα, όταν τα χαρακτηριστικά του προγράμματος θετικής δράσης δεν προσδιορίζονται, οι Λευκοί, και ιδίως οι πολιτικά συντηρητικοί, υποθέτουν ότι περιλαμβάνει άδικα προνόμια προς τους Μαύρους και ότι οδηγεί σε επιλογή υποψηφίων με λιγότερα προσόντα (Kravitz & Klineberg, 2000). Ο βαθμός στον οποίο ένα πρόγραμμα θετικής δράσης θεωρείται ότι σέβεται τις αρχές της δικαιοσύνης καθορίζει τη στάση των ατόμων απέναντί του, αλλά ο βαθμός αυτός διαφέρει σε συνάρτηση με την ομάδα υπαγωγής του ατόμου, όπως διαφέρει και ο βαθμός στον οποίο θεωρείται ότι

¹⁰¹ Χρησιμοποιήθηκε κλίμακα 8 ερωτημάτων για τη διάκριση στο χώρο εργασίας (Son Hing, 1997).

¹⁰² Ο Brown (1995, σελ.226) επισημαίνει το συστηματικό εύρημα της βιβλιογραφίας για τη σχετική αποστέρηση ότι η αδελφική ("fraternalistic") αποστέρηση (δηλαδή των μελών της ενδοομάδας) αποτελεί καλύτερο προβλεπτικό παράγοντα των διομαδικών στάσεων από την προσωπική ("egoistic") αποστέρηση.

υπάρχει ακόμη διάκριση εναντίον κάποιων κοινωνικών και εθνικών ομάδων, και, κατ' επέκταση, η προσλαμβανόμενη αναγκαιότητα των προγραμμάτων θετικής δράσης (Kravitz & Klineberg, 2000).

Κοινωνική Θέση των Μελών της Εξωομάδας και Προκατάληψη

Για να ελέγξουν την υπόθεση ότι όσοι διακατέχονται από «ρατσισμό αποστροφής» συχνά αναζητούν μη σχετικούς με τη φυλή παράγοντες για να εκλογικεύσουν τη συμπεριφορά τους προς τους Μαύρους, οι Dovidio & Gaertner (1981) διεξήγαγαν ένα πολύ έξυπνο πείραμα. Οι συμμετέχοντες αρχικά γνώριζαν τον Μαύρο ή Λευκό πειραματικό συνεργό, ο οποίος παρουσιαζόταν στους μισούς ως προϊστάμενος τους και στους άλλους μισούς ως υφιστάμενός τους, και ο οποίος είχε είτε ανώτερες από τους ίδιους σχετικές με το έργο ικανότητες, είτε κατώτερες. Πριν από οποιαδήποτε αληθινή αλληλεπίδραση, αλλά αφού γνωστοποιούνταν αυτές οι πληροφορίες, ο πειραματικός συνεργός έριχνε κάτω ένα δοχείο με μολύβια.

Σύμφωνα με τους Dovidio & Gaertner (1981), αν η αρνητική στάση απέναντι στα προγράμματα θετικής δράσης καθορίζεται από την ανησυχία ότι οι θέσεις εργασίας θα προσφερθούν σε Μαύρους που δεν έχουν τα αναγκαία προσόντα, τότε οι συμμετέχοντες στο πείραμα θα έπρεπε να έχουν θετικότερη στάση απέναντι στον πειραματικό συνεργό που έχει ανώτερες ικανότητες και, έτσι, θα τον βοηθούσαν περισσότερο. Αν, από την άλλη, η αντίθεση στα προγράμματα θετικής δράσης αντικατοπτρίζει το φόβο για το ενδεχόμενο αντιστροφής της κοινωνικής θέσης Λευκών-Μαύρων, τότε οι συμμετέχοντες θα έπρεπε να βοηθήσουν τον προϊστάμενο λιγότερο, ανεξάρτητα από τις ικανότητές του.

Οι ερευνητές παρουσιάζουν τα αποτελέσματα του πειράματός τους ως σύμφωνα με αυτή τη δεύτερη οπτική, σημειώνοντας ότι οι Μαύροι προϊστάμενοι έλαβαν βοήθεια λιγότερο συχνά από τους Μαύρους υφιστάμενους (58% vs. 83%), ενώ οι Λευκοί προϊστάμενοι έλαβαν βοήθεια κάπως συχνότερα από τους Λευκούς υφιστάμενους (54% vs. 41%). Ως προς την ικανότητα, οι Μαύροι τόσο υψηλής όσο και χαμηλής ικανότητας έλαβαν βοήθεια το ίδιο συχνά (70%), ενώ οι Λευκοί υψηλής ικανότητας έλαβαν βοήθεια πολύ συχνότερα από τους Λευκούς χαμηλής ικανότητας (67% vs. 29%).

Ο Jones (1997) προβαίνει σε μία διαφορετική ερμηνεία των προαναφερθέντων ευρημάτων. Σημειώνει ότι όταν συγκρίνει κανείς τη βοήθεια προς τους προϊσταμένους (Μαύρους και Λευκούς) και τη βοήθεια προς τους συνεργούς υψηλής ικανότητας (Μαύρους και Λευκούς), δεν φαίνεται να υπάρχει καμία φυλετική διαφοροποίηση. Ωστόσο, όταν οι συνεργοί υστερούν σε status (υφιστάμενοι) ή σε ικανότητα, οι συμμετέχοντες προσφέρουν συχνότερα βοήθεια στον Μαύρο συνεργό. Το ερώτημα που προκύπτει, κατά τον Jones (1997), είναι εάν αυτά τα αποτελέσματα στηρίζουν μία ερμηνεία με όρους «ρατσισμού της αποστροφής» και μεροληψιάς εναντίον των Μαύρων ή με όρους

μεροληψίας υπέρ των Μαύρων, «αρκεί να μένουν στη θέση που τους αρμόζει» (δηλαδή, αυτή του υφισταμένου και κατώτερης ικανότητας εργαζομένου).

Ο Jones (1997) αναφέρει ένα ενδιαφέρον εύρημα που προέκυψε από τη μετα-πειραματική συνέντευξη των Dovidio & Gaertner (1981). Διαπιστώθηκε ότι οι συμμετέχοντες θεωρούσαν τους Λευκούς πειραματικούς συνεργούς υψηλής ικανότητας κάπως πιο έξυπνους από τον εαυτό τους, ενώ οι Μαύροι συνεργοί υψηλής ικανότητας αξιολογήθηκαν ως σημαντικά λιγότερο έξυπνοι από τους συμμετέχοντες. Για τον Jones (1997), το εύρημα αυτό είναι σαφώς ενδεικτικό προκατάληψης.

Ο ρόλος της κοινωνικής θέσης σε ό,τι αφορά στην προκατάληψη και τη συμπεριφορά διάκρισης έχει απασχολήσει πολλούς ερευνητές. Οι Hartman, Hoogstraten & Spruijt-Metz (1994) διεξήγαγαν ένα πείραμα προκειμένου να εξετάσουν το ρόλο των χαρακτηριστικών του «θύματος» στη θεώρηση μίας συμπεριφοράς ως ενδεικτικής ρατσισμού ή σεξισμού. Ειδικότερα, οι ερευνητές δημιούργησαν 8 σενάρια που περιέγραφαν περιπτώσεις διάκρισης, χειριζόμενοι τη φυλή, το φύλο και το κοινωνικοοικονομικό status των θυμάτων της συμπεριφοράς διάκρισης. Οι ερευνητές διαπίστωσαν μία ενδιαφέρουσα ασυμμετρία: Οι συμμετέχοντες (πρωτοετείς φοιτητές) θεωρούσαν τους Μαύρους χαμηλού κοινωνικοοικονομικού status θύματα ρατσισμού συχνότερα από ό,τι τους Μαύρους υψηλού κοινωνικοοικονομικού status. Αντιθέτως, οι γυναίκες υψηλού κοινωνικοοικονομικού status θεωρούνταν θύματα σεξισμού συχνότερα από τις γυναίκες χαμηλού κοινωνικοοικονομικού status. Το δεύτερο αυτό εύρημα, που δεν συνάδει με άλλα αποτελέσματα της σχετικής γραμματείας, δείχνει ότι δεν είναι πάντοτε η κοινωνική ομάδα με τη μικρότερη ισχύ αυτή η οποία θεωρείται ότι υφίσταται τη μεγαλύτερη διάκριση¹⁰³.

¹⁰³ Οι ερευνητές υπογραμμίζουν και την ανάγκη να διακριθούν η σεξιστική και η ρατσιστική συνιστώσα της διάκρισης, κυρίως στην έρευνα που αφορά στις Μαύρες γυναίκες.

Εισαγωγή

Είδαμε νωρίτερα ότι αρκετοί ερευνητές αναγνωρίζουν ή/ και επισημαίνουν ότι οι αρχές (πολιτικές, διευθυντικές, κλπ) μπορούν να προσφύγουν στη Διαδικαστική Δικαιοσύνη προκειμένου να μειώσουν τις αντιδράσεις κατά την επιβολή αποφάσεων οι οποίες είναι δυσάρεστες ή δυσμενείς για κάποιους (π.χ. Cohen, 1985, 1988; Tyler et al., 1997).

Στο πείραμα, το οποίο θα παρουσιάσουμε στη συνέχεια, οι συμμετέχοντες πληροφορούνται μία τέτοια απόφαση: μία απόφαση απόλυσης μέρους του προσωπικού ενός εργοστασίου, η οποία –εξ ορισμού– έχει αρνητικές συνέπειες για τους απολυθέντες (απώλεια αγοραστικής δύναμης, υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου, απώλεια κοινωνικού status, κλπ.). Η διοίκηση του εργοστασίου μπορεί –όπως πλέον γνωρίζουμε– να υιοθετήσει διαδικασίες σύμφωνες προς τις αρχές της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης, προκειμένου να περιορίσει τις αρνητικές αντιδράσεις των απολυθέντων, των συναδέλφων τους και της «κοινής γνώμης». Μπορεί, από την άλλη, να αγνοήσει τη σημασία της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης. Σε αυτή την περίπτωση, η αδικία αναμένεται να είναι εμφανής και, μάλιστα, η προσλαμβανόμενη αδικία είναι πολύ πιθανό να επιτείνεται από την παράβλεψη των αρχών της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης.

Όπως είδαμε σε προηγούμενη ενότητα, αντιμέτωποι με ένα αρνητικό αποτέλεσμα (όπως είναι μία απόλυση), οι άνθρωποι επεξεργάζονται τις παρεχόμενες πληροφορίες σε βαθμό μεγαλύτερο από ό,τι όταν πληροφορούνται ένα θετικό αποτέλεσμα, και δίνουν μεγαλύτερη σημασία στην περιγραφή των διαδικασιών που ακολουθήθηκαν προκειμένου να ληφθούν οι αποφάσεις και να παραχθεί το αποτέλεσμα (van den Bos, Vermunt & Wilke, 1997). Στο παρόν πείραμα, οι συμμετέχοντες πληροφορούνται το ίδιο *αρνητικό* γεγονός σε όλες τις πειραματικές συνθήκες. Αναμένεται, λοιπόν, να δώσουν ιδιαίτερη προσοχή στις περιγραφόμενες διαδικασίες, προκειμένου να διαμορφώσουν τις εκτιμήσεις τους για την απόλυση.

Το γεγονός που πληροφορούνται οι συμμετέχοντες (απολύσεις) δεν τους αφορά, βέβαια, άμεσα. Εντούτοις, η έρευνα έχει δείξει (π.χ. Skarlicki, Ellard & Kelln, 1998) ότι όχι μόνο τα «θύματα» μίας απόλυσης και οι «επιζώντες», αλλά ακόμη και εκείνοι που απλώς ενημερώνονται για την απόλυση είναι ευαίσθητοι σε θέματα Διαδικαστικής Δικαιοσύνης. Δηλαδή, προκειμένου να διαμορφώσουν κρίσεις σχετικά με το δίκαιο ή το άδικο της απόλυσης, τόσο οι μεν όσο και οι δε λαμβάνουν υπόψη τους ζητήματα όπως η παροχή της ευκαιρίας έκφρασης απόψεων στα «θύματα», η παροχή εξηγήσεων, κλπ. Οι εκτιμήσεις των ατόμων που δεν επηρεάζονται άμεσα καθορίζουν εν πολλοίς τις προθέσεις τους ως υποψήφιων πελατών ή εργαζομένων του οργανισμού που έχει προβεί σε απολύσεις (Skarlicki, Ellard & Kelln, 1998).

Όποια κι αν είναι η διαδικασία που επιλέγει να ακολουθήσει η διοίκηση του εργοστασίου, τα αποτελέσματά της εξαρτώνται από πολλούς άλλους παράγοντες. Η σκόπιμη εφαρμογή μίας στρατηγικής που αξιοποιεί τα οφέλη της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης, ή η απουσία κάθε μέριμνας για την τήρησή της, έχει συνέπειες που δεν μπορούν να νοηθούν ανεξάρτητα από τις διομαδικές σχέσεις. Ας γίνουμε πιο σαφείς: Θεωρούμε ότι οι συνέπειες της τήρησης ή της

παραβίασης των αρχών της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης εξαρτώνται –μεταξύ άλλων- από την ταύτιση ή τη διαφοροποίηση της κατηγορικής υπαγωγής του «θύματος» της απόλυσης και του «παρατηρητή» (δηλαδή, του συμμετέχοντα που πληροφορείται την απόλυση).

Ειδικότερα, πιστεύουμε ότι η Διαδικαστική Δικαιοσύνη θα καθιστά την απόφαση της απόλυσης λιγότερο άδικη στα μάτια των συμμετεχόντων, αλλά αυτό θα συμβαίνει ιδίως όταν τα «θύματα» της απόλυσης δεν ανήκουν στην ίδια ομάδα με τους παρατηρητές (εν προκειμένω, είναι διαφορετικής εθνικότητας). Όταν οι απολυθέντες είναι μέλη της εξωομάδας, οι αρνητικές στάσεις των συμμετεχόντων απέναντι στην εξωομάδα (ή, τουλάχιστον, οι λιγότερο θετικές στάσεις τους, σε σχέση με τις στάσεις τους απέναντι στην ενδο-ομάδα)¹⁰⁴ θα εκδηλώνονται με τη θεώρηση της απόλυσης ως λιγότερο άδικης. Ο σεβασμός των αρχών της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης επιτρέπει στους συμμετέχοντες να εκδηλώσουν τις στάσεις τους, χωρίς να κινδυνεύουν να θωρηθούν προκατειλημμένοι.

Πράγματι, όπως είδαμε νωρίτερα, οι επικρατούσες σήμερα κοινωνικές νόρμες καθιστούν την ανοιχτή εκδήλωση προκατάληψης κοινωνικά κατακριτέα (π.χ. Crosby et al., 1980; Dovidio & Fazio, 1992). Για το λόγο αυτό, οι άνθρωποι αποφεύγουν να προβούν σε δηλώσεις ή συμπεριφορές ενδεικτικές προκατάληψης. Επομένως, όταν η παραβίαση της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης καθιστά το άδικο της απόλυσης περισσότερο «ορατό» και αναμφισβήτητο, κάθε κρίση σύμφωνα με την οποία τα απολυθέντα μέλη της εξωομάδας δεν έχουν αδικηθεί, θα μπορούσε να θεωρηθεί κατάφωρη ένδειξη προκατάληψης. Αναμένουμε, λοιπόν, ότι, για να αποτρέψουν κάθε ενδεχόμενο χαρακτηρισμού τους ως προκατειλημμένων, οι συμμετέχοντες θα σπεύδουν στην περίπτωση αυτή (της απόλυσης μελών της εξωομάδας με έναν τρόπο που καταπατά τις αρχές της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης) να αποκηρύξουν την απόφαση της απόλυσης ως άδικη.

Η προκατάληψη απέναντι στα μέλη της εξωομάδας είναι πιθανό να επηρεάζεται από το κοινωνικοοικονομικό τους status. Σε προηγούμενη ενότητα, αναφερθήκαμε στο πείραμα των Dovidio & Gaertner (1981), οι οποίοι

¹⁰⁴ Η ενδοομαδική εύνοια και η αρνητική στάση απέναντι στην εξωομάδα συχνά παρουσιάζουν χαμηλή συσχέτιση, δηλαδή δεν συμβαδίζουν κατ' ανάγκη (Brown, 1995). Οι Pérez et al. (1996) σημειώνουν ότι σήμερα το κοινωνικό περιβάλλον φορτίζει αρνητικά και καταδικάζει τη διάκριση εναντίον της εξωομάδας αλλά επιτρέπει τη θετική διαφοροποίηση της ενδο-ομάδας.

Οι ίδιοι αναφέρουν και το πείραμα των Gaertner & McLaughlin (1983), στα πλαίσια του οποίου οι ερευνητές μετρούσαν το χρόνο αντίδρασης των συμμετεχόντων που καλούνταν να αποφανθούν εάν δύο αλυσίδες γραμμάτων αποτελούσαν ή όχι δύο λέξεις. Οι ερευνητές υπέθεταν ότι όταν δύο λέξεις είναι συνδεδεμένες νοηματικά ο χρόνος αντίδρασης είναι μικρότερος και προέβαλαν από τη μία τη φυλή (λευκή ή μαύρη) και από την άλλη κάποιο χαρακτηριστικό με θετική ή αρνητική φόρτιση. Διαπίστωσαν ότι όταν το χαρακτηριστικό ήταν αρνητικό, η ταχύτητα αντίδρασης ήταν η ίδια ανεξάρτητα από τη φυλή το όνομα της οποίας εικονιζόταν. Η κοινωνική νόρμα για την αποφυγή συνδυασμού αρνητικών χαρακτηριστικών με την εξωομάδα είχε, σύμφωνα με τους ερευνητές, εσωτερικευτεί από τους συμμετέχοντες. Απεναντίας, όταν επρόκειτο για θετικό χαρακτηριστικό, ο χρόνος αντίδρασης ήταν μικρότερος όταν η φυλή που αναφερόταν ήταν η λευκή (στην οποία ανήκαν και οι συμμετέχοντες) παρά όταν ήταν η μαύρη. Ο συνδυασμός θετικών χαρακτηριστικών με την ενδοομάδα φαίνεται ότι είναι σχετικά αυτοματοποιημένος, κάτι που βέβαια δεν ισχύει για την εξωομάδα.

διαπίστωσαν ότι η παροχή βοήθειας εκ μέρους των Λευκών συμμετεχόντων στον Μαύρο πειραματικό συνεργό ήταν συχνότερη όταν ο συνεργός είχε τη θέση του υφισταμένου παρά όταν είχε τη θέση του προϊσταμένου. Εξάλλου, όταν ο πειραματικός συνεργός (Μαύρος ή Λευκός) παρουσιαζόταν να υστερεί είτε σε status είτε σε ικανότητα σε σχέση με τους συμμετέχοντες, οι συμμετέχοντες προσέφεραν βοήθεια στον Μαύρο πειραματικό συνεργό συχνότερα από ό,τι στον Λευκό. Ο Jones (1997) ερμήνευσε το εύρημα αυτό ως ενδεικτικό μίας μεροληπτικής τάσης υπέρ των Μαύρων, με την προϋπόθεση, όμως, ότι αυτοί διατηρούν την υποδεέστερη κοινωνική τους θέση.

Στο πείραμά μας, οι εργαζόμενοι οι οποίοι απολύονται είναι είτε εργάτες είτε στελέχη με διοικητικές αρμοδιότητες. Όταν οι απολυθέντες ανήκουν στην εθνική εξωομάδα, αναμένουμε ότι οι συμμετέχοντες θα έχουν την τάση να θεωρούν πιο άδικη την απόλυση όταν αφορά εργάτες παρά όταν αφορά διοικητικά στελέχη. Η επαγγελματική άνοδος των μελών της εξωομάδας, και, μάλιστα, σε μία επιχείρηση Ελληνικών συμφερόντων, σύμφωνα με το σενάριο που επιλέξαμε να χρησιμοποιήσουμε, ενδέχεται να προσλαμβάνεται από τους συμμετέχοντες ως απειλή για τα συμφέροντα της ομάδας υπαγωγής τους.

Στο πείραμα των Dovidio & Gaertner (1981) που προαναφέρθηκε, οι ερευνητές διαπίστωσαν, εξάλλου, ότι οι συμμετέχοντες προσέφεραν βοήθεια στον Λευκό συνεργό κάπως συχνότερα όταν αυτός παρουσιαζόταν ως προϊστάμενος, παρά όταν παρουσιαζόταν ως υφιστάμενός τους. Επίσης, παρείχαν βοήθεια στον Λευκό συνεργό πολύ συχνότερα όταν αυτός παρουσιαζόταν ως άτομο υψηλής ικανότητας παρά όταν παρουσιαζόταν ως άτομο χαμηλής ικανότητας. Μολονότι είναι παρακινδυνευμένο να υποθέσουμε αναλογία της συμπεριφοράς παροχής ή στέρησης βοήθειας και της στάσης των συμμετεχόντων μας απέναντι στις απολύσεις τις οποίες πληροφορούνται, είναι δυνατό να θεωρηθεί ότι η ύπαρξη προκατάληψης ή η απουσία της αποτελεί τη βάση τόσο για τη μεν όσο και για τη δε. Η προκατάληψη προς τα άτομα χαμηλού κοινωνικού status μπορεί να εκδηλωθεί είτε ως απροθυμία παροχής βοήθειας είτε ως θεώρηση μίας άδικης απόφασης εις βάρος τους ως λιγότερο άδικης.

Βασίζόμενοι, λοιπόν, στα ευρήματα των Dovidio & Gaertner (1981), που δείχνουν μία ευνοϊκότερη στάση προς τα μέλη της ενδοομάδας τα οποία έχουν υψηλή θέση ή ικανότητα, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι στην περίπτωση της ταύτισης της ομάδας υπαγωγής των «θυμάτων της απόλυσης» και των συμμετεχόντων, οι συμμετέχοντες θα θεωρούν πιο άδικη την απόλυση διοικητικών στελεχών παρά εργατών.

Μέθοδος

Πειραματικό Σχέδιο

Το πειραματικό σχέδιο ήταν παραγοντικό $2 * 2 * 2$ (Διαδικαστική Δικαιοσύνη: ύπαρξη ή απουσία * κατηγοριακή υπαγωγή των θυμάτων της απόλυσης: μέλη εθνικής ενδοομάδας (Έλληνες) ή μέλη εθνικής εξωομάδας (Σκοπιανοί) * επαγγελματικό status των θυμάτων της απόλυσης: εργάτες ή στελέχη με διοικητικές αρμοδιότητες).

Συμμετέχοντες

Οι συμμετέχοντες ήταν 120 πρωτοετείς φοιτητές του Τμήματος Ψυχολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου με μέσο όρο ηλικίας τα 19,6 έτη¹⁰⁵. Το δείγμα αποτελούνταν από N=10 άντρες (8.3 %) και N=110 γυναίκες (91.7 %). Πενήντα οκτώ συμμετέχοντες (48.3%) δήλωσαν ότι είχαν εργαστεί στο παρελθόν ενώ 62 (51.7%) ότι δεν είχαν εργαστεί ποτέ. Από τα άτομα που διέθεταν εργασιακή εμπειρία, τέσσερα άτομα είχαν εμπειρία απόλυσης. Στην ερώτηση εάν είχε απολυθεί ποτέ κάποιο κοντινό τους πρόσωπο, 40 άτομα (33.3%) απάντησαν καταφατικά και 78 άτομα (65%) αρνητικά. Οι συμμετέχοντες έλαβαν μέρος στο πείραμα σε εθελοντική βάση.

Υλικό και Διαδικασία

Το πείραμα διεξήχθη τον Απρίλιο του 2004 στο χώρο διδασκαλίας όπου οι συμμετέχοντες είχαν προσέλθει για να παρακολουθήσουν μάθημα Κοινωνικής Ψυχολογίας. Ο καθηγητής παρουσίασε στους συμμετέχοντες την ερευνήτρια και εκείνη με τη σειρά της, αφού συστήθηκε, ζήτησε την εθελοντική συμμετοχή τους στην έρευνα, για την οποία είπε τα εξής: «πρόκειται για μία έρευνα που στόχο έχει να μελετήσει τις αντιδράσεις του κοινού απέναντι σε γεγονότα τα οποία πληροφορούμαστε από διάφορα μέσα ενημέρωσης. Σε αυτή τη φάση δεν θα σας αποκαλύψουμε περισσότερα στοιχεία ακριβώς επειδή στόχος μας είναι να προσεγγίσουμε όσο το δυνατόν περισσότερο την κατάσταση στην οποία βρίσκεται ο καθένας από εμάς όταν ανοίγει μία εφημερίδα και δεν γνωρίζει εκ των προτέρων τι ακριβώς θα διαβάσει. Θα διαβάσετε, λοιπόν, ένα άρθρο και, στη συνέχεια, θα σας ζητηθεί να εκφράσετε την προσωπική σας

¹⁰⁵ Τυπική απόκλιση 3.88, ελάχιστη τιμή 18, μέγιστη τιμή 43. Το 83.3% των συμμετεχόντων ήταν από 18 ως 19.5 ετών.

άποψη για διάφορα θέματα. Μετά το τέλος της ερευνητικής διαδικασίας, που θα διαρκέσει περίπου 30 λεπτά, θα απαντήσω σε όσες ερωτήσεις υπάρχουν. Συμφωνείτε να προχωρήσουμε χωρίς περισσότερες διευκρινίσεις σε αυτή τη φάση;».

Μετά τη θετική απάντηση των συμμετεχόντων, η ερευνήτρια μοίρασε ένα φυλλάδιο σε κάθε συμμετέχοντα. Η πρώτη σελίδα περιείχε τις οδηγίες για τον τρόπο απάντησης στις διάφορες ερωτήσεις του ερωτηματολογίου. Στη δεύτερη σελίδα παρετίθετο ένα κείμενο το οποίο, αν και παρουσιαζόταν ως άρθρο εφημερίδας, είχε συντάξει η ερευνήτρια. Με το κείμενο αυτό πραγματοποιούνταν η εγχειρηματοποίηση των ανεξάρτητων μεταβλητών.

Ειδικότερα, το υποτιθέμενο άρθρο αναφερόταν αρχικά στη συνεχιζόμενη οικονομική ύφεση και το κύμα απολύσεων που προκάλεσε. Στη συνέχεια, γινόταν λόγος για μία συγκεκριμένη περίπτωση: Μία ελληνική επιχείρηση που αποφάσισε να απολύσει 50 εργαζομένους της για να περιορίσει το λειτουργικό της κόστος. Οι πληροφορίες που δίνονταν στο σημείο αυτό διέφεραν ανάλογα με τη συνθήκη στην οποία άνηκε ο κάθε συμμετέχων. Το εργοστάσιο της επιχείρησης στο οποίο είχαν πραγματοποιηθεί οι απολύσεις ήταν εγκατεστημένο είτε στη Θεσσαλονίκη είτε στα Σκόπια. Με τον τρόπο αυτό, η εθνικότητα των θυμάτων της απόλυσης διαφοροποιούνταν: στην πρώτη περίπτωση τα θύματα ήταν Έλληνες (μέλη της ενδοομάδας), ενώ στη δεύτερη ήταν Σκοπιανοί (μέλη της εξωομάδας). Επίσης, για τους μισούς συμμετέχοντες οι 50 εργαζόμενοι που είχαν απολυθεί ήταν εργάτες του εργοστασίου, ενώ για τους άλλους μισούς ήταν στελέχη με διοικητικές αρμοδιότητες.

Η τελευταία παράγραφος του κειμένου αφορούσε στη διαδικασία την οποία είχε ακολουθήσει η διοίκηση της επιχείρησης που προέβη σε απολύσεις για να χειριστεί αυτό το ευαίσθητο ζήτημα. Οι μισοί συμμετέχοντες πληροφορήθηκαν ότι η διοίκηση είχε ενημερώσει έγκαιρα όλους τους εργαζομένους για τις επικείμενες απολύσεις και είχε δώσει στους εργαζόμενους που επρόκειτο να απολυθούν την ευκαιρία να εκφράσουν τους προβληματισμούς και τα συναισθήματά τους (συνθήκη τήρησης της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης). Οι υπόλοιποι συμμετέχοντες διάβασαν, απεναντίας, ότι η διοίκηση δεν ενημέρωσε έγκαιρα τους εργαζομένους κι, επιπλέον, δεν έδωσε στους εργαζόμενους που θα απολύονταν καμία ευκαιρία έκφρασης των προβληματισμών και των συναισθημάτων τους (συνθήκη απουσίας Διαδικαστικής Δικαιοσύνης).

Ο χειρισμός και των τριών ανεξάρτητων μεταβλητών πραγματοποιήθηκε μεταξύ υποκειμένων. Υπήρχαν, επομένως, 8 διαφορετικές εκδοχές του κειμένου-άρθρου, μία από τις οποίες διάβασε κάθε συμμετέχων. Πριν τη διανομή των φυλλαδίων, η ερευνήτρια τα είχε τοποθετήσει έτσι ώστε κάθε εκδοχή να επαναλαμβάνεται μετά από τις 7 άλλες. Έτσι, όταν η ερευνήτρια διένειμε στους συμμετέχοντες τα φυλλάδια πριν την έναρξη της πειραματικής διαδικασίας, αποφεύχθηκε ο καθορισμός της πειραματικής συνθήκης υπαγωγής κάθε συμμετέχοντα από τη θέση του στο χώρο της αίθουσας.

Εξαρτημένες Μεταβλητές. Μετά το κείμενο με το οποίο γινόταν η εγχειριματοποίηση των ανεξάρτητων μεταβλητών, ακολουθούσαν οι σελίδες του φυλλαδίου που περιείχαν τις εξαρτημένες μετρήσεις.

Αρχικά, οι συμμετέχοντες καλούνταν να απαντήσουν σε 9 ερωτήσεις που αφορούσαν στις σκέψεις τους για το γεγονός το οποίο είχε παρουσιαστεί στο «άρθρο». Χρησιμοποιώντας επταβάθμια κλίμακα Likert οι συμμετέχοντες εκτιμούσαν 1) το βαθμό στον οποίο ήταν δίκαιη η απόφαση της απόλυσης, 2) το βαθμό στον οποίο ήταν αναγκαία η απόφαση της απόλυσης, 3) το βαθμό στον οποίο ήταν δίκαιη η διαδικασία που είχε τηρήσει η επιχείρηση κατά την απόλυση, 4) τη σοβαρότητα των συνεπειών της απόλυσης για τους απολυθέντες, 5) τη σοβαρότητα των συνεπειών της απόλυσης για τους συναδέλφους τους που διατήρησαν τη θέση τους, 6) την πιθανότητα απεργιακών κινητοποιήσεων από τους εργαζομένους του εργοστασίου, 7) το βαθμό στον οποίο θα ήταν δικαιολογημένες τέτοιες απεργιακές κινητοποιήσεις, 8) την ευκολία εύρεσης νέας εργασίας από τους απολυθέντες, και 9) την αποδοτικότητα των απολυθέντων στην εργασία τους στο εργοστάσιο¹⁰⁶.

Στη συνέχεια, οι συμμετέχοντες καλούνταν να εκφράσουν το βαθμό συμφωνίας τους (σε επταβάθμια κλίμακα Likert) με 18 προτάσεις οι οποίες αναφέρονταν σε τρόπους διανομής αγαθών και συνέθεταν την «Κλίμακα Κανόνων Διανομής» (Distribution Norms Scale), η οποία δημιουργήθηκε για τους σκοπούς της παρούσας έρευνας. Ειδικότερα, για κάθε αγαθό δημιουργήθηκαν 3 διαφορετικές προτάσεις, κάθε μία από τις οποίες αναφερόταν στη διανομή του αγαθού βάσει ενός από τα 3 θεμελιώδη κριτήρια διανομής (ευθυδικία, ισότητα, ανάγκη) (Deutsch 1975, 1985; Schwinger, 1980; Steil & Makowski, 1989).

Κατεβλήθη προσπάθεια ώστε τα προς διανομή αγαθά να είναι οικεία στους συμμετέχοντες αλλά και να διασφαλίζουν την εμπλοκή τους. Έτσι, τα μισά από αυτά (τα 3 από τα 6) συνδέονταν άρρηκτα με τις δικές τους δραστηριότητες και τα δικά τους ενδιαφέροντα. Συγκεκριμένα, τα προς διανομή αγαθά ήταν: η βαθμολογία κάθε φοιτητή που συμμετείχε σε μία ομαδική εργασία, οι θέσεις στα Πανεπιστημιακά Ιδρύματα, ο χρόνος που διαθέτουν οι καθηγητές στους φοιτητές, οι κοινωνικές παροχές του κράτους, οι θέσεις εργασίας (προσλήψεις) και οι απολύσεις. Οι προτάσεις παρατέθηκαν με συμπτωματική σειρά, αλλά διασφαλίστηκε ότι μεταξύ των προτάσεων που

¹⁰⁶ Οι 9 ερωτήσεις ήταν ασφαλώς οι ίδιες για όλους τους συμμετέχοντες αλλά -επειδή θεωρήσαμε σκόπιμο να επαναλαμβάνουμε κάποια στοιχεία του σεναρίου που είχαν διαβάσει οι συμμετέχοντες, τα οποία αποτελούσαν τιμές των ανεξάρτητων μεταβλητών, για να ενισχύσουμε το χειρισμό μας- χρειάστηκε να υπάρξουν κάποιες μικρές λεκτικές διαφοροποιήσεις (π.χ. «πόσο δίκαιη είναι κατά τη γνώμη σας η απόφαση της Ελληνικής επιχείρησης HYDROGEN A.E. να απολύσει 50 εργάτες από το εργοστάσιο που διατηρεί στα Σκόπια;» και σε άλλη συνθήκη: «πόσο δίκαιη είναι κατά τη γνώμη σας η απόφαση της Ελληνικής επιχείρησης HYDROGEN A.E. να απολύσει 50 εργάτες από το εργοστάσιο που διατηρεί στη Θεσσαλονίκη;»). Στο Παράρτημα παρατίθεται το υλικό που χρησιμοποιήθηκε, οργανωμένο ανά πειραματική συνθήκη.

αφορούσαν στο ίδιο προς διανομή αγαθό μεσολαβούσε τουλάχιστον μία πρόταση που αναφερόταν σε κάποιο άλλο αγαθό¹⁰⁷.

Πριν οδηγηθούμε στην απόφαση να κατασκευάσουμε την «Κλίμακα Κανόνων Διανομής» για τους σκοπούς της έρευνάς μας, εξετάσαμε το ενδεχόμενο χρήσης μίας από τις ήδη υπάρχουσες σχετικές κλίμακες. Οι Κλίμακες του Rasinski (1987) (“Proportionality Scale”, η οποία περιλαμβάνει δηλώσεις που αφορούν στην ευθυδικία και στον οικονομικό ατομικισμό, και “Egalitarianism Scale”, η οποία περιλαμβάνει δηλώσεις που αφορούν στη διανεμητική νόρμα της ισότητας και σε αυτή της ανάγκης) έχουν δεχθεί την κριτική ότι η εγχειρηματοποίηση των εννοιών είναι προβληματική (Davey et al., 1999). Για παράδειγμα, στην «Κλίμακα της Αναλογικότητας» (Proportionality Scale) τρεις από τις έξι δηλώσεις φαίνεται ότι ουσιαστικά μετρούν προκατάληψη ενάντια στους φτωχούς (π.χ. «Πολλοί φτωχοί απλώς δεν θέλουν να δουλέψουν σκληρά», «Μπορεί να μη φταίνε οι ίδιοι, αλλά οι περισσότεροι φτωχοί ανατράφηκαν χωρίς φιλοδοξία»).

Η «Κλίμακα για την Προτίμηση της Αρχής της Αξίας» (“Preference for the Merit Principle Scale”) των Davey et al. (1999) αποτελείται από 15 δηλώσεις, μόνο τρεις από τις οποίες αφορούν στην εφαρμογή μίας αρχής διανομής διαφορετικής από αυτή της ευθυδικίας (ή της «αξίας», σύμφωνα με την ορολογία των κατασκευαστών της κλίμακας). Έτσι, η κλίμακα αυτή δεν ανταποκρίνεται –τουλάχιστον, όχι από μόνη της– στο θεωρητικό μοντέλο των τριών θεμελιωδών κανόνων διανομής του Deutsch (1975, 1985). Εξάλλου, πρόκειται για μία κλίμακα με σχετικά μικρή αξιοπιστία εσωτερικής συνέπειας (η οποία, μάλιστα, υπολογίστηκε μετά από χορήγηση της κλίμακας σε έναν εξαιρετικά μεγάλο αριθμό ατόμων) και με ασαφή Παραγοντική Δομή (από τις τέσσερις διαφορετικές χορηγήσεις της κλίμακας προέκυψαν διαφορετικές παραγοντικές δομές) (βλ. Davey et al., 1999).

Μετά την «Κλίμακα Κανόνων Διανομής», οι συμμετέχοντες καλούνταν να εκφράσουν τη γνώμη τους (σε επταβάθμια κλίμακα Likert) για μία άλλη σειρά προτάσεων που συγκροτούσαν την «Κλίμακα Κοινωνικού Δαρβινισμού», η οποία, επίσης, δημιουργήθηκε για τους σκοπούς της έρευνας.

Ο «Κοινωνικός Δαρβινισμός» αναφέρεται σε ένα πλατύ ιδεολογικό-επιστημονικό ρεύμα που αναδύθηκε προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και που προσπάθησε να μεταφέρει στην κοινωνικο-οικονομική σφαίρα τους βιολογικούς νόμους της εξέλιξης, όπως είχαν περιγραφεί από το Δαρβίνο στην *Προέλευση των Ειδών* το 1859, που σηματοδότησε μία αλλαγή παραδείγματος στην κατανόηση της φύσης και –σύμφωνα με ορισμένους– της κοινωνίας (Τεο, 2002). Ο Κοινωνικός Δαρβινισμός συνιστά μία ετερογενή ομάδα θεωριών και πρακτικών που θεμελιώθηκαν στην πεποίθηση ότι η κοινωνία εξαρτάται από τις εξελικτικές διαδικασίες.

Στις ΗΠΑ, οι σοσιαλιστές και κοινωνικοί αναμορφωτές, οι υποστηρικτές της κοινωνικής πρόνοιας και της δημόσιας δωρεάν εκπαίδευσης, αποτέλεσαν την πλευρά εκείνη των εξελικτικών που έρρεπαν προς το λαμαρκισμό και

¹⁰⁷ Η κλίμακα, στην τελική της μορφή, παρατίθεται στο Παράρτημα.

υποστήριζαν την κληρονομικότητα των επίκτητων ιδιοτήτων. Αυτοί πίστευαν ότι με την παιδεία η κοινωνία θα βελτιωνόταν και η βελτίωση αυτή θα μετεδίδετο «κληρονομικά» στην επόμενη γενιά (Κριμπάς, 1999). Αντίθετα, οι ακραιφνείς επιλεκτικοί, οι δαρβινιστές, ήταν οπαδοί του *laissez-faire*, της ελεύθερης οικονομίας, του ανταγωνισμού και αντίθετοι προς την περίθαλψη των απόρων και ενδεών. Θεωρούσαν ότι οι πόροι που διετίθεντο για την κοινωνική πρόνοια ήταν «χαμένα λεφτά» και ότι καθυστερούνταν, έτσι, η γενετική πρόοδος, διατηρώντας άτομα ανεπίδεκτα βελτιώσεως και επιτρέποντας την αναπαραγωγή τους (Κριμπάς, 1999).

Ο Κοινωνικός Δαρβινισμός κατακρίθηκε έντονα ως υπέρμαχος ενός βιολογικού ντετερμινισμού με ιδεολογική προέλευση. Θεωρήθηκε ότι υπηρετεί «όχι μόνο εθνικιστικές και ρατσιστικές πολιτικές, αλλά και κάθε φιλελεύθερη πολιτική που, παρά την αρχή των ίσων ευκαιριών, αποδέχεται την κοινωνική ανισότητα, με την έννοια της αποδοχής μίας κοινωνικής ιεραρχίας βασισμένης στο χρήμα ή τη δύναμη» (Καφετζόπουλος, 1999, σελ. 38). Ο Κοινωνικός Δαρβινισμός πρόσφερε τη «φιλοσοφική υποδομή» (Hawkins, 1997, σελ. 289) και πολυάριθμους «ρητορικούς πόρους» (σελ. 17) για την ανάπτυξη και την προώθηση ιδεολογιών, καθώς η αποδοχή του ήταν συμβατή με ένα μεγάλο εύρος απόψεων για τον καπιταλισμό, το ρατσισμό, τον ιμπεριαλισμό και το милитарισμό.

Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, ο Κοινωνικός Δαρβινισμός έγινε πολύ δημοφιλής στους Αμερικανούς καπιταλιστές (π.χ. Bowles, 1997; Klein, 2003)¹⁰⁸. Ο «αγώνας για την επιβίωση» και η «επιβίωση του ικανότερου» ως αρχές της φύσης μεταφέρθηκαν στην κοινωνικο-οικονομική σφαίρα. Υποστηρίχθηκε ότι ο ανταγωνισμός μεταξύ των ανθρώπων για τους περιορισμένους διαθέσιμους πόρους οδηγεί σε συνεχή οικονομική ανάπτυξη και κοινωνική βελτίωση και ότι η παροχή βοήθειας σε όσους δεν μπορούν να αντεπεξέλθουν στον αγώνα για την επιβίωση παραβλέπει «τη σοφία της φύσης» και καθυστερεί την πρόοδο. Με άλλα λόγια, υποστηρίχθηκε ότι ο «συναισθηματισμός» και η συντήρηση των «ανίκανων» είναι αντιπαραγωγικά. Όπως επισημαίνει και ο Klein (2003), λογική συνέπεια των προαναφερθέντων είναι το αξίωμα ότι η κυβέρνηση που παρεμβαίνει όσο το δυνατόν λιγότερο στις συναλλαγές των ανθρώπων υπηρετεί καλύτερα το σκοπό της ανάπτυξης και της προόδου¹⁰⁹.

¹⁰⁸ Ο Byrne (1999) επισημαίνει, μεταξύ άλλων, τη στενή φιλία που συνέδεε τον Herbert Spencer και τον Andrew Carnegie, έναν από τους «ληστές-βαρόνους» (όπως ονομάστηκαν όσοι παραβίαζαν κάθε ηθικό κανόνα και δε δίσταζαν να προβούν σε κοινωνικά επιβλαβείς ενέργειες, ώστε να διασφαλίσουν τη μεγέθυνση των επιχειρήσεών τους το 19^ο αιώνα, όπως ο John D. Rockefeller, ο Daniel Drew και άλλοι).

¹⁰⁹ Σύμφωνα, πάντως, με τον Klein (2003), μολονότι ο Δαρβίνος, όπως και ο Herbert Spencer, θεωρούσε την απόπειρα καθυστέρησης της φυσικής διαδικασίας εξάλειψης των «ανίκανων» (unfit) «επιβλαβή για το ανθρώπινο είδος», το αίσθημα ηθικής του δεν θα συγχωρούσε μία πολιτική αφανισμού. Στην εργασία του βρίσκουμε εδάφια «που υποστηρίζουν την κοινωνική αλληλεγγύη και την αλληλεγγύη» (Klein, 2003, σελ. 394). Όπως σημειώνει ο Klein (2003), την ίδια εποχή, κι άλλοι υπέρμαχοι της εξέλιξης (π.χ. John Fisk, Henry Drummond, Peter Kropotkin) μείωναν την αξία του ανταγωνισμού και του ατομικισμού για την επιβίωση και έδιναν έμφαση στην κοινωνική αλληλεγγύη ως βασικό στοιχείο της εξέλιξης. Σύμφωνα με τον Klein (2003), οι απόψεις τους είναι σε μεγάλο βαθμό σύμφωνες με αυτές των Νέο-Δαρβινιστών (π.χ. του Frans de Waal) που υποστηρίζουν ότι η εξέλιξη ανάγεται σε μία

Ο Αμερικανός Κοινωνικός Δαρβινιστής William Graham Sumner, του οποίου οι απόψεις άσκησαν μεγάλη επίδραση, έδωσε έμφαση στην Προτεσταντική Ηθική και συνδύασε την κλασική Οικονομική με τη Δαρβινική φυσική επιλογή (Klein, 2003). Όπως σημειώνει ο Hofstadter (1955)¹¹⁰, υπάρχουν θεμελιώδεις ομοιότητες μεταξύ της Κλασικής Οικονομικής και του Κοινωνικού Δαρβινισμού: Τόσο η μεν όσο και ο δε βασίζονται στην ιδέα του ζώου που ενδιαφέρεται μόνο για το ατομικό του συμφέρον και επιδιώκει την ευχαρίστηση ή την επιβίωση, θεωρούν φυσιολογικό τον ανταγωνισμό κατά την εκδήλωση του ενστίκτου της επιβίωσης σε ένα περιβάλλον όπου οι διαθέσιμοι πόροι είναι περιορισμένοι¹¹¹ και πρεσβεύουν ότι ο ικανότερος επιβιώνει ή ευημερεί –είτε ο οργανισμός που είναι καλύτερα προσαρμοσμένος στο περιβάλλον του είτε ο πιο αποδοτικός παραγωγός.

Την εποχή των ληστών-βαρόνων ήταν πολύ «βολικό» η ανταγωνιστική οικονομική δραστηριότητα χωρίς κανέναν ηθικό ή άλλο περιορισμό να θεωρείται αντανάκλαση του αγώνα για επιβίωση που λαμβάνει χώρα στο φυσικό κόσμο και η επιτυχία κάποιων χάριν στις «οικονομικές τους αρετές» να θεωρείται αντανάκλαση της φυσικής επιλογής των ικανότερων οργανισμών. Σύμφωνα με τον Hofstadter (1955)¹¹², οι κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες μπορούσαν, έτσι, να νομιμοποιήσουν τα προνόμιά τους και ο αδίστακτος και ανελέητος επιχειρηματικός ανταγωνισμός και η χωρίς αρχές άσκηση της πολιτικής μπορούσαν να δικαιολογηθούν από τη φιλοσοφία της επιβίωσης^{113 114}.

συμπεριφορά όχι μόνο ανταγωνισμού αλλά και συνεργασίας. Επειδή η αμοιβαία βοήθεια παράγει μακροπρόθεσμα οφέλη για όλους, τείνει να επικρατήσει στις σταθερές σχέσεις. Το κίνητρο του ατομικού συμφέροντος μπορεί να συνδέεται με συνεργατικές συμπεριφορές και με την εκδήλωση συμπάθειας και συμπόνιας για τον άλλο: Η επιβίωση και η ευημερία –οι στόχοι της φυσικής επιλογής– απαιτούν ο ανταγωνισμός να λαμβάνει χώρα σε ένα περιβάλλον συνεργασίας ή, τουλάχιστον, ο ανταγωνισμός και η συνεργασία να συνυπάρχουν (Klein, 2003).

¹¹⁰ Αναφέρεται από τον Klein (2003).

¹¹¹ Σήμερα η Οικονομική εξακολουθεί να ορίζεται ως «η μελέτη του τρόπου με τον οποίο η κοινωνία διαχειρίζεται τους σπανίζοντες πόρους της» (Mankiw, 2001, σελ. 56). Ελάχιστοι είναι εκείνοι που επισημαίνουν ότι οι διαθέσιμοι πόροι δεν είναι τόσο λίγοι όσο συχνά υποθέτουμε και ότι δεν είναι απαραίτητο η διανομή του πλούτου να εκλαμβάνεται σαν ένα παιχνίδι μηδενικού αθροίσματος (zero-sum game), όπου κάποιος πρέπει οπωσδήποτε να χάσει (Byrne, 1999).

¹¹² Βλ. π.χ. Bowles (1997), Klein (2003).

¹¹³ Ήδη το 1875 ο Lange σημείωνε ότι οι υπέρμαχοι του καπιταλισμού υποστήριζαν θεωρίες που παρουσίαζαν «τη φτώχεια των εργατών ως συνέπεια του ανελέητου φυσικού νόμου» (σελ. 14) για να απαρνηθούν κάθε προσωπική ευθύνη και επεσήμανε ότι «η πολιτική οικονομία συστηματικά στρεβλωνόταν κατά το συμφέρον των καπιταλιστών, με στόχο να καταπνιγούν οι προσπάθειες κοινωνικής αναμόρφωσης» (σελ.39) (αναφέρεται από τον Τεο, 2002). Επίσης, υποδείκνυε τα πολιτικά και οικονομικά συμφέροντα των Αμερικανών τα οποία βρίσκονταν πίσω από «την τάση τους να αναπαριστούν τους Μαύρους ως πλάσματα ενός κατώτερου είδους...» (σελ. 106). Ο ίδιος προέβη σε μία σοσιαλιστική ερμηνεία του Δαρβινικού έργου (Τεο, 2002), και μολοντί δεχόταν την ύπαρξη διαφορών μεταξύ των πολιτισμών, επεσήμανε το ρόλο του περιβάλλοντος και δεν συμμετείχε στην προώθηση ή τη δικαιολόγηση καταπιεστικών πρακτικών μέσω ιδεολογικών οικοδομημάτων περί φυσικής ανωτερότητας ή κατωτερότητας ορισμένων ανθρώπων.

¹¹⁴ Εφόσον ο Κοινωνικός Δαρβινισμός ήταν συμβατός με ένα μεγάλο εύρος ιδεολογικών θέσεων για το ρατσισμό, τον καπιταλισμό, τον ιμπεριαλισμό, κλπ (Hawkins, 1997), μπορεί να υποστηριχθεί ότι στερούνταν μεγάλης σημασίας και επιρροής, όχι επειδή οι διανοούμενοι δεν

Πιο πρόσφατα, η επιρροή του Κοινωνικού Δαρβινισμού εντοπίζεται σε θέσεις όπως αυτές του Reagan και στα επιχειρήματα εκείνων που αντιτίθενται στη λειτουργία ενός κράτους πρόνοιας (Klein, 2003). Εντοπίζεται και στην επίκληση της ανάγκης μίας επιχείρησης να επιβιώσει σε ένα περιβάλλον εξαιρετικά έντονου ανταγωνισμού, μέσω της οποίας επιχειρείται να δικαιολογηθούν ενέργειες που συχνά θίγουν τα συμφέροντα των εργαζομένων και των καταναλωτών ή συνεπάγονται υποβάθμιση του φυσικού περιβάλλοντος. Όταν π.χ. δικαιολογούνται αποφάσεις για την απόλυση εργαζομένων οι οποίες δεν σχετίζονται με την απόδοσή τους, αλλά με τους επιχειρηματικούς στόχους (π.χ. μείωση λειτουργικού κόστους με μετακίνηση των παραγωγικών μονάδων σε χώρες με φθηνότερο εργατικό δυναμικό), φαίνεται να επικρατεί μία θεώρηση της επιχειρηματικής δραστηριότητας ως συμμετοχής σε έναν πόλεμο, όπου η ισχύς των κανόνων ηθικής αναστέλλεται και τα πάντα επιτρέπονται (Byrne, 1999).

Η μείωση του κόστους εργασίας επιχειρείται με κάθε τρόπο: αυτοματισμός, μετακύλιση του κόστους των ασφαλιστικών εισφορών στους εργαζομένους, προώθηση των ελαστικών μορφών απασχόλησης, μετάθεση της ευθύνης για την απόκτηση δεξιοτήτων στους εργαζομένους, μέσω των διδάκτρων και των φόρων κλπ. Ο Κοινωνικός Δαρβινισμός φαίνεται ότι ακμάζει, καθώς ο ανταγωνισμός εντός και μεταξύ των οργανισμών (π.χ. επιχειρήσεων) είναι πιο έντονος από ποτέ και ο υπέρτατος ατομικισμός και η απληστία ανάγονται σε κυρίαρχο δόγμα (Bowles, 1997; Byrne, 1999)¹¹⁵.

Όπως σημειώνει ο Fox (1999), κάποιοι ερευνητές της Δικαιοσύνης ισχυρίζονται ότι «υπάρχει πλέον συναίνεση στην κοινωνία μας, αν όχι σε όλον τον κόσμο, σχετικά με την αξία της διατήρησης της οικονομίας της ελεύθερης αγοράς» (Lerner & Torstick, 1994, σελ.301), άποψη που συμμερίζονται ακόμη και πολλοί από εκείνους που ασκούν κριτική στο μέγεθος και τη δύναμη των επιχειρήσεων (Geis, 1998). Η ιδεολογία και οι θεσμικές πρακτικές του Κοινωνικού Δαρβινισμού που εδράζονται στο αξίωμα ότι τα ανθρώπινα όντα είναι εκ φύσεως ανταγωνιστικά και εγωιστικά (π.χ. Cohen, 1987; Deutsch, 1985; Fox, 1985, 1996; Kohn, 1986; 1990; Lerner, 1982; Prilleltensky, 1994, 1997) προστατεύουν ένα ατομικιστικό κοινωνικοοικονομικό σύστημα, το οποίο σηματοδοτείται από την κεντρική θέση του κινήτρου του κέρδους, τη θεοποίηση της οικονομικής ανάπτυξης ως αναγκαίας για την ατομική ευημερία, τη διανομή των πόρων με βάση έναν κανόνα ευθυδικίας, κι όχι έναν κανόνα ισότητας ή

τον ενστερνίστηκαν, αλλά με την έννοια ότι η αποδοχή του εκ μέρους τους ελάχιστα σχετίζεται με τη διαμόρφωση των κοινωνικών τους θεωριών (Roberts, 2001).

¹¹⁵ Ο Bowles (1997) υποστηρίζει ότι ο «Μύθος της Διοίκησης», ο οποίος κατευθύνει την άσκηση της διοίκησης στους σύγχρονους οργανισμούς, δίνει έμφαση σε τρία βασικά στοιχεία: στην πίστη στο αναπόφευκτο και το αναγκαίο του ανταγωνισμού τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό περιβάλλον μίας επιχείρησης, στην προτεραιότητα της μεγιστοποίησης των κερδών και του μεριδίου αγοράς έναντι του ενδιαφέροντος για τους ανθρώπους, την κοινότητα και το φυσικό περιβάλλον, και στην επιδίωξη του «λειτουργικού ορθολογισμού», κατά τον οποίο οι δραστηριότητες και οι διαδικασίες διασπώνται σε επιμέρους βήματα και ελέγχονται πλήρως. Ο Bowles καταδεικνύει τη σύνδεση αυτού του σύγχρονου «Μύθου» με το δόγμα του Κοινωνικού Δαρβινισμού.

ανάγκης, και την πεποίθηση ότι τα οικονομικά θύματα ευθύνονται τα ίδια για τη δυσχερή θέση τους (Fox, 1999).

Η «Κλίμακα Κοινωνικού Δαρβινισμού» που δημιουργήσαμε αποτελούνταν από 18 προτάσεις. Από αυτές, εννέα εξέφραζαν ένα θετικό τρόπο πρόσληψης του Κοινωνικού Δαρβινισμού (με έμφαση στην παραγωγικότητα, την ανταγωνιστικότητα και την οικονομική ανάπτυξη) και οι υπόλοιπες εννέα αντανakλούσαν έναν αρνητικό τρόπο θεώρησής του (αναφορά στην κοινωνική αναλγησία, την ανισότητα και την κοινωνική αδικία που συνεπάγεται). Η σειρά των προτάσεων ήταν συμπτωματική¹¹⁶.

Μία τρίτη κλίμακα που χορηγήθηκε στους συμμετέχοντες ήταν η «Κλίμακα της Πίστης σε ένα Δίκαιο Κόσμο» των Rubin & Peplau (1973, 1975) (βλ., επίσης, Loo, 2002), η οποία έχει χρησιμοποιηθεί και στο παρελθόν σε έρευνες στην Ελλάδα (π.χ. Παπαστάμου & Προδρομίτης, 2003). Η κλίμακα αυτή αποτελείται από 20 δηλώσεις, από τις οποίες οι 11 εκφράζουν τη δοξασία του δίκαιου κόσμου (π.χ. «αργά ή γρήγορα, οι άνθρωποι που κάνουν τη δουλειά τους φτάνουν στην κορυφή») και οι 9 αντικατοπτρίζουν μία θεώρηση του κόσμου ως άδικου (π.χ. «πολλοί άνθρωποι υποφέρουν χωρίς να φταίνε σε τίποτα οι ίδιοι»). Η κλίμακα αυτή χρησιμοποιείται, λοιπόν, για να επιτρέψει την εκτίμηση του βαθμού στον οποίο οι συμμετέχοντες προσχωρούν στη δοξασία του δίκαιου κόσμου.

Σύμφωνα με τον Lerner (1965), οι περισσότεροι άνθρωποι έχουν την ανάγκη να πιστεύουν ότι ζουν σε ένα δίκαιο κόσμο, όπου οι άνθρωποι, μεταξύ των οποίων και οι ίδιοι, λαμβάνουν αυτό που τους αξίζει. Η δοξασία αυτή είναι καθησυχαστική, εφόσον μπορεί κανείς να είναι σίγουρος ότι η «καλή» του συμπεριφορά –αργά ή γρήγορα– θα ανταμειφθεί και ότι δεν θα υποστεί κάποιο αναπάντεχο δεινό, το οποίο δεν έκανε τίποτα για να αξίζει. Ωστόσο, η αδικία που βιώνουν οι άλλοι, είτε με τη μορφή αποστέρησης και πρόκλησης πόνου (Lerner & Simmons, 1966) είτε με τη μορφή παροχής προνομίων (Lerner, 1965), συνιστά απειλή για τη δοξασία του δίκαιου κόσμου.

Η απειλή αυτή παρακινεί τον παρατηρητή να αποκαταστήσει τη δικαιοσύνη είτε μέσω κατάλληλων ενεργειών είτε με νοητική ανακατασκευή της κατάστασης. Όταν οι παρατηρητές δεν μπορούν ή δεν επιθυμούν να παρέμβουν για να εξαλείψουν την αδικία με ορισμένες ενέργειες, χρησιμοποιούν τη στρατηγική της νοητικής ανακατασκευής της κατάστασης, ώστε να διατηρήσουν την πεποίθηση ότι οι άνθρωποι «λαμβάνουν αυτό που τους αξίζει, ή, αντιστρόφως, αξίζουν αυτό που λαμβάνουν» (Lerner & Simmons, 1966, σελ.204).

Η νοητική ανακατασκευή της κατάστασης λαμβάνει τη μορφή της ενοχοποίησης του ίδιου του θύματος για αυτό που του συνέβη, μολονότι, με αντικειμενικά κριτήρια, δεν θα μπορούσε να το έχει αποτρέψει. Όταν, μάλιστα, πρόκειται για ένα αθώο θύμα που υφίσταται συνεχιζόμενη θυματοποίηση, η δοξασία του δίκαιου κόσμου που ασπάζεται ο παρατηρητής απειλείται εντονότατα και η ανάγκη διαφύλαξης της μέσω της ενοχοποίησης του θύματος

¹¹⁶ Η κλίμακα παρατίθεται στο Παράρτημα.

(ενοχοποίηση που συνιστά «δευτερογενή θυματοποίησή» του¹¹⁷) είναι ακόμη μεγαλύτερη. Οι προβλέψεις του μοντέλου του Lerner έχουν επαληθευτεί από πλήθος ερευνών που δείχνουν ότι, πράγματι, η προσχώρηση στη δοξασία του δίκαιου κόσμου συνδέεται με την τάση ενοχοποίησης του θύματος (επίκριση της συμπεριφοράς ή της προσωπικότητάς του) σε περιπτώσεις βιασμών (π.χ. Kleinke & Meyer, 1990), φτώχειας (π.χ. Smith, 1985), κλπ.

Στην τελευταία σελίδα του φυλλαδίου οι συμμετέχοντες καλούνταν να σημειώσουν την ηλικία και το φύλο τους και να απαντήσουν σε ορισμένες διωνυμικού τύπου ερωτήσεις. Ειδικότερα, καλούνταν να αναφέρουν εάν είχαν εργαστεί ποτέ, εάν είχαν απολυθεί ποτέ από κάποια εργασία (σε περίπτωση που είχαν απαντήσει καταφατικά στην προηγούμενη ερώτηση), εάν εργάζονταν κατά την περίοδο συμμετοχής τους στην έρευνα και εάν είχε ποτέ απολυθεί από κάποια θέση εργασίας κάποιο κοντινό τους πρόσωπο.

Μετά τη συμπλήρωση των φυλλαδίων από τους συμμετέχοντες και τη συλλογή τους από την ερευνήτρια, η τελευταία βεβαιώθηκε ότι οι συμμετέχοντες δεν είχαν αντιληφθεί τον πειραματικό χαρακτήρα, τις μεταβλητές και το σκοπό της έρευνας, θέτοντας σχετικές ερωτήσεις. Έπειτα η ερευνήτρια εξήγησε το σκοπό του πειράματος, παρουσίασε τις μεταβλητές και τις υποθέσεις της, απάντησε σε ερωτήσεις και ευχαρίστησε τους συμμετέχοντες για τη συμβολή τους.

Υποθέσεις

Από τα αναφερθέντα στην Εισαγωγή και τη Μέθοδο, προκύπτουν οι εξής υποθέσεις:

- Η απόφαση της επιχείρησης να απολύσει 50 εργαζομένους για να μειώσει το λειτουργικό της κόστος θα θεωρείται λιγότερο άδικη όταν τηρείται η Διαδικαστική Δικαιοσύνη παρά όταν αυτή παραβιάζεται.
- Η απόλυση Σκοπιανών εργαζομένων θα κρίνεται ως λιγότερο άδικη από την απόλυση Ελλήνων εργαζομένων.
- Στις συνθήκες τήρησης της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης η απόλυση Σκοπιανών εργαζομένων θα θεωρείται λιγότερο άδικη από την απόλυση Ελλήνων εργαζομένων. Αντιθέτως, στις συνθήκες παραβίασης της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης, η απόλυση Σκοπιανών εργαζομένων θα θεωρείται πιο άδικη από την απόλυση Ελλήνων εργαζομένων.
- Στις συνθήκες απόλυσης Σκοπιανών εργαζομένων, οι συμμετέχοντες θα θεωρούν την απόλυση πιο άδικη όταν οι απολυθέντες είναι εργάτες, παρά όταν είναι στελέχη με διοικητικές αρμοδιότητες. Στις συνθήκες απόλυσης Ελλήνων εργαζομένων, αντίθετα, θα θεωρούν πιο άδικη την απόλυση στελεχών με διοικητικές αρμοδιότητες παρά εργατών.

¹¹⁷ Π.χ. Correia & Vala (2003).

- Ο βαθμός θεώρησης της απόφασης της απόλυσης ως δίκαιης θα παρουσιάζει θετική συσχέτιση με το βαθμό θεώρησης της απόλυσης ως αναγκαίας και με το βαθμό θεώρησης της διαδικασίας της απόλυσης ως δίκαιης. Εξάλλου, ο βαθμός θεώρησης της απόφασης της απόλυσης ως δίκαιης θα παρουσιάζει αρνητική συσχέτιση με την προσλαμβανόμενη σοβαρότητα των συνεπειών της απόλυσης για τους απολυθέντες και με τη θεώρηση τυχόν απεργιακών κινητοποιήσεων των εργαζομένων ως δικαιολογημένων.
- Ο βαθμός θεώρησης της απόφασης της απόλυσης ως δίκαιης θα παρουσιάζει αρνητική συσχέτιση με την προσλαμβανόμενη αποδοτικότητα των απολυθέντων στην εργασία τους¹¹⁸. Επίσης, η προσλαμβανόμενη αποδοτικότητα των απολυθέντων θα παρουσιάζει αρνητική συσχέτιση με το βαθμό προσχώρησης των συμμετεχόντων στη δοξασία του δίκαιου κόσμου.
- Η υιοθέτηση του δόγματος του Κοινωνικού Δαρβινισμού θα συσχετίζεται με την αποδοχή της ευθυδικίας ως νόρμας διανομής αγαθών, αλλά και με την προσχώρηση στη δοξασία του δίκαιου κόσμου¹¹⁹.
- Ο ενστερνισμός του Κοινωνικού Δαρβινισμού, η προσχώρηση στη δοξασία του δίκαιου κόσμου και η αποδοχή της ευθυδικίας ως νόρμας διανομής αγαθών, θα παρουσιάζουν θετική συσχέτιση με το βαθμό θεώρησης της απόφασης της απόλυσης ως δίκαιης. Επίσης, η υιοθέτηση του Κοινωνικού Δαρβινισμού θα παρουσιάζει θετική συσχέτιση με τη θεώρηση της απόλυσης ως αναγκαίας και τη θεώρηση της διαδικασίας της απόλυσης ως δίκαιης. Θα παρουσιάζει, εξάλλου, αρνητική συσχέτιση με την προσλαμβανόμενη σοβαρότητα των συνεπειών της απόλυσης για τους απολυθέντες και με τη θεώρηση τυχόν απεργιακών κινητοποιήσεων των εργαζομένων ως δικαιολογημένων.

¹¹⁸ Θυμίζουμε ότι το σενάριο δεν παρείχε καμία πληροφορία για την αποδοτικότητα των εργαζομένων.

¹¹⁹ Αυτή η σύνδεση πραγματοποιήθηκε και από τον Fox (1999), ο οποίος σημείωσε ότι η ιδεολογία και οι θεσμικές πρακτικές του Κοινωνικού Δαρβινισμού είναι απόλυτα συνυφασμένες με το καπιταλιστικό κοινωνικοοικονομικό σύστημα, το οποίο σηματοδοτείται από την κεντρική θέση του κινήτρου του κέρδους, τη θεοποίηση της οικονομικής ανάπτυξης ως αναγκαίας για την ατομική ευημερία, τη διανομή των πόρων με βάση έναν κανόνα ευθυδικίας κι όχι έναν κανόνα ισότητας ή ανάγκης, και την πεποίθηση ότι τα οικονομικά θύματα ευθύνονται τα ίδια για τη δυσχερή θέση τους (πεποίθηση που αντικατοπτρίζει την αποδοχή της δοξασίας του δίκαιου κόσμου).

Αποτελέσματα και Συζήτηση

Κλίμακα Νομών Διανομής

Στον Πίνακα που ακολουθεί, οι 18 δηλώσεις της «Κλίμακας Κανόνων Διανομής» έχουν ταξινομηθεί με βάση το βαθμό αποδοχής τους από τους συμμετέχοντες (πρώτες παρατίθενται εκείνες που απέσπασαν τον υψηλότερο βαθμό συμφωνίας).

Πίνακας 1. Μέση τιμή συμφωνίας και τυπική απόκλιση για κάθε μία από τις 18 δηλώσεις της «Κλίμακας Κανόνων Διανομής». Οι δηλώσεις έχουν ταξινομηθεί βάσει του βαθμού αποδοχής τους (οι απαντήσεις δίνονταν σε επταβάθμια κλίμακα Likert όπου το 1 εξέφραζε απόλυτη συμφωνία και το 7 απόλυτη διάφωνία με το περιεχόμενο της πρότασης)

Δήλωση	Κριτήριο Διανομής	Μέση Τιμή	Τυπική Απόκλιση
Αν μία επιχείρηση πρόκειται να απολύσει έναν αριθμό εργαζομένων η απόφαση πρέπει να ληφθεί με βάση την αποδοτικότητα των εργαζομένων. Είναι άδικο να απολυθούν εκείνοι που κάνουν ευσυνειδήτητα και αποτελεσματικά τη δουλειά τους.	Ευθυδικία	1.92	1.17
Ένας καθηγητής πρέπει να είναι το ίδιο προσιτός και να διαθέτει τον ίδιο χρόνο για κάθε φοιτητή που θέλει να τον δει στο γραφείο του, ανεξαρτήτως επιπέδου σπουδών ή επίδοσης του κάθε φοιτητή	Ισότητα	2.00	1.44
Σε περιπτώσεις προσλήψεων, κριτήριο πρέπει να αποτελούν οι τίτλοι σπουδών και η βαθμολογία, η προηγούμενη εμπειρία και γενικά οι γνώσεις και τα προσόντα των ατόμων.	Ευθυδικία	2.03	1.23
Οι κοινωνικές παροχές του κράτους προς τους πολίτες πρέπει να είναι ανάλογες των αναγκών καθενός	Ανάγκη	2.45	1.86
Όλοι οι άνθρωποι έχουν δικαίωμα στη γνώση. Στο Πανεπιστήμιο θα πρέπει να εισάγονται όλοι όσοι επιθυμούν να συνεχίσουν τις σπουδές τους χωρίς διακρίσεις και εξαιρέσεις.	Ισότητα	2.68	1.96
Για μία ομαδική εργασία ο καθένας πρέπει να βαθμολογείται με βάση την προσπάθεια που κατέβαλε και τη συνεισφορά του. Αν ο βαθμός είναι κοινός, όσοι εργάστηκαν σκληρότερα αδικούνται.	Ευθυδικία	3.01	1.93
Οι θέσεις στα Πανεπιστημιακά Ιδρύματα και ιδίως στις Σχολές που προσφέρουν καλές επαγγελματικές προοπτικές είναι περιορισμένες. Θα πρέπει λοιπόν να εισάγονται οι πιο ικανοί και εργατικοί.	Ευθυδικία	3.11	1.93
Αν μία επιχείρηση πρόκειται να απολύσει έναν αριθμό εργαζομένων η απόφαση πρέπει να ληφθεί με βάση τις ιδιαίτερες ανάγκες κάθε εργαζομένου (οικογενειακές υποχρεώσεις, οικονομική κατάσταση, ηλικία, προβλήματα υγείας κλπ.)	Ανάγκη	3.15	1.44
Ένας καθηγητής δεν μπορεί να διαθέτει τον ίδιο χρόνο για κάθε φοιτητή που θέλει να τον δει στο γραφείο του. Προτεραιότητα και περισσότερο χρόνο πρέπει να έχουν οι φοιτητές που χρειάζονται περισσότερο βοήθεια, καθοδήγηση και ενθάρρυνση.	Ανάγκη	3.19	1.81
Το κράτος πρέπει να παρέχει τα ίδια αγαθά και τις ίδιες υπηρεσίες σε όλους τους πολίτες χωρίς εξαίρεση ή διάκριση.	Ισότητα	3.21	2.18

Όταν ο καθηγητής βαθμολογεί μία ομαδική εργασία, πρέπει να βάζει καλό βαθμό σε έναν φοιτητή, ακόμη κι αν δεν συνεισέφερε όσο οι άλλοι, αν συντρέχουν κάποιοι ειδικοί λόγοι που τον δυσκολεύουν (ασθένεια, κάποιο προσωπικό πρόβλημα).	Ανάγκη	3.46	1.76
Τα άτομα με ειδικές ανάγκες ή χρόνιες παθήσεις και τα άτομα που προέρχονται από πολύ φτωχές οικογένειες θα πρέπει να εισάγονται στα Πανεπιστήμια κατά προτεραιότητα	Ανάγκη	3.53	1.91
Όταν γίνεται μία πρόσληψη πρέπει όλοι να έχουν την ίδια πιθανότητα να προσληφθούν και να δείξουν την αποτελεσματικότητά τους. Ο βαθμός πτυχίου και η προϋπηρεσία δεν προβλέπουν αν κάποιος θα τα καταφέρει σε μία συγκεκριμένη θέση	Ισότητα	3.85	1.79
Σε περιπτώσεις προσλήψεων προτεραιότητα πρέπει να δίνεται σε άτομα που έχουν αυξημένες ανάγκες (π.χ. σε οικογενειάρχες με παιδιά) ακόμη κι αν υστερούν κάπως σε προσόντα έναντι άλλων υποψηφίων	Ανάγκη	4.43	1.67
Αφού μία ομαδική εργασία είναι το αποτέλεσμα συλλογικής δουλειάς και προσπάθειας, όλοι πρέπει να βαθμολογούνται με τον ίδιο βαθμό.	Ισότητα	4.53	1.97
Οι κοινωνικές παροχές του κράτους προς τους πολίτες πρέπει να είναι ανάλογες της προσφοράς καθενός στο κράτος και την κοινωνία	Ευθυδικία	4.88	1.72
Ένας καθηγητής δεν μπορεί να διαθέτει τον ίδιο χρόνο για κάθε φοιτητή που θέλει να τον δει στο γραφείο του. Οι υποψήφιοι διδάκτορες αξίζουν περισσότερη προσοχή και χρόνο επειδή εξ ορισμού κάνουν σημαντικότερη εργασία από ό,τι οι προπτυχιακοί φοιτητές.	Ευθυδικία	5.14	1.87
Όλοι οι άνθρωποι έχουν δικαίωμα στην εργασία. Αν μία επιχείρηση πρόκειται να απολύσει έναν αριθμό εργαζομένων ο πιο δίκαιος τρόπος λήψης απόφασης είναι κάποιος που δίνει σε όλους τις ίδιες πιθανότητες (επιλογή με τυχαίο τρόπο)	Ισότητα	5.32	1.80

Στον παραπάνω Πίνακα, παρατηρούμε ότι η τυπική απόκλιση για τις διάφορες δηλώσεις λαμβάνει γενικά ικανοποιητικές τιμές. Όταν οι μέσες τιμές βρίσκονται κοντά στα άκρα της κλίμακας (όπως συμβαίνει για κάποιες δηλώσεις) τίθεται συνήθως πρόβλημα περιορισμού του εύρους των απαντήσεων, κάτι που μπορεί να επηρεάσει αρνητικά την εσωτερική συνέπεια της κλίμακας και την ικανότητά της να συσχετίζεται με άλλες μετρήσεις (Crocker & Algina, 1986). Στην προκειμένη περίπτωση, πάντως, δεν φαίνεται να τίθεται ζήτημα περιορισμένης διαφοροποίησης των απαντήσεων.

Αξιοπιστία Εσωτερικής Συνέπειας. Επειδή στην πραγματικότητα πρόκειται για 3 επιμέρους υποκλίμακες (εξ ορισμού, το περιεχόμενο είναι ανομοιογενές, αφού κάθε δήλωση παραπέμπει σε ένα από τα 3 κριτήρια διανομής), ο υπολογισμός της αξιοπιστίας εσωτερικής συνέπειας για το σύνολο των 18 δηλώσεων δεν είχε νόημα.

Έτσι, υπολογίστηκε η αξιοπιστία εσωτερικής συνέπειας με τον δείκτη Cronbach α για κάθε μία από τις 3 υποκλίμακες, κάθε μία από τις οποίες αποτελούνταν από 6 δηλώσεις. Για την υποκλίμακα της Ευθυδικίας ο δείκτης Alpha ήταν 0.61. Για την υποκλίμακα της Ισότητας ο δείκτης Alpha ήταν 0.39. Τέλος, για την υποκλίμακα της Ανάγκης ο δείκτης Alpha ήταν 0.51.

Γενικά, για κάθε μία από τις τρεις υποκλίμακες, δεν παρατηρήθηκαν αρνητικές ή μηδενικές συσχετίσεις των δηλώσεων με το σύνολο. Εξαίρεση αποτέλεσε η δήλωση «Όταν γίνεται μία πρόσληψη πρέπει όλοι να έχουν την ίδια

πιθανότητα να προσληφθούν και να δείξουν την αποτελεσματικότητά τους. Ο βαθμός πτυχίου και η προϋπηρεσία δεν προβλέπουν αν κάποιος θα τα καταφέρει σε μία συγκεκριμένη θέση», η οποία παρουσίασε συσχέτιση $r = 0.0437$ με το σύνολο της υποκλίμακας της Ισότητας. Η αφαίρεση αυτής της δήλωσης από την υποκλίμακα οδηγούσε σε αύξηση της τιμής του Cronbach α για την υποκλίμακα σε $\alpha = 0,43$.

Οι μικροί δείκτες αξιοπιστίας εσωτερικής συνέπειας κατά πάσα πιθανότητα δεν αντανακλούν μόνο το μικρό πλήθος των δηλώσεων (items) κάθε υποκλίμακας (6 δηλώσεις), αλλά και την έλλειψη ομοιογένειας ως προς το περιεχόμενο των δηλώσεων κάθε υποκλίμακας. Η έλλειψη ομοιογένειας συνδέεται με τη διαφορετικότητα των προς διανομή αγαθών¹²⁰. Σύμφωνα με την παραδοσιακή καταστασιακή (situational) προσέγγιση της Διανεμητικής Δικαιοσύνης, οι στόχοι της κατάστασης καθορίζουν τη νόρμα διανομής που θεωρείται δίκαιη και προτιμάται. Όταν ο στόχος είναι η προαγωγή της αποδοτικότητας και της παραγωγικότητας –όπως συμβαίνει συνήθως στον εργασιακό χώρο– η ευθυδικία είναι η καταλληλότερη νόρμα διανομής (Deutsch, 1975). Στα πλαίσια της οικογένειας, όπου ο στόχος είναι η συνοχή και η αποφυγή της σύγκρουσης, η εφαρμογή της νόρμας της ανάγκης, και όχι της ευθυδικίας, είναι αυτή που ενδείκνυται (π.χ. Fondacaro, Jackson & Luescher, 2002)¹²¹.

Εφόσον στην παρούσα έρευνα συμπεριλάβαμε στην κλίμακά μας προτάσεις που αφορούσαν σε διαφορετικές καταστάσεις (προσλήψεις, απολύσεις, πρόσβαση στην Τριτοβάθμια εκπαίδευση, καθορισμός κοινωνικών παροχών του κράτους, κλπ.), δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι κάθε συμμετέχων δεν εκφράζει τον ίδιο πάντα βαθμό αποδοχής ή απόρριψης μίας νόρμας διανομής, ανεξάρτητα από το πλαίσιο ή την κατάσταση στην οποία αυτή αναφέρεται. Ακόμη κι αν υφίσταται μία σχετικά σταθερή προτίμηση για μία νόρμα διανομής εκ μέρους κάθε ατόμου (π.χ. Davey et al., 1999), αυτή η προτίμηση δεν παραμένει εντελώς ανεπηρέαστη από το πλαίσιο εφαρμογής του όποιου κριτηρίου διανομής.

Εξαιτίας του μη ικανοποιητικού μεγέθους των δεικτών εσωτερικής συνέπειας των τριών υποκλιμάκων, δεν δημιουργήσαμε μεταβλητές από την άθροιση των δηλώσεων που εντάσσονταν σε κάθε υποκλίμακα ώστε να τις χρησιμοποιήσουμε σε επόμενες αναλύσεις.

¹²⁰ Και οι Davey et al. (1999) που αποφάσισαν να συμπεριλάβουν στην Κλίμακα Αναλογικότητας ("Proportionality Scale") που κατασκεύασαν δηλώσεις οι οποίες αφορούσαν σε διαφορετικά πλαίσια εφαρμογής αρχών διανομής (π.χ. σχολείο, εργασία, κλπ), ώστε η κλίμακα να είναι σε θέση να προβλέψει ένα πλήθος αποτελεσμάτων, διαπίστωσαν ότι αυτό οδηγούσε σε μικρή εσωτερική συνέπεια της κλίμακας. Η ετερογένεια του περιεχομένου επιβεβαιωνόταν και από την Παραγοντική Ανάλυση, η οποία κατέληγε σε πολλούς παράγοντες.

¹²¹ Παραπέμπουμε τον αναγνώστη σε προηγούμενη ενότητα, σχετικά με τα Κριτήρια Διανεμητικής Δικαιοσύνης.

Παραγοντική Δομή της Κλίμακας¹²². Οι 18 δηλώσεις της «Κλίμακας Κανόνων Διανομής» υποβλήθηκαν σε Παραγοντική Ανάλυση με τη Μέθοδο των Κυρίων Συνιστωσών (Principal Component Analysis) και ορθογώνια περιστροφή των αξόνων (Varimax), με στόχο να διατηρηθεί η ανεξαρτησία των παραγόντων και η διαμόρφωση του ενός να μην επηρεάζει τους άλλους.

Από την Ανάλυση προέκυψαν 8 Συνιστώσες με ιδιοτιμή (eigenvalue) μεγαλύτερη του 1, οι οποίες ερμηνεύουν το 69.377 % της συνολικής διακύμανσης. Δεδομένου ότι οι δηλώσεις της κλίμακας ήταν 18, ο αριθμός των Κυρίων Συνιστωσών που προέκυψαν είναι μάλλον μεγάλος. Το Scree Plot έδειξε ως καλύτερη μία λύση με 6 Συνιστώσες. Οι 6 πρώτες Συνιστώσες ερμηνεύουν ποσοστό 55.48 % της συνολικής διακύμανσης.

Πίνακας 2. Διερευνητική Παραγοντική Ανάλυση της Κλίμακας Κανόνων Διανομής: Ερμηνευόμενη Διακύμανση (μετά την περιστροφή των αξόνων)

Συνιστώσα	Ιδιοτιμή	% αποδιδόμενης διασποράς	Αθροιστικό % αποδιδόμενης διασποράς
1	2,034	11,300	11,300
2	1,780	9,891	21,191
3	1,674	9,300	30,492
4	1,652	9,180	39,672
5	1,534	8,523	48,194
6	1,311	7,284	55,479
7	1,259	6,994	62,473
8	1,243	6,904	69,377

Στον Πίνακα που έπεται παρατίθενται οι φορτίσεις κάθε δήλωσης σε κάθε μία από τις 6 Συνιστώσες. Σημειώνονται μόνο οι φορτίσεις που είναι μεγαλύτερες του 0.4.

Πίνακας 3. Φορτίσεις των δηλώσεων της «Κλίμακας Κανόνων Διανομής» στους παράγοντες που προέκυψαν από την Παραγοντική ανάλυση με τη Μέθοδο των Κυρίων Συνιστωσών, μετά από περιστροφή Varimax (σημειώνονται οι φορτίσεις που είναι μεγαλύτερες του 0.4)

Δήλωση	1	2	3	4	5	6
Τα άτομα με ειδικές ανάγκες ή χρόνιες παθήσεις και τα άτομα που προέρχονται από πολύ φτωχές οικογένειες θα πρέπει να εισάγονται στα Πανεπιστήμια κατά προτεραιότητα	0.716					
Αν μία επιχείρηση πρόκειται να απολύσει έναν αριθμό εργαζομένων η απόφαση πρέπει να ληφθεί με βάση τις ιδιαίτερες ανάγκες κάθε εργαζομένου (οικογενειακές υποχρεώσεις, οικονομική κατάσταση, ηλικία, προβλήματα υγείας κλπ.)	0.715					

¹²² Χρησιμοποιούμε τον όρο «κλίμακα» μολοντί, όπως προαναφέρθηκε, στην πραγματικότητα δεν πρόκειται για ενιαίο σύνολο με ομοιογενές περιεχόμενο.

Σε περιπτώσεις προσλήψεων προτεραιότητα πρέπει να δίνεται σε άτομα που έχουν αυξημένες ανάγκες, ακόμη κι αν υστερούν κάπως σε προσόντα έναντι άλλων υποψηφίων.	0.614					
Αν μία επιχείρηση πρόκειται να απολύσει έναν αριθμό εργαζομένων η απόφαση πρέπει να ληφθεί με βάση την αποδοτικότητα των εργαζομένων. Είναι άδικο να απολυθούν εκείνοι που κάνουν ευσυνείδητα και αποτελεσματικά τη δουλειά τους.		0.801				
Σε περιπτώσεις προσλήψεων, κριτήριο πρέπει να αποτελούν οι τίτλοι σπουδών και η βαθμολογία, η προηγούμενη εμπειρία και γενικά οι γνώσεις και τα προσόντα των ατόμων.		0.693				
Οι θέσεις στα Πανεπιστημιακά Ιδρύματα και ιδίως στις Σχολές που προσφέρουν καλές επαγγελματικές προοπτικές είναι περιορισμένες. Θα πρέπει λοιπόν να εισάγονται οι πιο ικανοί και εργατικοί.		0.533	0.418			
Ένας καθηγητής δεν μπορεί να διαθέτει τον ίδιο χρόνο για κάθε φοιτητή που θέλει να τον δει στο γραφείο του. Προτεραιότητα και περισσότερο χρόνο πρέπει να έχουν οι φοιτητές που χρειάζονται περισσότερο βοήθεια, καθοδήγηση και ενθάρρυνση.		0.403				
Αφού μία ομαδική εργασία είναι το αποτέλεσμα συλλογικής δουλειάς και προσπάθειας, όλοι πρέπει να βαθμολογούνται με τον ίδιο βαθμό.			-0.825			
Για μία ομαδική εργασία ο καθένας πρέπει να βαθμολογείται με βάση την προσπάθεια που κατέβαλε και τη συνεισφορά του. Αν ο βαθμός είναι κοινός, όσοι εργάστηκαν σκληρότερα αδικούνται.			0.795			
Ένας καθηγητής πρέπει να είναι το ίδιο προσιτός και να διαθέτει τον ίδιο χρόνο για κάθε φοιτητή που θέλει να τον δει στο γραφείο του, ανεξαρτήτως επιπέδου σπουδών ή επίδοσης του κάθε φοιτητή.				0.843		
Ένας καθηγητής δεν μπορεί να διαθέτει τον ίδιο χρόνο για κάθε φοιτητή που θέλει να τον δει στο γραφείο του. Οι υποψήφιοι διδάκτορες αξίζουν περισσότερη προσοχή και χρόνο επειδή εξ' ορισμού κάνουν σημαντικότερη εργασία από ό,τι οι προπτυχιακοί φοιτητές.				-0.789		
Το κράτος πρέπει να παρέχει τα ίδια αγαθά και τις ίδιες υπηρεσίες σε όλους τους πολίτες χωρίς εξαίρεση ή διάκριση.					0.786	
Οι κοινωνικές παροχές του κράτους προς τους πολίτες πρέπει να είναι ανάλογες των αναγκών καθενός.					-0.765	
Όλοι οι άνθρωποι έχουν δικαίωμα στη γνώση. Στο Πανεπιστήμιο θα πρέπει να εισάγονται όλοι όσοι επιθυμούν να συνεχίσουν τις σπουδές τους χωρίς διακρίσεις και εξαιρέσεις.						0.832
Όταν γίνεται μία πρόσληψη πρέπει όλοι να έχουν την ίδια πιθανότητα να προσληφθούν και να δείξουν την αποτελεσματικότητά τους. Ο βαθμός πτυχίου και η προϋπηρεσία δεν προβλέπουν αν κάποιος θα τα καταφέρει σε μία συγκεκριμένη θέση.						-0.508

Από την επισκόπηση των δηλώσεων που εμπίπτουν σε κάθε Κύρια Συνιστώσα προκύπτει ότι:

Η πρώτη Συνιστώσα συγκεντρώνει δηλώσεις που αναφέρονται στην εφαρμογή της νόρμας της Ανάγκης.

Η δεύτερη Συνιστώσα εκφράζει την προτίμηση για τη νόρμα της Ευθυδικίας σε ό,τι αφορά στην πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και στην εργασία.

Η τρίτη Συνιστώσα αφορά στην εφαρμογή του κριτηρίου της Ευθυδικίας στο χώρο του Πανεπιστημίου, και, ιδίως, κατά την αξιολόγηση ομαδικών εργασιών.

Η τέταρτη Συνιστώσα αντανακλά την υιοθέτηση του κριτηρίου της Ισότητας –σε αντιδιαστολή με το κριτήριο της Ευθυδικίας– σε ό,τι αφορά στη διαθεσιμότητα του καθηγητή απέναντι στους φοιτητές.

Η πέμπτη Συνιστώσα εκφράζει την προτίμηση για τη νόρμα της Ισότητας -κι όχι της Ανάγκης- σε σχέση με τις παροχές του κράτους προς τους πολίτες.

Τέλος, η έκτη Συνιστώσα αντανακλά την αποδοχή της νόρμας της Ισότητας σε ό,τι αφορά στην πρόσβαση στην ανώτατη εκπαίδευση αλλά και την απόρριψη της ίδιας νόρμας σε ό,τι αφορά στην πρόσβαση στην αγορά εργασίας.

Όπως είναι σαφές, η διάκριση των δηλώσεων σε Συνιστώσες εδράζεται εν προκειμένω όχι μόνο στις νόρμες διανομής στις οποίες αναφέρονται οι διάφορες δηλώσεις, αλλά και στον τομέα/ χώρο εφαρμογής των νορμών διανομής (π.χ. Πανεπιστήμιο, αγορά εργασίας). Οι προκύπτουσες 6 Συνιστώσες διαθέτουν εννοιολογική σαφήνεια (conceptual meaningfulness). Δεν ίσχυε το ίδιο για την έβδομη και όγδοη Συνιστώσα, τις οποίες, όπως προαναφέρθηκε, αποφασίσαμε βάσει του Scree Plot να μην συμπεριλάβουμε στις επόμενες αναλύσεις.

Υπολογίσαμε τις παραγοντικές τιμές (factor scores) κάθε συμμετέχοντα σε κάθε μία από τις έξι Συνιστώσες για να χρησιμοποιήσουμε τις τιμές αυτές σε περαιτέρω αναλύσεις.

Εξάλλου, επαναλάβουμε τη διαδικασία της Παραγοντικής Ανάλυσης της «Κλίμακας Κανόνων Διανομής», αυτή τη φορά με επιβεβαιωτική, και όχι διερευνητική, λογική. Εφόσον, δηλαδή, η θεωρητική παραγωγή για τη Διανεμητική Δικαιοσύνη χαρακτηρίζεται από συναίνεση για τις θεμελιώδεις νόρμες διανομής (ευθυδικία, ισότητα, ανάγκη) που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι για να διανείμουν αγαθά ή για να κρίνουν το δίκαιο των διανομών στις οποίες προβαίνουν άλλοι, προσδιορίσαμε εκ των προτέρων τον αριθμό των Παραγόντων στους οποίους θα κατέληγε η Ανάλυση, σε 3. Χρησιμοποιήθηκε η Μέθοδος των Κυρίων Συνιστωσών, με ορθογώνια περιστροφή των αξόνων (Varimax).

Πίνακας 4. Επιβεβαιωτική Παραγοντική Ανάλυση της Κλίμακας Κανόνων Διανομής: Ερμηνευόμενη Διακύμανση (μετά την περιστροφή των αξόνων)

Συνιστώσα	Ιδιοτιμή	% αποδιδόμενης διασποράς	Αθροιστικό % αποδιδόμενης διασποράς
1	2,484	13,802	13,802
2	2,119	11,773	25,575
3	1,905	10,585	36,160

Πίνακας 5. Φορτίσεις των δηλώσεων της Κλίμακας Κανόνων Διανομής στους 3 παράγοντες της Επιβεβαιωτικής Παραγοντικής Ανάλυσης με τη Μέθοδο των Κυρίων Συνιστωσών, μετά από περιστροφή Varimax (σημειώνονται οι φορτίσεις που είναι μεγαλύτερες του 0.4)

Δήλωση	1	2	3
Για μία ομαδική εργασία ο καθένας πρέπει να βαθμολογείται με βάση την προσπάθεια που κατέβαλε και τη συνεισφορά του. Αν ο βαθμός είναι κοινός, όσοι εργάστηκαν σκληρότερα αδικούνται	0.645		
Οι θέσεις στα Πανεπιστημιακά Ιδρύματα και ιδίως στις Σχολές που προσφέρουν καλές επαγγελματικές προοπτικές είναι περιορισμένες. Θα πρέπει λοιπόν να εισάγονται οι πιο ικανοί και εργατικοί.	0.638		
Ένας καθηγητής δεν μπορεί να διαθέτει τον ίδιο χρόνο για κάθε φοιτητή που θέλει να τον δει στο γραφείο του. Οι υποψήφιοι διδάκτορες αξίζουν περισσότερη προσοχή και χρόνο επειδή εξ' ορισμού κάνουν σημαντικότερη εργασία από ό,τι οι προπτυχιακοί φοιτητές.	0.541		
Σε περιπτώσεις προσλήψεων, κριτήριο πρέπει να αποτελούν οι τίτλοι σπουδών και η βαθμολογία, η προηγούμενη εμπειρία και, γενικά, οι γνώσεις και τα προσόντα των ατόμων.	0.533		
Αν μία επιχείρηση πρόκειται να απολύσει έναν αριθμό εργαζομένων η απόφαση πρέπει να ληφθεί με βάση την αποδοτικότητα των εργαζομένων. Είναι άδικο να απολυθούν εκείνοι που κάνουν ευσυνειδήτα και αποτελεσματικά τη δουλειά τους.	0.531		
Αφού μία ομαδική εργασία είναι το αποτέλεσμα συλλογικής δουλειάς και προσπάθειας, όλοι πρέπει να βαθμολογούνται με τον ίδιο βαθμό.	-0.496		
Οι κοινωνικές παροχές του κράτους προς τους πολίτες πρέπει να είναι ανάλογες της προσφοράς καθενός στο κράτος και την κοινωνία.	0.455		
Ένας καθηγητής δεν μπορεί να διαθέτει τον ίδιο χρόνο για κάθε φοιτητή που θέλει να τον δει στο γραφείο του. Προτεραιότητα και περισσότερο χρόνο πρέπει να έχουν οι φοιτητές που χρειάζονται περισσότερο βοήθεια, καθοδήγηση και ενθάρρυνση.	0.405		

Αν μία επιχείρηση πρόκειται να απολύσει έναν αριθμό εργαζομένων η απόφαση πρέπει να ληφθεί με βάση τις ιδιαίτερες ανάγκες κάθε εργαζομένου (οικογενειακές υποχρεώσεις, οικονομική κατάσταση, ηλικία, προβλήματα υγείας κλπ.)		0.649	
Σε περιπτώσεις προσλήψεων προτεραιότητα πρέπει να δίνεται σε άτομα που έχουν αυξημένες ανάγκες, ακόμη κι αν υστερούν κάπως σε προσόντα έναντι άλλων υποψηφίων		0.628	
Όταν ο καθηγητής βαθμολογεί μία ομαδική εργασία, πρέπει να βάζει καλό βαθμό σε έναν φοιτητή ακόμη κι αν δεν συνεισέφερε όσο οι άλλοι, αν συντρέχουν κάποιοι ειδικοί λόγοι που τον δυσκολεύουν.		0.511	
Τα άτομα με ειδικές ανάγκες ή χρόνιες παθήσεις και τα άτομα που προέρχονται από πολύ φτωχές οικογένειες θα πρέπει να εισάγονται στα Πανεπιστήμια κατά προτεραιότητα.		0.496	
Οι κοινωνικές παροχές του κράτους προς τους πολίτες πρέπει να είναι ανάλογες των αναγκών καθενός.		0.451	
Όταν γίνεται μία πρόσληψη πρέπει όλοι να έχουν την ίδια πιθανότητα να προσληφθούν και να δείξουν την αποτελεσματικότητά τους. Ο βαθμός πτυχίου και η προϋπηρεσία δεν προβλέπουν αν κάποιος θα τα καταφέρει σε μία συγκεκριμένη θέση.		0.406	
Το κράτος πρέπει να παρέχει τα ίδια αγαθά και τις ίδιες υπηρεσίες σε όλους τους πολίτες, χωρίς εξαίρεση ή διάκριση.			0.765
Όλοι οι άνθρωποι έχουν δικαίωμα στην εργασία. Αν μία επιχείρηση πρόκειται να απολύσει έναν αριθμό εργαζομένων, ο πιο δίκαιος τρόπος λήψης απόφασης είναι κάποιος που δίνει σε όλους τις ίδιες πιθανότητες.			0.572
Ένας καθηγητής πρέπει να είναι το ίδιο προσιτός και να διαθέτει τον ίδιο χρόνο για κάθε φοιτητή που θέλει να τον δει στο γραφείο του, ανεξαρτήτως επιπέδου σπουδών ή επίδοσης του κάθε φοιτητή			0.524
Όλοι οι άνθρωποι έχουν δικαίωμα στη γνώση. Στο Πανεπιστήμιο θα πρέπει να εισάγονται όλοι όσοι επιθυμούν να συνεχίσουν τις σπουδές τους χωρίς διακρίσεις και εξαιρέσεις.			0.413

Από την επισκόπηση του Πίνακα 5, προκύπτει ότι ο πρώτος παράγοντας εκφράζει την προτίμηση για τη διανεμητική νόρμα της Ευθυδικίας, αν και στον παράγοντα αυτό συγκαταλέγεται και μία δήλωση που αφορά στην εφαρμογή της νόρμας της ανάγκης όταν πρόκειται για τη διαθεσιμότητα του καθηγητή απέναντι στους φοιτητές. Ο δεύτερος παράγοντας αντικατοπτρίζει μία γενική προτίμηση για την εφαρμογή της νόρμας της Ανάγκης, μολονότι στον παράγοντα αυτό εντάσσεται και μία δήλωση που εκφράζει την ιδέα ότι οι πιθανότητες πρόσληψης θα πρέπει να είναι ίδιες για όλους (Ισότητα). Τέλος, ο τρίτος παράγοντας εκφράζει την προτίμηση για τη νόρμα της Ισότητας. Σε γενικές γραμμές, τα αποτελέσματα της επιβεβαιωτικής Παραγοντικής Ανάλυσης της Κλίμακας Κανόνων Διανομής είναι, λοιπόν, ικανοποιητικά.

Κλίμακα Κοινωνικού Δαρβινισμού

Στον Πίνακα που έπεται παρατίθενται οι 18 δηλώσεις της Κλίμακας Κοινωνικού Δαρβινισμού, η μέση τιμή συμφωνίας και η τυπική απόκλιση για κάθε δήλωση. Οι δηλώσεις έχουν ταξινομηθεί έτσι ώστε να προηγούνται εκείνες με τις οποίες συμφωνούν περισσότερο οι συμμετέχοντες.

Όπως θα παρατηρήσει ο αναγνώστης, 8 από τις 9 δηλώσεις που εκφράζουν έναν αρνητικό τρόπο πρόσληψης του Κοινωνικού Δαρβινισμού (αφορούν στη σημασία της ανθρωπιάς και της διασφάλισης της κοινωνικής ισότητας και δικαιοσύνης) παρατίθενται πρώτες. Οι συμμετέχοντες εκδηλώνουν, δηλαδή, μεγαλύτερη συμφωνία με τις εν λόγω δηλώσεις¹²³.

Σε ό,τι αφορά στις δηλώσεις που αντικατοπτρίζουν έναν θετικό τρόπο θεώρησης του Κοινωνικού Δαρβινισμού, παρατηρούμε ότι οι συμμετέχοντες τείνουν να συμφωνούν με όσες αναφέρονται σε αξιοκρατικά κριτήρια καθορισμού των αμοιβών και των προσλήψεων, με στόχο την παραγωγικότητα και την οικονομική ανάπτυξη. Όταν οι δηλώσεις αναφέρονται σε στρέβλωση των κινήτρων από τις παρεμβάσεις του κράτους στην οικονομία μέσω του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης και πρόνοιας, η στάση των συμμετεχόντων είναι ουδέτερη ή και αρνητική.

Πίνακας 6. Δηλώσεις της Κλίμακας Κοινωνικού Δαρβινισμού, μέση τιμή συμφωνίας και τυπική απόκλιση για κάθε δήλωση (οι απαντήσεις των συμμετεχόντων δίνονταν σε επταβάθμια κλίμακα Likert, όπου το 1 εξέφραζε απόλυτη συμφωνία και το 7 απόλυτη διαφωνία με τη δήλωση)

Δήλωση	Μέση Τιμή	Τυπική Απόκλιση
Ένα ισχυρό σύστημα κοινωνικής πρόνοιας είναι απολύτως αναγκαίο γιατί βοηθά τους ανθρώπους που δοκιμάζονται από μία σκληρή καθημερινότητα να σταθούν στα πόδια τους και να βελτιώσουν τη ζωή τους.	1,5932	0,9629
Η παροχή οικονομικής βοήθειας από το κράτος στους πολίτες που τη χρειάζονται είναι επιβεβλημένη ακόμη κι αν επιβραδύνει την ανάπτυξη του τόπου	2,4153	1,3857
Αν η λήψη σημαντικών αποφάσεων (π.χ. προσλήψεις) βασίζεται μόνο στις προοπτικές οικονομικού κέρδους και παραβλέπονται άλλοι παράγοντες όπως οι ανάγκες των ατόμων, το μόνο αποτέλεσμα είναι μία σκληρή και αδυσώπητη κοινωνία που προάγει την ανισότητα.	2,4322	1,4469
Αν στο όνομα της αύξησης της παραγωγικότητας και της οικονομικής ανάπτυξης της χώρας, οι θέσεις εργασίας προσφέρονται μόνο σε όσους ανταποκρίνονται επιτυχώς σε πολύ απαιτητικές δοκιμασίες, μπαίνουν στο περιθώριο πολλοί άνθρωποι στους οποίους θα έπρεπε να δοθεί η ευκαιρία να αποκτήσουν δεξιότητες μέσω της εργασίας ή εκπαίδευσης.	2,5000	1,3508
Η παροχή οικονομικής βοήθειας από το κράτος σε όσους έχουν ανάγκη προωθεί την αξία της ανθρωπιάς και αποτρέπει τη διεύρυνση των εισοδηματικών ανισοτήτων και της κοινωνικής αδικίας.	2,5169	1,2859

¹²³ Στον Πίνακα αναφέρεται με πλάγιους χαρακτήρες η δήλωση που εντάσσεται στην υποκλίμακα της αρνητικής ανάγνωσης του Κοινωνικού Δαρβινισμού αλλά δεν αποσπά συμφωνία των συμμετεχόντων, παρά μία μάλλον ουδέτερη αντίδραση.

Η άρνηση μίας κοινωνίας να συντηρήσει αυτούς που για κάποιο λόγο δεν συμμετέχουν στην παραγωγή προάγει την απανθρωπιά και υποδηλώνει υπέρτατη διάβρωση των αξιών.	2,5254	1,4483
Όταν καταργούμε ή μειώνουμε τα επιδόματα ανεργίας με το πρόσχημα ότι οδηγούν τους ανέργους να καταβάλλουν μικρότερη προσπάθεια αναζήτησης εργασίας, αποκαλύπτουμε την αδιαφορία μας και καταδικάζουμε άλλους ανθρώπους σε μία σκληρή καθημερινή μάχη με τη φτώχεια και την απογοήτευση.	2,7203	1,4552
Αν στο όνομα της ανταγωνιστικότητας και της αποδοτικότητας όσοι δεν είναι πολύ έξυπνοι ή καλά καταρτισμένοι μπαίνουν στο περιθώριο, οι κοινωνικές ανισότητες διευρύνονται, κάθε ανθρωπιά χάνεται και επικρατεί κοινωνική αναληψία.	2,7712	1,5158
Μόνο αν ο καθένας ανταμείβεται με βάση τη συνεισφορά του θα μπορέσει η οικονομία να πάει μπροστά και η ευημερία να αυξηθεί.	2,9316	1,7554
Προκειμένου η οικονομία της χώρας να είναι ανταγωνιστική στα πλαίσια του έντονου διεθνούς ανταγωνισμού, οι λίγες διαθέσιμες θέσεις εργασίας θα πρέπει να προσφέρονται σε όσους είναι έξυπνοι, καλά καταρτισμένοι και ικανοί να ανταποκριθούν στις νέες συνθήκες.	3,1453	1,6623
Η παραγωγικότητα θα αυξηθεί και θα αναπτυχθεί οικονομικά η χώρα μόνο εάν οι θέσεις εργασίας προσφέρονται σε εκείνους που μέσω απαιτητικών δοκιμασιών αποδεικνύονται οι καλύτεροι.	3,1880	1,7117
Αν η λήψη σημαντικών αποφάσεων βασίζεται όχι στη λογική αλλά σε συνασθηματισμούς (π.χ. πρόσληψη ατόμου που έχει παιδιά κι όχι του ικανότερου) το μόνο αποτέλεσμα θα είναι η υπονόμηση της προσπάθειας για οικονομική ανάπτυξη και ευημερία.	3,8889	1,5690
Μόνο εάν ο καθένας ανταμείβεται πρωτίστως με βάση τις ανάγκες του (π.χ. οικογενειακές υποχρεώσεις, δαπάνες για λόγους υγείας) θα υπάρξει κοινωνική δικαιοσύνη και ευημερία.	4,1695	1,5542
Η παροχή οικονομικής βοήθειας από το κράτος σε όσους «έχουν ανάγκη» συχνά διαβρώνει τις αξίες των ατόμων αυτών: δέχονται ως πιο φυσιολογικό το να στηρίζονται από το κράτος παρά να είναι οικονομικά και ψυχολογικά ανεξάρτητοι.	4,2308	1,8118
Όταν η κοινωνία συντηρεί εκείνους που δεν παράγουν, το αποτέλεσμα είναι η επιβράδυνση της ανάπτυξης και η αποθάρρυνση των εργατικών και αποδοτικών ανθρώπων.	4,4444	1,6580
Πολλές φορές το σύστημα κοινωνικής πρόνοιας για όσους «έχουν ανάγκη» συντελεί στο να εδραιωθεί η συνήθεια της εξάρτησης από τα βοηθήματα του κράτους και η τεμπελιά.	4,4701	1,5897
Τα επιδόματα ανεργίας οδηγούν τους ανέργους να καταβάλλουν μικρότερη προσπάθεια στην αναζήτηση εργασίας, με αποτέλεσμα να επαβαρύνονται εκείνοι που εργάζονται, πληρώνουν φόρους και τους συντηρούν.	4,6838	1,7253
Η ανάπτυξη του τόπου είναι τόσο σημαντική και απαραίτητη ώστε δικαιολογείται ακόμη και η διακοπή της παροχής οικονομικής βοήθειας στους πολίτες που επωφελούνται από τη βοήθεια αυτή.	5,8376	1,2862

Αξιοπιστία Εσωτερικής Συνέπειας. Για την Κλίμακα Κοινωνικού Δαρβινισμού ο δείκτης αξιοπιστίας εσωτερικής συνέπειας Cronbach α ήταν 0,8149, για N=116 συμμετέχοντες (αφού αντιστράφηκε η επταβάθμια κλίμακα Likert για τις 9 δηλώσεις που εξέφραζαν τον αρνητικό τρόπο θεώρησης του Κοινωνικού Δαρβινισμού).

Ο δείκτης α αυξανόταν σε 0,8230 μετά την αφαίρεση της δήλωσης «ένα ισχυρό σύστημα κοινωνικής πρόνοιας είναι απολύτως αναγκαίο γιατί βοηθά τους ανθρώπους που δοκιμάζονται από μία σκληρή πραγματικότητα να σταθούν στα πόδια τους και να βελτιώσουν τη ζωή τους». Όπως φαίνεται και στον Πίνακα 6, η δήλωση αυτή απέσπασε τη γενική συμφωνία των συμμετεχόντων, αφού έχει μέση τιμή που βρίσκεται πολύ κοντά στο άκρο της επταβάθμιας κλίμακας το οποίο εκφράζει απόλυτη συμφωνία με το περιεχόμενο της δήλωσης και, επίσης, έχει σχετικά μικρή τυπική απόκλιση. Εφόσον η δήλωση αυτή δεν έχει ουσιαστικά διαφοροποιητική ισχύ, δηλαδή, δεν διαχωρίζει τους ερωτώμενους με βάση το βαθμό υιοθέτησης εκ μέρους τους της λογικής του Κοινωνικού Δαρβινισμού, δεν προκαλεί έκπληξη η αρνητική συσχέτιση της δήλωσης με το σύνολο της Κλίμακας.

Υπολογίσαμε το δείκτη Cronbach α και για κάθε μία από τις δύο υποκλίμακες. Ειδικότερα, για την υποκλίμακα της Θετικής Θεώρησης του Κοινωνικού Δαρβινισμού (9 δηλώσεις), ο δείκτης Alpha ήταν 0,79 (117 συμμετέχοντες). Για την υποκλίμακα της Αρνητικής Θεώρησης του Κοινωνικού Δαρβινισμού (9 δηλώσεις) ο δείκτης Alpha ήταν 0,73 (118 συμμετέχοντες).

Παραγοντική Δομή της Κλίμακας. Η Κλίμακα Κοινωνικού Δαρβινισμού υποβλήθηκε στη συνέχεια σε διερευνητική Παραγοντική Ανάλυση με τη μέθοδο των Κυρίων Συνιστωσών και ορθογώνια περιστροφή των αξόνων (Varimax). Από την ανάλυση προέκυψαν 5 κύριες Συνιστώσες με ιδιοτιμή μεγαλύτερη της μονάδας, οι οποίες ερμηνεύουν συνολικά ποσοστό 59,85 % της συνολικής διακύμανσης. Στον Πίνακα που ακολουθεί παρατίθενται οι Συνιστώσες, οι ιδιοτιμές, το ποσοστό αποδιδόμενης στην κάθε συνιστώσα διασποράς και το αθροιστικό ποσοστό της διασποράς που ερμηνεύουν οι προκύπτουσες Συνιστώσες.

Πίνακας 7. Διερευνητική Παραγοντική Ανάλυση της Κλίμακας Κοινωνικού Δαρβινισμού:
Ερμηνευομένη Διακύμανση μετά την περιστροφή των αξόνων

Συνιστώσα	Ιδιοτιμή	% αποδιδόμενης διασποράς	Αθροιστικό % αποδιδόμενης διασποράς
1	2,898	16,102	16,102
2	2,218	12,323,	28,425
3	2,136	11,865	40,290
4	1,894	10,525	50,814
5	1,627	9,040	59,855

Στον επόμενο Πίνακα παρουσιάζονται οι φορτίσεις των δηλώσεων της Κλίμακας Κοινωνικού Δαρβινισμού στις 5 Συνιστώσες που προέκυψαν από τη διερευνητική Παραγοντική ανάλυση (μετά την περιστροφή των αξόνων). Σημειώνονται μόνο οι φορτίσεις που είναι μεγαλύτερες του 0.4.

Πίνακας 8. Φορτίσεις των δηλώσεων της Κλίμακας Κοινωνικού Δαρβινισμού στους παράγοντες που προέκυψαν από την Παραγοντική ανάλυση με τη Μέθοδο των Κυρίων Συνιστωσών, μετά από περιστροφή Varimax (σημειώνονται οι φορτίσεις που είναι μεγαλύτερες του 0.4)

Δήλωση	1	2	3	4	5
Η παροχή οικονομικής βοήθειας από το κράτος προς όσους «έχουν ανάγκη» συχνά διαβρώνει τις αξίες των ατόμων αυτών: δέχονται ως πιο φυσιολογικό το να στηρίζονται από το κράτος παρά να είναι οικονομικά και ψυχολογικά ανεξάρτητοι.	0,818				
Πολλές φορές το σύστημα κοινωνικής πρόνοιας για όσους «έχουν ανάγκη» συντελεί στο να εδραιωθεί η συνήθεια της εξάρτησης από τα βοηθήματα του κράτους και η τεμπελιά.	0,756				
Τα επιδόματα ανεργίας οδηγούν τους ανέργους να καταβάλλουν μικρότερη προσπάθεια στην αναζήτηση εργασίας, με αποτέλεσμα να επιβαρύνονται εκείνοι που εργάζονται, πληρώνουν φόρους και τους συντηρούν.	0,626		0,434		
Αν η λήψη σημαντικών αποφάσεων βασίζεται όχι στη λογική αλλά σε συναισθηματισμούς (π.χ. πρόσληψη ατόμου που έχει παιδιά κι όχι του ικανότερου) το μόνο αποτέλεσμα θα είναι η υπονόμηση της προσπάθειας για οικονομική ανάπτυξη και ευημερία.	0,591				
Όταν η κοινωνία συντηρεί αυτούς που δεν παράγουν, το αποτέλεσμα είναι η επιβράδυνση της ανάπτυξης και η αποθάρρυνση των εργατικών και αποδοτικών ανθρώπων.	0,574		0,466		
Αν η λήψη σημαντικών αποφάσεων (π.χ. προσλήψεις) βασίζεται μόνο στις προοπτικές οικονομικού κέρδους και παραβλέπονται άλλοι παράγοντες όπως οι ανάγκες των ατόμων, το μόνο αποτέλεσμα είναι μία σκληρή και αδυσώπητη κοινωνία που προάγει την ανισότητα.		0,718			
Αν στο όνομα της ανταγωνιστικότητας και της αποδοτικότητας όσοι δεν είναι πολύ έξυπνοι ή καλά καταρτισμένοι μπαίνουν στο περιθώριο, οι κοινωνικές ανισότητες διευρύνονται, κάθε ανθρωπιά χάνεται και επικρατεί κοινωνική αναληψία.		0,703			
Αν στο όνομα της αύξησης της παραγωγικότητας και της οικονομικής ανάπτυξης της χώρας, οι θέσεις εργασίας προσφέρονται μόνο σε αυτούς που ανταποκρίνονται επιτυχώς σε πολύ απαιτητικές δοκιμασίες, μπαίνουν στο περιθώριο πολλοί άνθρωποι στους οποίους θα έπρεπε να δοθεί η ευκαιρία να αποκτήσουν δεξιότητες μέσω της εργασίας ή εκπαίδευσης.		0,679			
Η άρνηση μίας κοινωνίας να συντηρήσει αυτούς που για κάποιο λόγο δεν συμμετέχουν στην παραγωγή προάγει την απανθρωπιά και υποδηλώνει υπέρτατη διάβρωση των αξιών.		0,547	-0,467		
Η ανάπτυξη του τόπου είναι τόσο σημαντική και απαραίτητη ώστε δικαιολογείται ακόμη και η διακοπή της παροχής οικονομικής βοήθειας στους πολίτες που επωφελούνται από τη βοήθεια αυτή.			0,794		
Η παροχή οικονομικής βοήθειας από το κράτος στους πολίτες που τη χρειάζονται είναι επιβεβλημένη ακόμη κι αν επιβραδύνει την ανάπτυξη του τόπου.			-0,626		
Μόνο αν ο καθένας ανταμείβεται με βάση τη συνεισφορά του θα μπορέσει η οικονομία να πάει μπροστά και η ευημερία να αυξηθεί.				0,812	

Η παραγωγικότητα θα αυξηθεί και θα αναπτυχθεί οικονομικά η χώρα μόνο εάν οι θέσεις εργασίας προσφέρονται σε αυτούς που μέσω απαιτητικών δοκιμασιών αποδεικνύονται οι καλύτεροι.				0,709	
Προκειμένου η οικονομία της χώρας να είναι ανταγωνιστική στα πλαίσια του έντονου διεθνούς ανταγωνισμού, οι λίγες διαθέσιμες θέσεις εργασίας θα πρέπει να προσφέρονται σε όσους είναι έξυπνοι, καλά καταρτισμένοι και ικανοί να ανταποκριθούν στις νέες συνθήκες.				0,622	
Μόνο εάν ο καθένας ανταμείβεται πρωτίτως με βάση τις ανάγκες του (π.χ. οικογενειακές υποχρεώσεις, δαπάνες για λόγους υγείας) θα υπάρξει κοινωνική δικαιοσύνη και ευημερία.					0,730
Ένα ισχυρό σύστημα κοινωνικής πρόνοιας είναι απολύτως αναγκαίο γιατί βοηθά τους ανθρώπους που δοκιμάζονται από μία σκληρή καθημερινότητα να σταθούν στα πόδια τους και να βελτιώσουν τη ζωή τους.					0,686
Η παροχή οικονομικής βοήθειας από το κράτος προς όσους έχουν ανάγκη προωθεί την αξία της ανθρωπιάς και αποτρέπει τη διεύρυνση των εισοδηματικών ανισοτήτων και της κοινωνικής αδικίας.					0,474

Η επισκόπηση των δηλώσεων που εμπίπτουν σε κάθε Κύρια Συνιστώσα επιτρέπει την αποσαφήνιση της εννοιολογικής ταυτότητας κάθε μίας:

Οι δηλώσεις που απαρτίζουν την πρώτη Συνιστώσα αναφέρονται στην πιθανότητα επιβράδυνσης της ανάπτυξης και στρέβλωσης των ατομικών κινήτρων από τις παρεμβάσεις του κράτους που έχουν ως στόχο τον περιορισμό της κοινωνικής ανισότητας. Επομένως, η Συνιστώσα αυτή φαίνεται να αντιπροσωπεύει την *εκλογίκευση των κοινωνικών ανισοτήτων*.

Η δεύτερη Συνιστώσα αντανακλά την *αξία της κοινωνικής αλληλεγγύης*, στην οποία αναγνωρίζεται προτεραιότητα -έναντι της αποδοτικότητας- κατά τη λήψη σημαντικών αποφάσεων.

Η τρίτη Συνιστώσα εκφράζει την έμφαση στην οικονομική ανάπτυξη και *αντιπαράθετει τον εκσυγχρονισμό στο αντιπαραγωγικό κοινωνικό κράτος*.

Η τέταρτη Κύρια Συνιστώσα συγκεντρώνει δηλώσεις που δίνουν προτεραιότητα στην *αξιοκρατία* σε προσλήψεις και συστήματα αμοιβών, εκφράζοντας την έννοια της *παραγωγικής ευθυδικίας*.

Η πέμπτη, τέλος, Συνιστώσα συντίθεται από δηλώσεις που εκφράζουν την ιδέα της *βοήθειας προς τους μη προνομιούχους*, καθώς αφορούν στην ανάγκη προαγωγής της κοινωνικής δικαιοσύνης και ευημερίας και στην ανάγκη παρέμβασης του κράτους με το σκοπό αυτό, μέσω του συστήματος κοινωνικής πρόνοιας.

Για κάθε μία από τις πέντε Κύριες Συνιστώσες υπολογίσαμε τις παραγοντικές τιμές (factor scores) κάθε συμμετέχοντα, προκειμένου να χρησιμοποιήσουμε τις τιμές αυτές σε περαιτέρω αναλύσεις.

Εξάλλου, η Κλίμακα Κοινωνικού Δαρβινισμού υποβλήθηκε και σε επιβεβαιωτική Παραγοντική Ανάλυση, με τη μέθοδο των Κυρίων Συνιστωσών και ορθογώνια περιστροφή των αξόνων (Varimax). Εφόσον η κλίμακα είχε κατασκευαστεί με την προοπτική να εκφράζει τόσο ένα θετικό όσο και έναν αρνητικό τρόπο πρόσληψης του Κοινωνικού Δαρβινισμού, ορίσαμε τον αριθμό των Παραγόντων που θα εξάγονταν από την Ανάλυση σε δύο. Όπως φαίνεται στον ακόλουθο Πίνακα, οι δύο Κύριες Συνιστώσες που προέκυψαν από την επιβεβαιωτική Παραγοντική Ανάλυση ερμηνεύουν ποσοστό 37,633 % της συνολικής διακύμανσης.

Πίνακας 9. Επιβεβαιωτική Παραγοντική Ανάλυση της Κλίμακας Κοινωνικού Δαρβινισμού: Ερμηνευομένη Διακύμανση (μετά την περιστροφή των αξόνων)

Συνιστώσα	Ιδιοτιμή	% αποδιδόμενης διασποράς	Αθροιστικό % αποδιδόμενης διασποράς
1	3,651	20,285	20,285
2	3,123	17,348	37,633

Στον επόμενο Πίνακα παρουσιάζονται οι φορτίσεις των δηλώσεων της Κλίμακας Κοινωνικού Δαρβινισμού στις 2 Κύριες Συνιστώσες που προέκυψαν από την επιβεβαιωτική Παραγοντική ανάλυση (μετά την περιστροφή των αξόνων). Σημειώνονται μόνο οι φορτίσεις που είναι μεγαλύτερες του 0.4.

Πίνακας 10. Φορτίσεις των δηλώσεων της Κλίμακας Κοινωνικού Δαρβινισμού στους δύο παράγοντες της επιβεβαιωτικής Παραγοντικής Ανάλυσης που διενεργήθηκε με τη Μέθοδο των Κυρίων Συνιστωσών, μετά από περιστροφή των αξόνων (Varimax) (σημειώνονται οι φορτίσεις που είναι μεγαλύτερες του 0.4)

Δήλωση	1	2
Η παροχή οικονομικής βοήθειας από το κράτος προς όσους έχουν ανάγκη προωθεί την αξία της ανθρωπιάς και αποτρέπει τη διεύρυνση των εισοδηματικών ανισοτήτων και της κοινωνικής αδικίας.	0,641	
Όταν καταργούμε ή μειώνουμε τα επιδόματα ανεργίας με το πρόσχημα ότι οδηγούν τους ανέργους να καταβάλλουν μικρότερη προσπάθεια στην αναζήτηση εργασίας, αποκαλύπτουμε την αδιαφορία μας και καταδικάζουμε άλλους ανθρώπους σε μία σκληρή καθημερινή μάχη με τη φτώχεια και την απογοήτευση.	0,630	
Η άρνηση μίας κοινωνίας να συντηρήσει αυτούς που για κάποιο λόγο δεν συμμετέχουν στην παραγωγή προάγει την απανθρωπιά και υποδηλώνει υπέρτατη διάβρωση των αξιών	0,613	
Αν η λήψη σημαντικών αποφάσεων (π.χ. προσλήψεις) βασίζεται μόνο στις προοπτικές οικονομικού κέρδους και παραβλέπονται άλλοι παράγοντες όπως οι ανάγκες των ατόμων, το μόνο αποτέλεσμα είναι μία σκληρή και αδυσώπητη κοινωνία που προάγει την ανισότητα.	0,610	

Η παροχή οικονομικής βοήθειας από το κράτος στους πολίτες που τη χρειάζονται είναι επιβεβλημένη ακόμη κι αν επιβραδύνει την ανάπτυξη του τόπου.	0,609	
Μόνο εάν ο καθένας ανταμείβεται πρωτίστως με βάση τις ανάγκες του (π.χ. οικογενειακές υποχρεώσεις, δαπάνες για λόγους υγείας) θα υπάρξει κοινωνική δικαιοσύνη και ευημερία	0,500	
Η ανάπτυξη του τόπου είναι τόσο σημαντική και απαραίτητη ώστε δικαιολογείται ακόμη και η διακοπή της παροχής οικονομικής βοήθειας στους πολίτες που επωφελούνται από τη βοήθεια αυτή.	-0,483	
Αν στο όνομα της ανταγωνιστικότητας και της αποδοτικότητας όσοι δεν είναι πολύ έξυπνοι ή καλά καταρτισμένοι μπαίνουν στο περιθώριο, οι κοινωνικές ανισότητες διευρύνονται, κάθε ανθρωπιά χάνεται και επικρατεί κοινωνική αναληψία.	0,411	
Αν στο όνομα της αύξησης της παραγωγικότητας και της οικονομικής ανάπτυξης της χώρας, οι θέσεις εργασίας προσφέρονται μόνο σε αυτούς που ανταποκρίνονται επιτυχώς σε πολύ απαιτητικές δοκιμασίες, μπαίνουν στο περιθώριο πολλοί άνθρωποι στους οποίους θα έπρεπε να δοθεί η ευκαιρία να αποκτήσουν δεξιότητες μέσω της εργασίας ή εκπαίδευσης.	0,401	
Η παραγωγικότητα θα αυξηθεί και θα αναπτυχθεί οικονομικά η χώρα μόνο εάν οι θέσεις εργασίας προσφέρονται σε αυτούς που μέσω απαιτητικών δοκιμασιών αποδεικνύονται οι καλύτεροι.		0,745
Προκειμένου η οικονομία της χώρας να είναι ανταγωνιστική στα πλαίσια του έντονου διεθνούς ανταγωνισμού, οι λίγες διαθέσιμες θέσεις εργασίας θα πρέπει να προσφέρονται σε όσους είναι έξυπνοι, καλά καταρτισμένοι και ικανοί να ανταποκριθούν στις νέες συνθήκες.		0,718
Τα επιδόματα ανεργίας οδηγούν τους ανέργους να καταβάλλουν μικρότερη προσπάθεια στην αναζήτηση εργασίας, με αποτέλεσμα να επιβαρύνονται εκείνοι που εργάζονται, πληρώνουν φόρους και τους συντηρούν.	-0,467	0,555
Αν η λήψη σημαντικών αποφάσεων βασίζεται όχι στη λογική αλλά σε συναισθηματισμούς (π.χ. πρόσληψη ατόμου που έχει παιδιά κι όχι του ικανότερου), το μόνο αποτέλεσμα θα είναι η υπονόμηση της προσπάθειας για οικονομική ανάπτυξη και ευημερία.		0,552
Πολλές φορές το σύστημα κοινωνικής πρόνοιας για όσους «έχουν ανάγκη» συντελεί στο να εδραιωθεί η συνήθεια της εξάρτησης από τα βοηθήματα του κράτους και η τεμπελιά.	-0,435	0,534
Ένα ισχυρό σύστημα κοινωνικής πρόνοιας είναι απολύτως αναγκαίο γιατί βοηθά τους ανθρώπους που δοκιμάζονται από μία σκληρή καθημερινότητα να σταθούν στα πόδια τους και να βελτιώσουν τη ζωή τους.	0,367	0,508
Η παροχή οικονομικής βοήθειας από το κράτος προς όσους «έχουν ανάγκη» συχνά διαβρώνει τις αξίες των ατόμων αυτών: δέχονται ως πιο φυσιολογικό το να στηρίζονται από το κράτος παρά να είναι οικονομικά και ψυχολογικά ανεξάρτητοι.	-0,399	0,489
Όταν η κοινωνία συντηρεί αυτούς που δεν παράγουν, το αποτέλεσμα είναι η επιβράδυνση της ανάπτυξης και η αποθάρρυνση των εργατικών και αποδοτικών ανθρώπων.	-0,428	0,478
Μόνο αν ο καθένας ανταμείβεται με βάση τη συνεισφορά του θα μπορέσει η οικονομία να πάει μπροστά και η ευημερία να αυξηθεί.		0,426

Στον παραπάνω πίνακα, παρατηρούμε, καταρχάς, ότι στον πρώτο παράγοντα θετική φόρτιση παρουσιάζουν οι δηλώσεις οι οποίες εκφράζουν την πεποίθηση ότι προέχει η ανθρωπιά και η κοινωνική ισότητα και αρνητική φόρτιση εκείνες που αντανακλούν την πεποίθηση ότι προτεραιότητα πρέπει να έχει η παραγωγικότητα και η οικονομική ανάπτυξη (που υποτίθεται ότι υπονομεύεται όταν λαμβάνονται μέτρα κατά την οικονομικής και κοινωνικής ανισότητας). Αποφασίσαμε, λοιπόν, να ονομάσουμε τον παράγοντα αυτό *Κοινωνική Ευαισθησία*.

Ο δεύτερος παράγοντας συγκεντρώνει τις δηλώσεις που εκφράζουν την έμφαση στην οικονομική ανάπτυξη, την ατομική πρωτοβουλία και την αποχή του κράτους από οποιαδήποτε παρέμβαση στήριξης των εισοδημάτων.

Ονομάσαμε, λοιπόν, αυτόν τον Παράγοντα *Αποδοχή του Κοινωνικού Δαρβινισμού*.

Στον Πίνακα 10, σημειώνονται με έντονους χαρακτήρες οι φορτίσεις της δήλωσης που αφορά στην αναγκαιότητα ενός ισχυρού συστήματος κοινωνικής πρόνοιας στους δύο παράγοντες. Όπως παρατηρούμε, η δήλωση αυτή έχει θετική φόρτιση και στους δύο παράγοντες (αν και στον πρώτο παράγοντα η φόρτιση είναι μικρότερη του 0.4, επιλέξαμε να την αναφέρουμε¹²⁴). Η διαπίστωση αυτή συνάδει με τα συμπεράσματα που προέκυψαν νωρίτερα από την Ανάλυση Αξιοπιστίας Εσωτερικής Συνέπειας της Κλίμακας και συνηγορεί υπέρ της αφαίρεσης αυτού του ερωτήματος από την Κλίμακα. Η εν λόγω δήλωση δεν διαφοροποιεί εκείνους που συμμερίζονται τον Κοινωνικό Δαρβινισμό από εκείνους που τον απορρίπτουν.

¹²⁴ Για την ακρίβεια, ήταν η μόνη φόρτιση της οποίας η τιμή ήταν μεταξύ του 0,3 και του 0,4.

Κλίμακα Δίκαιου Κόσμου

Στον Πίνακα που ακολουθεί παρατίθενται οι δηλώσεις που συνθέτουν την Κλίμακα, ο μέσος βαθμός αποδοχής κάθε μίας και η τυπική απόκλιση για κάθε μία. Οι δηλώσεις έχουν ταξινομηθεί έτσι ώστε να προηγούνται αυτές που αποσπούν μεγαλύτερο βαθμό συμφωνίας εκ μέρους των συμμετεχόντων.

Πίνακας 11. Κλίμακα Δίκαιου Κόσμου: Μέσος βαθμός συμφωνίας με κάθε δήλωση και τυπικές αποκλίσεις (οι εκτιμήσεις των συμμετεχόντων δίνονταν σε επταβάθμια κλίμακα Likert όπου το 1 υποδήλωνε απόλυτη συμφωνία και το 7 απόλυτη διαφωνία με το περιεχόμενο της δήλωσης)

Δήλωση	Μέση Τιμή	Τυπική Απόκλιση
Συμβαίνει συχνά ένας ένοχος να τη βγάξει καθαρή	2,0087	1,2390
Οι άνθρωποι που διατηρούνται σε φόρμα έχουν λίγες πιθανότητες καρδιακής προσβολής	2,6783	1,4543
Στον επαγγελματικό αθλητισμό η διατησία συνήθως δεν είναι αντικειμενική	3,0435	1,4104
Αργά ή γρήγορα, το έγκλημα τιμωρείται	3,0783	1,7124
Πολλοί άνθρωποι υποφέρουν χωρίς να φταίνε σε τίποτα οι ίδιοι	3,1130	1,7660
Συχνά οι καλές πράξεις περνούν απαρατήρητες και δεν ανταμείβονται	3,1478	1,6556
Αργά ή γρήγορα, οι άνθρωποι που κάνουν τη δουλειά τους φτάνουν στην κορυφή	3,4174	1,6383
Τα καλά τυχαίνουν σε αυτούς που προσπαθούν στη ζωή και το αξίζουν	3,6522	1,7373
Οι πολιτικοί που είναι προσηλωμένοι στις αρχές τους σπάνια εκλέγονται	3,6783	1,6306
Η ιστορία του ανθρώπου δείχνει ότι στο τέλος το καλό κερδίζει	3,9304	1,8435
Είναι συνήθως αδύνατο να τύχει κανείς μία πραγματικά δίκαιης δίκης	4,0783	1,5903
Οι άτυχοι άνθρωποι προκαλούν συνήθως οι ίδιοι τις ατυχίες τους	4,1130	1,7309
Σπάνια φυλακίζονται άδικοι οι αθώοι	4,3652	1,6348
Σχεδόν πάντα οι άνθρωποι είναι άξιοι της τύχης τους	4,4000	1,6480
Σχεδόν πάντα οι μαθητές αξίζουν τους βαθμούς που παίρνουν	4,5826	1,8015
Οι γονείς συνήθως δεν προσέχουν και δεν εκτιμούν τις πιο αξιέπαινες πράξεις των παιδιών τους	4,6696	1,7306
Όταν οι γονείς τιμωρούν τα παιδιά τους, το κάνουν γιατί τα παιδιά το αξίζουν	4,8522	1,3844
Οι προσεκτικοί οδηγοί έχουν τις ίδιες πιθανότητες με τους απρόσεκτους να πάθουν ατύχημα	4,9391	1,5965
Σπάνια αξίζει κανείς την αναγνώριση που έχει από τους άλλους	5,0870	1,4783
Κατά βάση, ο κόσμος είναι δίκαιος.	5,3826	1,4961

Η Κλίμακα του Δίκιου Κόσμου αποτελείται, όπως προαναφέρθηκε, από 11 δηλώσεις που αντικατοπτρίζουν την πεποίθηση αυτή και 9 δηλώσεις που αντανακλούν την ακριβώς αντίθετη πεποίθηση, δηλαδή, την πίστη ότι ο κόσμος είναι άδικος. Προκειμένου να υπολογίσουμε, λοιπόν, τον δείκτη αξιοπιστίας εσωτερικής συνέπειας Cronbach α, αντιστρέψαμε την επταβάθμια κλίμακα Likert για τις 9 δηλώσεις που αντιπροσωπεύουν την πεποίθηση ότι ο κόσμος είναι ουσιαστικά άδικος.

Ο δείκτης Alpha (20 δηλώσεις, 115 συμμετέχοντες) ήταν 0,65. Μία δήλωση («οι γονείς συνήθως δεν προσέχουν και δεν εκτιμούν τις πιο αξιόπαινες πράξεις των παιδιών τους») είχε σχεδόν μηδενική συσχέτιση με το σύνολο ($r = 0,0859$) και η αφαίρεσή της είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση της τιμής του δείκτη Alpha σε 0,66. Εξάλλου, μία άλλη δήλωση («σπάνια αξίζει κανείς την αναγνώριση που έχει από τους άλλους») είχε μικρή αρνητική συσχέτιση με το σύνολο ($r = -0,123$) και η απομάκρυνσή της οδηγούσε σε αύξηση της τιμής του Alpha σε 0,67.

Υπολογίσαμε το δείκτη εσωτερικής συνέπειας Cronbach α και για τις δύο υποκλίμακες της Κλίμακας του Δίκιου Κόσμου. Ο δείκτης Alpha για την υποκλίμακα του δίκαιου κόσμου ήταν 0,70 (11 δηλώσεις, 119 συμμετέχοντες). Για την υποκλίμακα του άδικου κόσμου, ο δείκτης ήταν 0,53 (9 δηλώσεις, 116 συμμετέχοντες). Για τη δεύτερη αυτή υποκλίμακα ο δείκτης Alpha αυξανόταν σε 0,56 με την αφαίρεση μίας δήλωσης («οι προσεκτικοί οδηγοί έχουν τις ίδιες πιθανότητες με τους απρόσεκτους να πάθουν ατύχημα») που παρουσίαζε μηδενική συσχέτιση ($r = 0,0084$) με το σύνολο των 9 δηλώσεων αυτής της υποκλίμακας.

Παραγοντική Δομή της Κλίμακας. Η Διερευνητική Παραγοντική Ανάλυση που πραγματοποιήθηκε με τη μέθοδο των Κυρίων Συνιστωσών κατέληξε σε 8 παράγοντες, οι οποίοι, μετά την περιστροφή των αξόνων (Varimax), ερμήνευαν το 65,868 της συνολικής διασποράς της κλίμακας. Ωστόσο, οι 8 παράγοντες που προέκυψαν από την ανάλυση αυτή δεν διέθεταν νοηματική ενάργεια.

Διεξήχθη, επίσης, Επιβεβαιωτική Παραγοντική Ανάλυση με τη μέθοδο των Κυρίων Συνιστωσών και ορθογώνια περιστροφή των αξόνων (Varimax). Εφόσον η κλίμακα έχει κατασκευαστεί έτσι ώστε να περιλαμβάνει δηλώσεις που εκφράζουν τη δοξασία του δίκαιου κόσμου αλλά και δηλώσεις που αντικατοπτρίζουν την αντίθετη πεποίθηση, ο αριθμός των παραγόντων στους οποίους θα κατέληγε η ανάλυση προσδιορίστηκε σε 2.

Όπως φαίνεται στον επόμενο πίνακα, οι δύο αυτοί παράγοντες ερμηνεύουν μόνο το 26,861 % της συνολικής διακύμανσης της κλίμακας. Πάντως, όπως προκύπτει από την επισκόπηση των φορτίσεων κάθε δήλωσης στους δύο παράγοντες, οι οποίες παρατίθενται στον Πίνακα 13, οι παράγοντες που προέκυψαν από την επιβεβαιωτική παραγοντική ανάλυση διαθέτουν εννοιολογική σαφήνεια.

Πίνακας 12. Επιβεβαιωτική Παραγοντική Ανάλυση της Κλίμακας του Δίκαιου Κόσμου:
Ερμηνευομένη Διακύμανση (μετά την περιστροφή των αξόνων)

Συνιστώσα	Ιδιαιτεριότητα	% αποδιδόμενη διασποράς	Αθροιστικό % αποδιδόμενη διασποράς
1	3,078	15,390	15,390
2	2,294	11,471	26,861

Πίνακας 13. Φορτίσεις των δηλώσεων της Κλίμακας του Δίκαιου Κόσμου στους δύο παράγοντες της επιβεβαιωτικής Παραγοντικής Ανάλυσης που διενεργήθηκε με τη Μέθοδο των Κυρίων Συνιστωσών, μετά από περιστροφή των αξόνων (Varimax) (σημειώνονται οι φορτίσεις που είναι μεγαλύτερες του 0.4)

Δήλωση	1	2
Η ιστορία του ανθρώπου δείχνει ότι στο τέλος το καλό κερδίζει	0,726	
Αργά ή γρήγορα, οι άνθρωποι που κάνουν τη δουλειά τους φτάνουν στην κορυφή	0,635	
Αργά ή γρήγορα, το έγκλημα τιμωρείται	0,586	
Τα καλά τυχαίνουν σε αυτούς που προσπαθούν στη ζωή και το αξίζουν	0,582	
Οι άνθρωποι που διατηρούνται σε φόρμα έχουν λίγες πιθανότητες καρδιακής προσβολής	0,499	
Σχεδόν πάντα οι μαθητές αξίζουν τους βαθμούς που παίρνουν	0,465	
Όταν οι γονείς τιμωρούν τα παιδιά τους, το κάνουν γιατί τα παιδιά το αξίζουν	0,425	
Οι προσεκτικοί οδηγοί έχουν τις ίδιες πιθανότητες με τους απρόσεκτους να πάθουν ατύχημα		
Σπάνια φυλακίζονται άδικοι οι αθώοι		
Σχεδόν πάντα οι άνθρωποι είναι άξιοι της τύχης τους		
Οι άτυχοι άνθρωποι προκαλούν συνήθως οι ίδιοι τις ατυχίες τους		
Στον επαγγελματικό αθλητισμό η διαιτησία συνήθως δεν είναι αντικειμενική		0,647
Συχνά οι καλές πράξεις περνούν απαρατήρητες και δεν ανταμείβονται		0,534
Είναι συνήθως αδύνατο να τύχει κανείς μία πραγματικά δίκαιη δίκη		0,530
Οι πολιτικοί που είναι προσηλωμένοι στις αρχές τους σπάνια εκλέγονται		0,523
Κατά βάση, ο κόσμος είναι δίκαιος	0,448	-0,486
Συμβαίνει συχνά ένας ένοχος να τη βγάξει καθαρή		0,479
Σπάνια αξίζει κανείς την αναγνώριση που έχει από τους άλλους		0,405
Οι γονείς συνήθως δεν προσέχουν και δεν εκτιμούν τις πιο αξιέπαινες πράξεις των παιδιών τους		
Πολλοί άνθρωποι υποφέρουν χωρίς να φταίνε σε τίποτα οι ίδιοι		

Όπως φαίνεται στον παραπάνω πίνακα, η πρώτη συνιστώσα συγκεντρώνει δηλώσεις που εκφράζουν τη δοξασία του δίκαιου κόσμου, ενώ η δεύτερη δηλώσεις που αντανακλούν την πεποίθηση ότι ο κόσμος είναι άδικος.

Αποφασίσαμε να υπολογίσουμε τις παραγοντικές τιμές κάθε συμμετέχοντα στις δύο Συνιστώσες, ώστε να τις χρησιμοποιήσουμε σε περαιτέρω αναλύσεις.

Συσχετίσεις

Για να ελέγξουμε την υπόθεσή μας ότι ο βαθμός θεώρησης της απόφασης της απόλυσης ως δίκαιης θα παρουσιάζει θετική συσχέτιση με το βαθμό θεώρησης της απόλυσης ως αναγκαίας και με το βαθμό θεώρησης της διαδικασίας της απόλυσης ως δίκαιης και ότι, αντιθέτως, ο βαθμός θεώρησης της απόφασης της απόλυσης ως δίκαιης θα παρουσιάζει αρνητική συσχέτιση με την προσλαμβανόμενη σοβαρότητα των συνεπειών της απόλυσης για τους απολυθέντες και με τη θεώρηση τυχόν απεργιακών κινητοποιήσεων των εργαζομένων ως δικαιολογημένων, υπολογίσαμε τους αντίστοιχους δείκτες Pearson r για το σύνολο του δείγματός μας ($N=120$). Στον Πίνακα που ακολουθεί παρατίθενται οι στατιστικά σημαντικές συσχετίσεις.

Πίνακας 14. Συσχέτιση του βαθμού θεώρησης της απόλυσης ως δίκαιης με την προσλαμβανόμενη αναγκαιότητα της απόλυσης, την προσλαμβανόμενη δικαιοσύνη της διαδικασίας της απόλυσης και το βαθμό θεώρησης τυχόν απεργιακών κινητοποιήσεων των εργαζομένων ως δικαιολογημένων

1 ^η μεταβλητή	2 ^η μεταβλητή	r	p
Προσλαμβανόμενη δικαιοσύνη της απόλυσης	Προσλαμβανόμενη αναγκαιότητα της απόλυσης	0,373	<0,001
	Προσλαμβανόμενη δικαιοσύνη της διαδικασίας της απόλυσης	0,508	<0,001
	Θεώρηση τυχόν απεργιακών κινητοποιήσεων ως δικαιολογημένων	-0,238	<0,01

Η συσχέτιση μεταξύ του βαθμού θεώρησης της απόλυσης ως δίκαιης και της προσλαμβανόμενης σοβαρότητας των συνεπειών της απόλυσης για τους απολυθέντες ($r = -0,140$) δεν ήταν στατιστικά σημαντική.

Στατιστικά σημαντική συσχέτιση διαπιστώθηκε, άλλωστε, μεταξύ της προσλαμβανόμενης σοβαρότητας των συνεπειών της απόλυσης για τους απολυθέντες και της προσλαμβανόμενης ευκολίας εύρεσης νέας εργασίας ($r = -0,223$, $p < 0,05$), της εκτιμώμενης πιθανότητας διενέργειας απεργιακών κινητοποιήσεων ($r = 0,206$, $p < 0,05$) και της θεώρησης τυχόν απεργιακών κινητοποιήσεων ως δικαιολογημένων ($r = 0,353$, $p < 0,001$).

Είχαμε, ακόμη, υποθέσει ότι ο βαθμός θεώρησης της απόφασης της απόλυσης ως δίκαιης θα παρουσίαζε αρνητική συσχέτιση με την προσλαμβανόμενη αποδοτικότητα των απολυθέντων στην εργασία τους. Η υπόθεση αυτή δεν επαληθεύτηκε, αφού η παρατηρούμενη συσχέτιση δεν έφθασε το συμβατικό επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας.

Επίσης, είχαμε υποθέσει ότι ο βαθμός προσχώρησης των συμμετεχόντων στη δοξασία του δίκαιου κόσμου θα παρουσίαζε αρνητική συσχέτιση με την προσλαμβανόμενη αποδοτικότητα των απολυθέντων, εφόσον η δοξασία αυτή συνδέεται με την τάση να αναζητά κανείς τα αίτια των δεινών κάποιου στα χαρακτηριστικά ή τη συμπεριφορά του ατόμου που υφίσταται τα δεινά αυτά. Όπως είδαμε, η προσλαμβανόμενη υπαιτιότητα του θύματος επιτρέπει τη διατήρηση της δοξασίας του δίκαιου κόσμου, που καθησυχάζει το άτομο ότι δεν πρόκειται να υποστεί αναπάντεχες συμφορές και το διαβεβαιώνει ότι θα επιβραβευτεί για τις «καλές» του πράξεις και την «καλή» του συμπεριφορά (π.χ. εργατικότητα). Εντούτοις, στην έρευνά μας δεν παρατηρήθηκε στατιστικά σημαντική συσχέτιση μεταξύ των δύο αυτών μεταβλητών (αν και η συσχέτιση ήταν προς την αναμενόμενη κατεύθυνση).

Μία άλλη υπόθεσή μας ήταν ότι η υιοθέτηση του δόγματος του Κοινωνικού Δαρβινισμού θα συσχετιζόταν με την αποδοχή της ευθυδικίας ως νόρμας διανομής αγαθών, αλλά και με την προσχώρηση στη δοξασία του δίκαιου κόσμου. Ελέγξαμε, λοιπόν, την ύπαρξη συσχετίσεων ανάμεσα στις ποσοτικές μεταβλητές «πίστη σε ένα δίκαιο κόσμο», «πίστη σε έναν άδικο κόσμο», «αποδοχή του Κοινωνικού Δαρβινισμού», «κοινωνική ευαισθησία» (απόρριψη του Κοινωνικού Δαρβινισμού), «ευθυδικία», «ανάγκη» και «ισότητα». Πρόκειται για τις μεταβλητές που προέκυψαν από τις επιβεβαιωτικές Παραγοντικές Αναλύσεις των Κλιμάκων Κοινωνικού Δαρβινισμού, Κανόνων Διανομής, και Δίκαιου Κόσμου. Όπως προαναφέρθηκε, κατά τις επιβεβαιωτικές αυτές παραγοντικές αναλύσεις, πραγματοποιήθηκε και υπολογισμός των παραγοντικών τιμών κάθε συμμετέχοντα στους προκύπτοντες παράγοντες.

Διαπιστώθηκε στατιστικά σημαντική θετική συσχέτιση ανάμεσα στις μεταβλητές της «ευθυδικίας» και της «αποδοχής του Κοινωνικού Δαρβινισμού» ($r=0.533$, $p<0.001$), και ανάμεσα στις μεταβλητές της «ανάγκης» και της «κοινωνικής ευαισθησίας» (απόρριψη του Κοινωνικού Δαρβινισμού) ($r=0.393$, $p<0.001$). Το εύρημα αυτό είναι σύμφωνο με την υπόθεση που διατυπώσαμε νωρίτερα για τη σχέση της ιδεολογίας του Κοινωνικού Δαρβινισμού με την προτίμηση για την εφαρμογή της νόρμας της ευθυδικίας κατά τη διανομή αγαθών.

Διαπιστώθηκε, εξάλλου, θετική συσχέτιση ανάμεσα στην «ευθυδικία» και την «πίστη σε ένα δίκαιο κόσμο» ($r=0.282$, $p<0.005$) και ανάμεσα στην «αποδοχή του Κοινωνικού Δαρβινισμού» και την «πίστη σε ένα δίκαιο κόσμο» ($r=0.398$, $p<0.001$). Το εύρημα αυτό είναι σύμφωνο με την υπόθεσή μας για τη σχέση ανάμεσα στην προσχώρηση στη δοξασία του δίκαιου κόσμου (σύμφωνα με την οποία λαμβάνει κανείς ό,τι αξίζει, ή αξίζει ό,τι λαμβάνει) και την υιοθέτηση του Κοινωνικού Δαρβινισμού αλλά και της ευθυδικίας, ως

διανεμητικής νόρμας που, επιβάλλοντας την εξάρτηση των απολαβών από τη συνεισφορά καθενός, προάγει τον ανταγωνισμό και την αποδοτικότητα¹²⁵.

Η σχέση ανάμεσα στην υιοθέτηση του Κοινωνικού Δαρβινισμού, την προτίμηση για τη νόρμα της Ευθυδικίας και την προσχώρηση στη δοξασία του δίκαιου κόσμου εξετάστηκε και με τον υπολογισμό των συσχετίσεων ανάμεσα στις ποσοτικές μεταβλητές που προέκυψαν από τον υπολογισμό των παραγοντικών τιμών των συμμετεχόντων στους παράγοντες στους οποίους κατέληξαν οι διερευνητικές παραγοντικές αναλύσεις των Κλιμάκων (για την Κλίμακα του Δίκαιου Κόσμου, χρησιμοποιήθηκαν, βέβαια, οι δύο παράγοντες που προέκυψαν από την επιβεβαιωτική παραγοντική ανάλυση). Στον Πίνακα που ακολουθεί παρουσιάζονται οι στατιστικά σημαντικές συσχετίσεις.

Πίνακας 15. Στατιστικά σημαντικές συσχετίσεις ανάμεσα στους παράγοντες των Κλιμάκων Κοινωνικού Δαρβινισμού, Κανόνων Διανομής και Δίκαιου Κόσμου

1 ^η μεταβλητή	2 ^η μεταβλητή	r	p
Πίστη σε ένα δίκαιο κόσμο	Ευθυδικία στην πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και στην εργασία	0,220	<0,05
Πίστη σε ένα δίκαιο κόσμο	Εκλογίκευση των κοινωνικών ανισοτήτων	0,290	<0,005
Πίστη σε ένα δίκαιο κόσμο	Παραγωγική Ευθυδικία	0,238	=0.01
Πίστη σε έναν άδικο κόσμο	Αξία κοινωνικής αλληλεγγύης	0,212	<0,05
Αξία κοινωνικής αλληλεγγύης	Ανάγκη	0,542	<0,001
Αξία κοινωνικής αλληλεγγύης	Ισότητα, κι όχι ευθυδικία, στη διαθεσιμότητα του καθηγητή	0,209	<0,05
Εκλογίκευση των κοινωνικών ανισοτήτων	Ευθυδικία στην πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και στην εργασία	0,327	<0,001
Παραγωγική Ευθυδικία	Ευθυδικία στην πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και στην εργασία	0,366	<0,001
Παραγωγική Ευθυδικία	Ευθυδικία –κι όχι ισότητα- στο χώρο του Πανεπιστημίου	0,244	<0,01

¹²⁵ Θετική συσχέτιση διαπιστώθηκε ανάμεσα στις προαναφερθείσες μεταβλητές και όταν οι παράγοντες «πίστη σε ένα δίκαιο κόσμο» και «πίστη σε έναν άδικο κόσμο», οι οποίοι είχαν προκύψει από την επιβεβαιωτική παραγοντική ανάλυση της Κλίμακας του Δίκαιου Κόσμου, αντικαταστάθηκαν από αντίστοιχες μεταβλητές οι οποίες προέκυψαν από τον υπολογισμό της μέσης τιμής των απαντήσεων των συμμετεχόντων στις δηλώσεις που –βάσει της λογικής της κατασκευής της κλίμακας- ενέπιπταν στην υποκλίμακα του δίκαιου κόσμου (11 δηλώσεις) και στην υποκλίμακα του άδικου κόσμου (8 δηλώσεις).

Ειδικότερα, η συσχέτιση μεταξύ της «ευθυδικίας» και της υποκλίμακας του δίκαιου κόσμου (11 δηλώσεις, $\alpha = 0,70$) ήταν $r=0.274$ ($p<0.01$) και μεταξύ της «αποδοχής του Κοινωνικού Δαρβινισμού» και της υποκλίμακας του δίκαιου κόσμου ήταν $r=0.360$ ($p<0.001$).

Όπως προκύπτει και από τον παραπάνω πίνακα, η υιοθέτηση της ιδεολογίας του Κοινωνικού Δαρβινισμού συνδέεται με την αποδοχή της διανεμητικής νόρμας της ευθυδικίας, ενώ η απόρριψη της πρώτης συνδέεται με την προτίμηση για την εφαρμογή κανόνων διανομής που λαμβάνουν υπόψη τους τις ανάγκες των ανθρώπων και τα δικαιώματα τα οποία όλοι πρέπει να απολαμβάνουν.

Η σύνδεση αυτή είναι εύλογη εφόσον η εφαρμογή της διανεμητικής νόρμας της ευθυδικίας συνεπάγεται τον καθορισμό των απολαβών βάσει της συνεισφοράς καθενός, και, άρα, τη στέρηση εκείνων που, για κάποιο λόγο, δεν παράγουν. Η αποφυγή στήριξης και παροχής βοήθειας σε όσους δεν φαίνεται να είναι αρκετά ικανοί ώστε να επιτύχουν στην οικονομική σφαίρα αποτελεί κεντρική ιδέα του Κοινωνικού Δαρβινισμού, που πρεσβεύει ότι η παροχή βοήθειας θα οδηγούσε σε υπονόμευση της προσπάθειας για οικονομική ανάπτυξη και γενικότερη πρόοδο.

Η προσχώρηση στον Κοινωνικό Δαρβινισμό σημαίνει, επίσης, θεώρηση των ανέργων και των ενδεών ως υπευθύνων για τη δεινή τους θέση, αφού υποτίθεται ότι στο σύστημα του ελεύθερου ανταγωνισμού όλοι όσοι διαθέτουν ικανότητες, εργατικότητα και φιλοδοξία είναι σε θέση να επιτύχουν, να ευημερήσουν και να συμβάλουν στη γενικότερη κοινωνική πρόοδο. Σύμφωνα, λοιπόν, με τη λογική του Κοινωνικού Δαρβινισμού, όσοι δεν καταφέρνουν, αν όχι να ευημερήσουν, τουλάχιστον να επιβιώσουν, προφανώς είτε είναι ανίκανοι, είτε σκληροί, παθητικοί, και στερούμενοι «εσωτερικής υποκίνησης». Η προσχώρηση στον Κοινωνικό Δαρβινισμό φαίνεται, δηλαδή, να συνδέεται και με την προσχώρηση στη δοξασία του δίκαιου κόσμου, υπόθεση, η οποία επαληθεύτηκε από τις αναλύσεις μας, όπως φαίνεται και στον Πίνακα 14.

Είχαμε, εξάλλου, υποθέσει ότι ο ενστερνισμός του Κοινωνικού Δαρβινισμού, η προσχώρηση στη δοξασία του δίκαιου κόσμου και η αποδοχή της ευθυδικίας ως νόρμας διανομής αγαθών, θα παρουσίαζαν θετική συσχέτιση με το βαθμό θεώρησης της απόφασης της απόλυσης ως δίκαιης. Στον ακόλουθο Πίνακα, παρατίθενται οι στατιστικά σημαντικές συσχετίσεις (Pearson r) των εκτιμήσεων των συμμετεχόντων για το δίκαιο της απόλυσης με τις ποσοτικές μεταβλητές οι οποίες προέκυψαν από τον υπολογισμό των παραγοντικών τιμών των συμμετεχόντων στους παράγοντες που ανέδειξαν οι Παραγοντικές Αναλύσεις των Κλιμάκων Κοινωνικού Δαρβινισμού, Κανόνων Διανομής και Δίκαιου Κόσμου.

Πίνακας 16. Στατιστικά σημαντικές συσχετίσεις της προσλαμβανόμενης δικαιοσύνης της απόλυσης που πληροφορούνταν οι συμμετέχοντες και παραγόντων που προέκυψαν από την επιβεβαιωτική παραγοντική ανάλυση της Κλίμακας του Κοινωνικού Δαρβινισμού και της Κλίμακας των Κανόνων Διανομής.

1 ^η μεταβλητή	2 ^η μεταβλητή	r	p
Προσλαμβανόμενη δικαιοσύνη της απόλυσης	Αποδοχή του Κοινωνικού Δαρβινισμού	0,249	<0,01
	Κοινωνική ευαισθησία (απόρριψη του Κοινωνικού Δαρβινισμού)	-0,187	<0,05
	Ισότητα (ως αρχή διανομής αγαθών)	-0,262	<0,005

Πίνακας 17. Στατιστικά σημαντικές συσχετίσεις της προσλαμβανόμενης δικαιοσύνης της απόλυσης που πληροφορούνταν οι συμμετέχοντες και παραγόντων που προέκυψαν από τη διερευνητική παραγοντική ανάλυση της Κλίμακας του Κοινωνικού Δαρβινισμού και της Κλίμακας των Κανόνων Διανομής.

1 ^η μεταβλητή	2 ^η μεταβλητή	r	p
Προσλαμβανόμενη δικαιοσύνη της απόλυσης	Εκσυγχρονισμός κι όχι αντιπαραγωγικό κοινωνικό κράτος	0,196	<0,05
	Αξία κοινωνικής αλληλεγγύης	-0,351	<0,001
	Ισότητα κι όχι ευθυδικία ως προς τη διαθεσιμότητα του καθηγητή	-0,221	<0,05

Όπως φαίνεται και στους παραπάνω πίνακες, ο τρόπος πρόσληψης της συγκεκριμένης περίπτωσης μαζικών απολύσεων εκ μέρους των συμμετεχόντων συνδέεται με το βαθμό προσχώρησής τους στην ιδεολογία του Κοινωνικού Δαρβινισμού. Η απόρριψη αυτής της ιδεολογίας, απόρριψη που εκφράζεται με την έμφαση στην ανθρωπιά, την αλληλεγγύη και την ανάγκη εξάλειψης της κοινωνικής ανισότητας, συνδέεται με τη θεώρηση των απολύσεων ως άδικων.

Σε ό,τι αφορά στο ενδεχόμενο συσχέτισης των εκτιμήσεων για τις εν λόγω απολύσεις με την πριμοδότηση συγκεκριμένης νόρμας διανομής αγαθών, διαπιστώνουμε ότι η προτίμηση των συμμετεχόντων για τη διανεμητική νόρμα της Ισότητας συνδέεται με τη θεώρηση των απολύσεων ως άδικων. Στο βαθμό που οι συμμετέχοντες θεωρούν -μεταξύ άλλων- ότι η εργασία αποτελεί ένα αναφαίρετο δικαίωμα όλων των ανθρώπων, κι όχι μόνο όσων διαθέτουν εξαιρετικές ικανότητες και είναι ικανοί να αντεπεξέλθουν σε ένα συνεχή, ανελέητο ανταγωνισμό για την πρόσβαση και την παραμονή στην αγορά εργασίας¹²⁶, είναι εύλογο να θεωρούν τις απολύσεις για τις οποίες ενημερώνονται άδικες.

¹²⁶ όπως θα ισχυριζόταν ένας υπέρμαχος του Κοινωνικού Δαρβινισμού, ο οποίος αποδέχεται τον ανταγωνισμό ως αναπόφευκτη συνέπεια της -υποτιθέμενης- σπανιότητας των διαθέσιμων πόρων, μεταξύ των οποίων και των θέσεων εργασίας.

Είναι εύλογο εφόσον, μάλιστα, οι απολύσεις αυτές δεν φαίνεται να αποφασίζονται εξαιτίας της μειωμένης αποδοτικότητας των εργαζομένων που απολύονται ή της παραγωγικής μονάδας στην οποία εργάζονται (το σενάριο δεν περιέχει τέτοιου είδους πληροφορίες). Αποφασίζονται με στόχο τη μείωση του λειτουργικού κόστους της επιχείρησης. Ο λόγος αυτός είναι, βέβαια, αρκετός για κάποιον που ασπάζεται τον Κοινωνικό Δαρβινισμό και, κατ' επέκταση, θεωρεί τη μείωση του λειτουργικού κόστους, με όποιο μέσο κι αν συντελείται, αναγκαία για την επιβίωση της επιχείρησης σε ένα περιβάλλον ανελέητου ανταγωνισμού μεταξύ επιχειρήσεων που εφαρμόζουν την ίδια πολιτική μεγιστοποίησης των κερδών τους, με οποιονδήποτε τρόπο και οποιονδήποτε κοινωνικό κόστος.

Χρειάζεται, πάντως, να σημειωθεί ότι οι συσχετίσεις της εκτίμησης του δίκαιου της απόλυσης με το βαθμό προτίμησης της διανεμητικής νόρμας της ευθυδικίας, με το βαθμό προτίμησης της διανεμητικής νόρμας της ανάγκης και με το βαθμό αποδοχής της δοξασίας του δίκαιου κόσμου, αν και ήταν προς την αναμενόμενη κατεύθυνση, δεν έφθασαν το συμβατικό επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας.

Επίσης, αναμέναμε ότι ο βαθμός υιοθέτησης του Κοινωνικού Δαρβινισμού θα παρουσίαζε θετική συσχέτιση με τη θεώρηση της απόλυσης ως αναγκαίας και τη θεώρηση της διαδικασίας της απόλυσης ως δίκαιης και αρνητική συσχέτιση με την προσλαμβανόμενη σοβαρότητα των συνεπειών της απόλυσης για τους απολυθέντες και με τη θεώρηση τυχόν απεργιακών κινητοποιήσεων των εργαζομένων ως δικαιολογημένων. Στον Πίνακα που ακολουθεί παρατίθενται οι στατιστικά σημαντικές συσχετίσεις.

Πίνακας 18. Στατιστικά σημαντικές συσχετίσεις παραγόντων που προέκυψαν από την επιβεβαιωτική παραγοντική ανάλυση της Κλίμακας του Κοινωνικού Δαρβινισμού με εκτιμήσεις των συμμετεχόντων για πτυχές της περίπτωσης απολύσεων που πληροφορούνταν

1 ^η μεταβλητή	2 ^η μεταβλητή	r	p
Αποδοχή του Κοινωνικού Δαρβινισμού	Προσλαμβανόμενη αναγκαιότητα της απόλυσης	0,315	<0,001
	Προσλαμβανόμενη πιθανότητα διενέργειας απεργιακών κινητοποιήσεων	0,214	<0,05
Κοινωνική Ευαισθησία (απόρριψη Κοινωνικού Δαρβινισμού)	Προσλαμβανόμενη αποδοτικότητα των απολυθέντων	0,250	<0,01
	Θεώρηση τυχόν απεργιακών κινητοποιήσεων ως δικαιολογημένων	0,384	<0,001

Πίνακας 19. Στατιστικά σημαντικές συσχετίσεις παραγόντων που προέκυψαν από τη διερευνητική παραγοντική ανάλυση της Κλίμακας του Κοινωνικού Δαρβινισμού με εκτιμήσεις των συμμετεχόντων για πτυχές της περίπτωσης απολύσεων που πληροφορούνταν

1 ^η μεταβλητή	2 ^η μεταβλητή	r	p
Εκλογίκευση κοινωνικών ανισοτήτων	Προσλαμβανόμενη αναγκαιότητα της απόλυσης	0,219	<0,05
	Προσλαμβανόμενη σοβαρότητα των συνεπειών της απόλυσης για τους απολυθέντες	-0,192	<0,05
Εκσυγχρονισμός και όχι αντιπαραγωγικό κοινωνικό κράτος	Προσλαμβανόμενη δικαιοσύνη της διαδικασίας της απόλυσης	0,270	<0,005
	Προσλαμβανόμενη σοβαρότητα των συνεπειών της απόλυσης για τους απολυθέντες	-0,347	<0,001
	Θεώρηση τυχόν απεργιακών κινητοποιήσεων ως δικαιολογημένων	-0,299	=0,001
Παραγωγική Ευθυδικία	Προσλαμβανόμενη αναγκαιότητα της απόλυσης	0,185	<0,05
	Προσλαμβανόμενη σοβαρότητα των συνεπειών της απόλυσης για τους απολυθέντες	-0,231	<0,05
Αξία κοινωνικής αλληλεγγύης	Προσλαμβανόμενη αποδοτικότητα των απολυθέντων	0,218	<0,05
Βοήθεια στους μη προνομιούχους	Θεώρηση τυχόν απεργιακών κινητοποιήσεων ως δικαιολογημένων	0,197	<0,05

Όπως μπορεί να συμπεράνει κανείς από την επισκόπηση των δύο παραπάνω Πινάκων, στο βαθμό που ασπάζεται κανείς τον Κοινωνικό Δαρβινισμό τείνει να θεωρεί την απόλυση αναγκαία, ενδεχομένως, επειδή θεωρεί τη μείωση του λειτουργικού κόστους ζωτικής σημασίας για την επιχείρηση, η μεγιστοποίηση της κερδοφορίας της οποίας φαίνεται ότι προέχει, έναντι της διατήρησης του βιοτικού επιπέδου των εργαζομένων. Επίσης, τείνει να θεωρεί δίκαιη τη διαδικασία που ακολουθήθηκε κατά την απόλυση, να μειώνει τις συνέπειες της απόλυσης για τα θύματα και να θεωρεί τυχόν κινητοποιήσεις τους πιθανές, αλλά όχι και δικαιολογημένες.

Απεναντίας, όταν κανείς απορρίπτει το δόγμα του Κοινωνικού Δαρβινισμού, τείνει να μην αναζητά στους ίδιους τους απολυθέντες (στη μειωμένη αποδοτικότητά τους) τους λόγους της απόλυσής τους, απουσία τέτοιου είδους πληροφοριών. Θεωρεί τους απολυθέντες αποδοτικούς εργαζομένους και τις πιθανές απεργιακές κινητοποιήσεις των συναδέλφων τους δικαιολογημένες. Η θεώρηση κινητοποιήσεων που γίνονται σε ένδειξη διαμαρτυρίας προς τη διοίκηση της επιχείρησης και συμπαρατάσης προς τους απολυθέντες ως δικαιολογημένων είναι εύλογη, όταν κανείς δίνει προτεραιότητα στην αλληλεγγύη, την κοινωνική ισότητα και την κοινωνική δικαιοσύνη. Όσοι απορρίπτουν τον Κοινωνικό Δαρβινισμό προφανώς δεν θεωρούν τους απολυθέντες οκνηρούς, μη παραγωγικούς και «άξιους της τύχης τους», αλλά θύματα μίας λογικής μεγιστοποίησης των κερδών με κάθε τρόπο.

Διαπιστώθηκαν, τέλος, κάποιες συσχετίσεις μεταξύ της προτίμησης για κάποια νόρμα διανομής και των εκτιμήσεων των συμμετεχόντων για πτυχές της περίπτωσης απολύσεων που πληροφορούνταν (πέρα από τις εκτιμήσεις τους για το δίκαιο της απόλυσης, στις οποίες αναφερθήκαμε νωρίτερα).

Ειδικότερα, η προτίμηση για τη διανεμητική νόρμα της ευθυδικίας¹²⁷ φάνηκε ότι σχετίζεται με την τάση υποβάθμισης των συνεπειών της απόλυσης για τους απολυθέντες (αφού διαπιστώθηκε αρνητική συσχέτιση $r = -0,242$, $p < 0,01$, με την προσλαμβανόμενη σοβαρότητα των συνεπειών της απόλυσης) και με την τάση θεώρησης τυχόν απεργιακών κινητοποιήσεων ως πιθανών ($r = 0,232$, $p < 0,05$).

Εξάλλου, διαπιστώσαμε στατιστικά σημαντική συσχέτιση μεταξύ του βαθμού προτίμησης για την εφαρμογή της νόρμας της ευθυδικίας σε ό,τι αφορά στην πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και στην εργασία¹²⁸ και της προσλαμβανόμενης δικαιοσύνης της διαδικασίας απόλυσης ($r = 0,197$, $p < 0,05$), της προσλαμβανόμενης σοβαρότητας των συνεπειών της απόλυσης ($r = -0,202$, $p < 0,05$) και της προσλαμβανόμενης πιθανότητας διενέργειας απεργιακών κινητοποιήσεων ($r = 0,191$, $p < 0,05$).

¹²⁷ Όπως ανταναικλάται στις παραγοντικές τιμές των συμμετεχόντων στον Παράγοντα «Ευθυδικία» της επιβεβαιωτικής παραγοντικής ανάλυσης της Κλίμακας Κανόνων Διανομής.

¹²⁸ Όπως ανταναικλάται στις παραγοντικές τιμές των συμμετεχόντων στον Παράγοντα «Ευθυδικία σε ό,τι αφορά στην πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και στην εργασία» της διερευνητικής παραγοντικής ανάλυσης της Κλίμακας Κανόνων Διανομής.

Αποτελέσματα των Αναλύσεων Πολλαπλής Διακύμανσης

Πραγματοποιήσαμε Αναλύσεις Πολλαπλής Διακύμανσης (MANOVAs) με ανεξάρτητες μεταβλητές τη Διαδικαστική Δικαιοσύνη, την εθνικότητα των θυμάτων της απόλυσης και το επαγγελματικό status των θυμάτων της απόλυσης. Τα στατιστικά σημαντικά αποτελέσματα παρατίθενται στους Πίνακες που ακολουθούν.

A) Κύριες επιδράσεις της μεταβλητής της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης:

Διαπιστώθηκε κύρια επίδραση της μεταβλητής της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης στην εξαρτημένη μεταβλητή της εκτίμησης του βαθμού στον οποίο ήταν δίκαιη η διαδικασία της απόλυσης [$F(df=1) = 108.066, p < 0,001$]. Ο έλεγχος χειρισμού της μεταβλητής της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης έδειξε, λοιπόν, ότι η διαδικασία που περιγράφηκε στο σενάριο εκλήφθηκε από τους συμμετέχοντες όπως επιθυμούσαμε να εκληφθεί, δηλαδή ως δίκαιη ή άδικη, ανάλογα με τη συνθήκη. Επίσης, διαπιστώθηκε κύρια επίδραση της μεταβλητής της διαδικαστικής δικαιοσύνης στην εξαρτημένη μεταβλητή της εκτίμησης του βαθμού στον οποίο ήταν δίκαιη η απόφαση της απόλυσης [$F(df=1) = 10,960, p = 0.001$]. Η τήρηση μίας δίκαιης διαδικασίας κατά τη διενέργεια απολύσεων οδηγούσε, λοιπόν, σε θεώρηση της απόφασης για τη διενέργεια απολύσεων ως λιγότερο άδικης.

Πίνακας 20. Μέση τιμή των απαντήσεων των συμμετεχόντων στο ερώτημα «πόσο δίκαιη είναι η διαδικασία που τηρήθηκε κατά την απόλυση...» σε σχέση με την ανεξάρτητη μεταβλητή της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης (οι απαντήσεις των συμμετεχόντων δίνονταν σε επταβάθμια κλίμακα Likert όπου το 1 σήμαινε *απολύτως δίκαιη* και το 7 *απολύτως άδικη*) ($p = 0,000$).

Τήρηση Διαδικαστικής Δικαιοσύνης	Παραβίαση Διαδικαστικής Δικαιοσύνης
3,378	6,227

Πίνακας 21. Μέση τιμή των απαντήσεων των συμμετεχόντων στο ερώτημα «πόσο δίκαιη είναι η απόφαση της εταιρίας να απολύσει...» σε σχέση με την ανεξάρτητη μεταβλητή της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης (οι απαντήσεις των συμμετεχόντων δίνονταν σε επταβάθμια κλίμακα Likert όπου το 1 σήμαινε *απολύτως δίκαιη* και το 7 *απολύτως άδικη*) ($p = 0,001$).

Τήρηση Διαδικαστικής Δικαιοσύνης	Παραβίαση Διαδικαστικής Δικαιοσύνης
4,180	4,933

Η έγκαιρη ενημέρωση και η παροχή της ευκαιρίας έκφρασης απόψεων, συναισθημάτων και προβληματισμών στα θύματα της απόλυσης οδηγεί, λοιπόν, σε πρόσληψη της διαδικασίας ως πιο δίκαιης σε σχέση με την περίπτωση κατά την οποία η ενημέρωση και η ευκαιρία έκφρασης απουσιάζουν. Το εύρημα αυτό συνάδει με τα αποτελέσματα πολυάριθμων ερευνών που επικεντρώνονται στα χαρακτηριστικά των διαδικασιών βάσει των οποίων διαμορφώνονται οι κρίσεις για το δίκαιο ή μη χαρακτήρα των διαδικασιών. Για παράδειγμα, οι Davy, Kinicki & Scheck (1991) διαπίστωσαν ότι η παροχή της ευκαιρίας έκφρασης (voice) ασκεί μία άμεση θετική επίδραση στις εκτιμήσεις των εργαζομένων για το δίκαιο των διαδικασιών λήψης απόφασης για απολύσεις.

Η διαδικαστική δικαιοσύνη οδηγεί, εξάλλου, όπως προκύπτει και από τα δεδομένα που παρουσιάζονται στον Πίνακα 21, σε θεώρηση της ίδιας της απόφασης της απόλυσης ως λιγότερο άδικης. Φαίνεται λοιπόν, ότι η διαδικαστική δικαιοσύνη δυσχεραίνει την πρόσληψη της αδικίας¹²⁹ που υφίστανται οι απολυθέντες (για τους οποίους –αξίζει να σημειωθεί– οι συμμετέχοντες δεν διαθέτουν ουσιαστικά καμία πληροφορία π.χ. απόδοσης, οικογενειακής κατάστασης κλπ). Παρόμοια άμβλυνση των αρνητικών εκτιμήσεων εκ μέρους τρίτων όταν οι απολύσεις πραγματοποιούνται με τρόπο σύμφωνο προς τα κριτήρια της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης έχει διαπιστωθεί και σε άλλες έρευνες (π.χ. Skarlicki, Ellard & Kelln, 1998). Διαφαίνεται ήδη το ενδεχόμενο χρήσης της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης με στόχο την αποσόβηση των αρνητικών αντιδράσεων απέναντι σε μία αδικία.

¹²⁹ Όπως αναφέρουν και οι Skarlicki, Ellard & Kelln (1998), από την οπτική του μοντέλου της Ευθυδικίας, οι απολύσεις για λόγους αναδιοργάνωσης (restructuring) είναι άδικες επειδή η συνεισφορά του εργαζομένου (γνώσεις, προσπάθεια, αφοσίωση κλπ) δεν συνδέεται με το αποτέλεσμα που λαμβάνει (απόλυση).

B) Κύριες επιδράσεις της μεταβλητής της εθνικότητας των θυμάτων της απόλυσης.

Μία από τις υποθέσεις μας ήταν ότι η εθνικότητα των απολυθέντων θα επηρέαζε τις εκτιμήσεις των συμμετεχόντων για το δίκαιο της απόλυσης και, ειδικότερα, ότι η απόλυση Σκοπιανών εργαζομένων θα κρινόταν ως λιγότερο άδικη από την απόλυση Ελλήνων εργαζομένων. Εντούτοις, μολονότι διαπιστώθηκε κάποια διαφορά προς την αναμενόμενη κατεύθυνση (συνθήκες απόλυσης Σκοπιανών: $M= 4,432$, συνθήκες απόλυσης Ελλήνων: $M=4,682$, σε επταβάθμια κλίμακα Likert, όπου το 1 σήμαινε «απολύτως δίκαιη»), η διαφορά αυτή δεν έφθασε το συμβατικό επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας.

Ωστόσο, όπως φαίνεται και στον Πίνακα που ακολουθεί, διαπιστώθηκε κύρια επίδραση της ανεξάρτητης μεταβλητής της εθνικότητας των θυμάτων της απόλυσης (Έλληνες vs. Σκοπιανοί) στην εξαρτημένη μεταβλητή του τρόπου πρόσληψης της διαδικασίας της απόλυσης [$F(df=1)=6,823$, $p=0,01$].

Πίνακας 22. Μέση τιμή των απαντήσεων των συμμετεχόντων στο ερώτημα «πόσο δίκαιη είναι η διαδικασία που τηρήθηκε κατά την απόλυση...» σε σχέση με την ανεξάρτητη μεταβλητή της Εθνικότητας των θυμάτων της απόλυσης (οι απαντήσεις των συμμετεχόντων δίνονταν σε επταβάθμια κλίμακα Likert όπου το 1 σήμαινε *απολύτως δίκαιη* και το 7 *απολύτως άδικη*) ($p= 0,01$).

Έλληνες	Σκοπιανοί
5,161	4,445

Όπως συνάγεται από τον παραπάνω πίνακα, η ίδια ακριβώς διαδικασία απόλυσης θεωρείται λιγότερο άδικη όταν η απόλυση αφορά μέλη μίας εθνικής εξωομάδας. Φαίνεται, λοιπόν, ότι ο βαθμός στον οποίο μία διαδικασία κρίνεται ως δίκαιη δεν εξαρτάται μόνο από τα χαρακτηριστικά της ίδιας της διαδικασίας, αλλά και από την ταύτιση ή τη διαφοροποίηση της εθνικής ομάδας υπαγωγής του παρατηρητή και του επηρεαζόμενου από τη διαδικασία.

Γ) Κύριες επιδράσεις της μεταβλητής του εργασιακού status των απολυθέντων.

Παρατηρήθηκε ακόμη κύρια επίδραση της ανεξάρτητης μεταβλητής του εργασιακού status των απολυθέντων στις εξαρτημένες μεταβλητές της εκτίμησης των συνεπειών για τους απολυθέντες [$F(df=1)=10,097$, $p<0,005$], της εκτίμησης της πιθανότητας διενέργειας απεργιακών κινητοποιήσεων [$F(df=1)=8,405$, $p=0,005$], και της εκτίμησης της ευκολίας εύρεσης νέας εργασίας από τους απολυθέντες [$F(df=1)=5,258$, $p<0,05$].

Πίνακας 23. Μέση τιμή των απαντήσεων των συμμετεχόντων στο ερώτημα «πόσο σοβαρές είναι οι συνέπειες της απόλυσης για τους εργαζόμενους που απολύθηκαν» σε σχέση με την ανεξάρτητη μεταβλητή του εργασιακού status των θυμάτων της απόλυσης (οι απαντήσεις των συμμετεχόντων δίνονταν σε επταβάθμια κλίμακα Likert όπου το 1 σήμαινε *εξαιρετικά σοβαρές* και το 7 *καθόλου σοβαρές*) ($p=0,002$).

Εργάτες	Διοικητικά Στελέχη
1,398	1,889

Πίνακας 24. Μέση τιμή των απαντήσεων των συμμετεχόντων στο ερώτημα «πόσο πιθανό είναι να προβούν σε απεργιακές κινητοποιήσεις οι εργαζόμενοι...» σε σχέση με την ανεξάρτητη μεταβλητή του εργασιακού status των θυμάτων της απόλυσης (οι απαντήσεις των συμμετεχόντων δίνονταν σε επταβάθμια κλίμακα Likert όπου το 1 σήμαινε *εξαιρετικά πιθανό* και το 7 *καθόλου πιθανό*) ($p=0,005$).

Εργάτες	Διοικητικά Στελέχη
2,477	3,283

Πίνακας 25. Μέση τιμή των απαντήσεων των συμμετεχόντων στο ερώτημα «πόσο εύκολα θα ξαναβρούν εργασία οι εργαζόμενοι...» σε σχέση με την ανεξάρτητη μεταβλητή του εργασιακού status των θυμάτων της απόλυσης (οι απαντήσεις των συμμετεχόντων δίνονταν σε επταβάθμια κλίμακα Likert όπου το 1 σήμαινε *εξαιρετικά εύκολα* και το 7 *εξαιρετικά δύσκολα*) ($p=0,024$).

Εργάτες	Διοικητικά Στελέχη
5,808	5,366

Όπως προκύπτει από τους παραπάνω πίνακες, όταν οι απολυθέντες είναι εργάτες, οι συνέπειες της απόλυσης για τους ίδιους θεωρούνται σοβαρότερες, η εύρεση νέας εργασίας προβλέπεται δυσχερέστερη, και η πιθανότητα διενέργειας απεργιακών κινητοποιήσεων κρίνεται ως μεγαλύτερη σε σχέση με την περίπτωση κατά την οποία οι απολυθέντες είναι στελέχη με διοικητικές αρμοδιότητες.

Τα ευρήματα αυτά δεν είναι απροσδόκητα. Οι θέσεις που περιλαμβάνουν διοικητικές αρμοδιότητες καταλαμβάνονται συνήθως από άτομα με ανώτερο εκπαιδευτικό επίπεδο ή /και μεγαλύτερη εργασιακή εμπειρία από ό,τι οι θέσεις εργατών. Τα προσόντα των απολυθέντων διοικητικών στελεχών τους επιτρέπουν να βρουν εργασία ευκολότερα, στο βαθμό, άλλωστε, που δεν προσδιορίζεται η φύση της νέας εργασίας, αφού μπορούν να ανταποκριθούν σε μεγαλύτερο εύρος εργασιακών θέσεων από ό,τι οι εργάτες. Πόσο πιθανό είναι, όμως, οι συμμετέχοντες να σκέφτηκαν κατ' αυτό τον τρόπο (π.χ. ερωτώμενοι για την πιθανότητα εύρεσης νέας εργασίας από ένα στέλεχος με διοικητικές αρμοδιότητες να σκέφτηκαν ότι μπορεί να στραφεί σε διαφορετικής φύσης εργασίες);

Μία υπόθεση για την ερμηνεία των διαφορών που απεικονίζονται στους Πίνακες 23 και 25 είναι ότι στην αναπαράσταση για τη ζωή του εργάτη, οι αντιξοότητες (και, άρα, η σοβαρότητα των συνεπειών σε περίπτωση απόλυσης και η δυσκολία εύρεσης νέας εργασίας) κατέχουν κεντρική θέση, ενώ σε εκείνη για τη ζωή του στελέχους με διοικητικές αρμοδιότητες οι δυσκολίες δεν έχουν εξίσου κεντρική θέση. Βέβαια, τα προαναφερθέντα δεν αποτελούν παρά μία υπόθεση προς διερεύνηση.

Η θεώρηση της πιθανότητας διενέργειας απεργιακών κινητοποιήσεων ως μικρότερης όταν οι απολυθέντες είναι διοικητικά στελέχη ενδέχεται να συνδέεται με την πρόσληψη των συνεπειών της απόλυσης ως λιγότερο σοβαρών για αυτούς, ή μπορεί να απορρέει από την ενδεχόμενη πρόσληψη της συλλογικής δράσης για τη διεκδίκηση δικαιωμάτων ως λιγότερο πιθανής στην περίπτωση που οι ενδιαφερόμενοι ανήκουν στα ανώτερα κοινωνικοοικονομικά στρώματα. Γενικά, υπάρχει θετική συσχέτιση μεταξύ των εκτιμήσεων της σοβαρότητας των συνεπειών της απόλυσης για τους απολυθέντες και των εκτιμήσεων της πιθανότητας διενέργειας απεργιών (για $N=120$, $r=0,206$, $p<0,05$).

Δεν θα σταθούμε περισσότερο σε αυτό το σημείο, αφού, ούτως ή άλλως, δεν αποτελεί το επίκεντρο του ενδιαφέροντός μας.

Αλληλεπιδράσεις μεταξύ των ανεξάρτητων μεταβλητών

Από την Ανάλυση Πολλαπλής Διακύμανσης προέκυψαν οι εξής αλληλεπιδράσεις των ανεξάρτητων μεταβλητών:

Α) Αλληλεπίδραση των μεταβλητών της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης και της εθνικότητας των απολυθέντων ως προς την εξαρτημένη μεταβλητή της πιθανότητας διεξαγωγής απεργιακών κινητοποιήσεων [$F(df=1)=5,853, p<0,05$].

Πίνακας 26. Μέση τιμή των απαντήσεων των συμμετεχόντων στο ερώτημα «πόσο πιθανό είναι να προβούν σε απεργιακές κινητοποιήσεις οι εργαζόμενοι...» σε σχέση με τις ανεξάρτητες μεταβλητές της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης και της εθνικότητας των θυμάτων της απόλυσης (οι απαντήσεις των συμμετεχόντων δίνονταν σε επταβάθμια κλίμακα Likert όπου το 1 σήμαινε *εξαιρετικά πιθανό* και το 7 *καθόλου πιθανό*) ($p=0,017$).

	Τήρηση Διαδικαστικής Δικαιοσύνης	Παραβίαση Διαδικαστικής Δικαιοσύνης
Έλληνες	3,244	2,667
Σκοπιανοί	2,421	3,188

Όπως παρατηρούμε, όταν οι απολυθέντες είναι Έλληνες όπως και οι συμμετέχοντες (μέλη της εθνικής ενδο-ομάδας), η πιθανότητα να πραγματοποιηθούν απεργιακές κινητοποιήσεις θεωρείται μεγαλύτερη όταν παραβιάζεται παρά όταν τηρείται η Διαδικαστική Δικαιοσύνη. Εφόσον η διαδικαστική αδικία επιτείνει την πρόσληψη της αδικίας που υφίστανται οι εργαζόμενοι οι οποίοι απολύονται, και εφόσον οι απεργιακές κινητοποιήσεις αποτελούν έναν τρόπο αντίδρασης των εργαζομένων απέναντι στη διοίκηση που τους αδικεί, το εύρημα αυτό είναι εύλογο και αναμενόμενο.

Εντούτοις, αυτή η λογική αντιστρέφεται όταν οι απολυθέντες είναι Σκοπιανοί. Οι συμμετέχοντες εκτιμούν ως πιθανότερη τη διεξαγωγή απεργιών όταν τηρείται η Διαδικαστική Δικαιοσύνη, παρά όταν παραβιάζεται. Διακινδυνεύοντας μία ερμηνεία, θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι συμμετέχοντες μοιάζουν να θεωρούν ότι η τήρηση της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης θα κάνει πιο μαχητικά τα μέλη της εθνικής εξω-ομάδας στην διεκδίκηση των εργασιακών τους δικαιωμάτων. Ή, για να το θέσουμε διαφορετικά, οι Σκοπιανοί απολυθέντες θα «πάρουν θάρρος» και θα προβούν –με μεγαλύτερη πιθανότητα– σε απεργιακές κινητοποιήσεις εάν υιοθετηθούν διαδικασίες ενημέρωσης και διαλόγου κατά την απόλυση.

Πριν προχωρήσουμε στην παράθεση των υπολοίπων στατιστικά σημαντικών αλληλεπιδράσεων, θεωρούμε σκόπιμο να επισημάνουμε ότι η υπόθεσή μας ότι στις συνθήκες τήρησης της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης η απόλυση Σκοπιανών εργαζομένων θα θεωρείτο λιγότερο άδικη από την απόλυση Ελλήνων εργαζομένων, ενώ στις συνθήκες παραβίασης της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης, η απόλυση Σκοπιανών εργαζομένων θα θεωρείτο πιο άδικη από την απόλυση Ελλήνων εργαζομένων δεν επαληθεύτηκε. Εντούτοις, οι μη στατιστικά σημαντικές διαφορές που παρατηρήθηκαν μεταξύ των συνθηκών ήταν προς την αναμενόμενη κατεύθυνση, όπως φαίνεται και στον Πίνακα που ακολουθεί.

Πίνακας 27. Μέση τιμή των απαντήσεων των συμμετεχόντων στο ερώτημα «πόσο δίκαιη είναι η απόφαση της εταιρίας να απολύσει...» σε σχέση με τις ανεξάρτητες μεταβλητές της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης και της εθνικότητας των θυμάτων της απόλυσης (οι απαντήσεις των συμμετεχόντων δίνονταν σε επταβάθμια κλίμακα Likert όπου το 1 σήμαινε *απολύτως δίκαιη* και το 7 *απολύτως άδικη*) ($p=0,15$).

	Τήρηση Διαδικαστικής Δικαιοσύνης	Παραβίαση Διαδικαστικής Δικαιοσύνης
Έλληνες	4,471	4,893
Σκοπιανοί	3,890	4,974

Β) Αλληλεπίδραση των ανεξάρτητων μεταβλητών της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης και του εργασιακού status των απολυθέντων σε σχέση με τις εξαρτημένες μεταβλητές α) της εκτίμησης της ευκολίας εύρεσης νέας εργασίας από τους απολυθέντες [$F(df=1)=5,089$, $p<0,05$], β) της προτίμησης της νόρμας της Ισότητας –κι όχι της Ανάγκης- σε ό,τι αφορά στις παροχές του κράτους προς τους πολίτες [$F(df=1)=5,414$, $p<0,05$], γ) της εκλογίκευσης των κοινωνικών ανισοτήτων [$F(df=1)=4,547$, $p<0,05$], και δ) της έμφασης στον εκσυγχρονισμό και της θεώρησης του κοινωνικού κράτους ως αντιπαραγωγικού [$F(df=1)=4,149$, $p<0,05$]. Στους πίνακες που ακολουθούν οι στατιστικά σημαντικές διαφορές επισημαίνονται με τα σύμβολα < και >.

Πίνακας 28. Μέση τιμή των απαντήσεων των συμμετεχόντων στο ερώτημα «πόσο εύκολα θα ξαναβρούν εργασία οι εργαζόμενοι που απολύθηκαν» σε σχέση με τις ανεξάρτητες μεταβλητές της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης και του εργασιακού status των θυμάτων της απόλυσης (οι απαντήσεις των συμμετεχόντων δίνονταν σε επταβάθμια κλίμακα Likert όπου το 1 σήμαινε *εξαιρετικά εύκολα* και το 7 *εξαιρετικά δύσκολα*) ($p= 0,026$).

	Τήρηση Διαδικαστικής Δικαιοσύνης	Παραβίαση Διαδικαστικής Δικαιοσύνης
Εργάτες	6,058 V	5,557
Διοικητικά Στελέχη	5,181	5,550

Όπως διαπιστώνουμε από τον Πίνακα, όταν οι διαδικασίες απόλυσης περιγράφονται ως δίκαιες, οι απολυθέντες αναμένεται να βρουν δυσκολότερα εργασία όταν είναι εργάτες παρά όταν είναι διοικητικά στελέχη. Όταν παραβιάζεται, όμως, η Διαδικαστική Δικαιοσύνη, η εύρεση νέας εργασίας θεωρείται εξίσου δύσκολη, ανεξάρτητα από τη θέση που κατείχαν οι απολυθέντες. Θα μπορούσε ίσως κάποιος να ισχυριστεί ότι η παραβίαση της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης, και η επίταση της πρόσληψης του άδικου της απόλυσης που συνεπάγεται, οδηγεί τους συμμετέχοντες σε μία πεσιμιστική λογική, σύμφωνα με την οποία ο κόσμος είναι πολύ άδικος και η εύρεση εργασίας από ανθρώπους που απολύθηκαν άδικα και χρειάζονται απασχόληση είναι πολύ δύσκολη. Ωστόσο, αυτή η ερμηνεία δεν στηρίζεται από τα αποτελέσματα. Αφενός, δεν διαπιστώνουμε κύρια επίδραση της μεταβλητής της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης στην εκτίμηση της ευκολίας εύρεσης νέας εργασίας και αφετέρου δεν διαπιστώνουμε κύρια επίδραση της μεταβλητής της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης στο βαθμό αποδοχής της δοξασίας του δίκαιου κόσμου ή της πεποίθησης ότι ο κόσμος είναι άδικος.

Πίνακας 29. Μέσες παραγοντικές τιμές για τον παράγοντα της προτίμησης της νόρμας της Ισότητας –κι όχι της Ανάγκης- σε ό,τι αφορά στις παροχές του κράτους προς τους πολίτες σε σχέση με τις ανεξάρτητες μεταβλητές της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης και του εργασιακού status των θυμάτων της απόλυσης ($p= 0,020$).

	Τήρηση Διαδικαστικής Δικαιοσύνης	Παραβίαση Διαδικαστικής Δικαιοσύνης
Εργάτες	-7,28E-02	0,172 V
Διοικητικά Στελέχη	0,249	-0,354

Όπως προκύπτει από το περιεχόμενο των δηλώσεων που συγκροτούν αυτόν τον παράγοντα (βλ. Πίνακα 3), η ισότητα, όταν αφορά κοινωνικές παροχές, δεν αποτελεί διανεμητική νόρμα που στοχεύει να περιορίσει τις κοινωνικές ανισότητες.

Όπως μπορεί κανείς να παρατηρήσει στον Πίνακα 29, όταν οι απολυθέντες είναι εργάτες, οι συμμετέχοντες εκφράζουν τον ίδιο βαθμό προτίμησης της νόρμας της ισότητας –σε αντιδιαστολή με τη νόρμα της ανάγκης- για τον καθορισμό των κοινωνικών παροχών του κράτους προς τους πολίτες, ανεξάρτητα από την τήρηση ή την παραβίαση της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης κατά την απόλυση των εργατών.

Όταν οι απολυθέντες είναι διοικητικά στελέχη, οι συμμετέχοντες εκφράζουν μεγαλύτερη προτίμηση για τη διανεμητική νόρμα της ισότητας –σε αντιδιαστολή με τη νόρμα της ανάγκης- όταν τηρείται παρά όταν παραβιάζεται η Διαδικαστική Δικαιοσύνη. Όταν, κατά την απόλυση, εφαρμόζονται διαδικασίες που προσλαμβάνονται ως δίκαιες, η έκφραση συμφωνίας με την άποψη ότι οι κοινωνικές παροχές πρέπει να είναι ίδιες για όλους κι όχι συνάρτηση των αναγκών καθενός (και, άρα, μεγαλύτερες για τους ανέργους) είναι ευκολότερη (χωρίς κοινωνικό κόστος), αφού ο σεβασμός των αρχών της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης καθιστά την αδικία λιγότερο ορατή. Στην περίπτωση της παραβίασης της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης κατά την απόλυση διοικητικών στελεχών, οι συμμετέχοντες απορρίπτουν την εφαρμογή της νόρμας της ισότητας.

Επίσης, όταν τηρείται η Διαδικαστική Δικαιοσύνη, οι συμμετέχοντες εκφράζουν τον ίδιο βαθμό προτίμησης της νόρμας της ισότητας –σε αντιδιαστολή με τη νόρμα της ανάγκης- για τον καθορισμό των κοινωνικών παροχών του κράτους προς τους πολίτες, ανεξάρτητα από το εργασιακό status των απολυθέντων (αν και υπάρχει η τάση να προτιμάται αυτό το κριτήριο διανομής όταν οι απολυθέντες είναι διοικητικά στελέχη).

Όταν παραβιάζεται η Διαδικαστική Δικαιοσύνη, η υιοθέτηση ή η απόρριψη της διανεμητικής νόρμας της ισότητας για τον καθορισμό των παροχών του κράτους προς τους πολίτες είναι συνάρτηση του εργασιακού status των απολυθέντων. Όταν οι απολυθέντες είναι διοικητικά στελέχη που δεν ενημερώνονται έγκαιρα για την επικείμενη απόλυσή τους και που δεν έχουν την ευκαιρία να εκφράσουν τα συναισθήματα και τις απόψεις τους, οι συμμετέχοντες απορρίπτουν την ιδέα οι κοινωνικές παροχές του κράτους να ρυθμίζονται με βάση την αρχή της ισότητας (κι όχι την αρχή της ανάγκης). Αν η διαδικαστική αδικία καθιστά πιο προφανές το άδικο της απόλυσης, οι συμμετέχοντες ενδεχομένως ευαισθητοποιούνται και εμφανίζονται έτοιμοι να απορρίψουν την αντικατάσταση της νόρμας της ανάγκης από αυτή της ισότητας για τον προσδιορισμό των κρατικών κοινωνικών παροχών.

Από την άλλη πλευρά, όταν οι απολυθέντες στους οποίους δεν παρέχεται έγκαιρη ενημέρωση και ευκαιρία έκφρασης είναι εργάτες, οι συμμετέχοντες δεν απορρίπτουν τον καθορισμό των κοινωνικών παροχών βάσει της διανεμητικής νόρμας της ισότητας (κι όχι της ανάγκης). Αυτό το αποτέλεσμα φαντάζει παράδοξο υπό το πρίσμα της προηγούμενης υπόθεσής μας για την ευαισθητοποίηση των συμμετεχόντων από την επίταση της προσλαμβανόμενης αδικίας εξαιτίας της παραβίασης της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης. Μπορούμε, ωστόσο, να υποθέσουμε ότι ο βαθμός επίτασης της προσλαμβανόμενης αδικίας εξαιτίας της απουσίας έγκαιρης ενημέρωσης και της στέρησης της ευκαιρίας έκφρασης διαφέρει ανάλογα με το εργασιακό status των απολυθέντων.

Ειδικότερα, όταν πρόκειται για στελέχη με διοικητικές αρμοδιότητες, η έγκαιρη ενημέρωσή τους και η παροχή της δυνατότητας να εκφράσουν τις απόψεις τους θεωρείται ενδεχομένως αυτονόητη, εφόσον οι αρμοδιότητες που είχαν πριν την απόλυσή τους έκαναν μέρος της διοίκησης, ή τουλάχιστον, προϋπόθεταν κάποια περιοδική συνεργασία μαζί της. Αντίθετα, ενδέχεται οι συμμετέχοντες να είναι πιο πρόθυμοι να παραβλέψουν την στέρηση της ευκαιρίας έκφρασης και την απουσία ενημέρωσης όταν οι απολυθέντες είναι εργάτες, επειδή η χαμηλή θέση στην ιεραρχία συνήθως δεν εξασφαλίζει ολοκληρωμένη και άμεση πληροφόρηση για ό,τι αφορά την επιχείρηση, ούτε συμμετοχή σε σώματα λήψης αποφάσεων και δυνατότητα διατύπωσης θέσεων.

Σε προηγούμενη ενότητα είχαμε δει ότι οι συνέπειες της παροχής ή της στέρησης της ευκαιρίας έκφρασης γνώμης στις εκτιμήσεις περί Διαδικαστικής Δικαιοσύνης και στις αντιδράσεις απέναντι σε μία απόφαση διαφέρουν ανάλογα με τις κοινωνικές νόρμες που ισχύουν σε ένα πλαίσιο και που ορίζουν πότε μπορεί κάποιος να προσδοκά ότι θα έχει λόγο σε μία απόφαση (βλ. π.χ. Brockner et al., 2001; Greenberg, Eskew & Miles, 1991). Εν προκειμένω, είναι πιθανό αυτό που εκλαμβάνεται ως άδικη διαδικασία όταν αφορά διοικητικά στελέχη να μη θεωρείται τόσο άδικο όταν αφορά εργάτες. Η επίταση της προσλαμβανόμενης αδικίας στην πρώτη περίπτωση (που δεν είναι τόσο έντονη στη δεύτερη) ενδέχεται να οδηγεί τους συμμετέχοντες να απορρίπτουν τον καθορισμό των κοινωνικών παροχών βάσει της διανεμητικής νόρμας της ισότητας (κι όχι της ανάγκης), στα πλαίσια μίας διάθεσης «προστασίας» αυτών που θεωρούν ότι αδικήθηκαν κατάφωρα.

Εάν, όταν οι απολυθέντες είναι εργάτες, στη συνθήκη παραβίασης της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης η αδικία που υφίστανται οι απολυθέντες δεν θεωρείται μεγαλύτερη από την αδικία που υφίστανται στη συνθήκη τήρησης της Διαδικαστικής δικαιοσύνης, ίσως δεν είναι τόσο παράδοξη η απουσία επίτασης της «προστατευτικής διάθεσης» των συμμετεχόντων στη συνθήκη παραβίασης της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης («προστατευτική διάθεση» που θα εκδηλωνόταν ίσως με την έκφραση προτίμησης για τον προσδιορισμό των κοινωνικών παροχών με βάση όχι τη νόρμα της ισότητας, αλλά αυτή της ανάγκης)¹³⁰. Η ερμηνεία μας αυτή στηρίζεται και από τη διαπίστωση ότι, γενικά, όταν οι απολυθέντες είναι εργάτες, τα αποτελέσματα δεν διαφοροποιούνται σε συνάρτηση με την τήρηση ή παραβίαση της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης.

Πίνακας 30. Μέσες παραγοντικές τιμές για τον παράγοντα της εκλογίκευσης των κοινωνικών ανισοτήτων σε σχέση με τις ανεξάρτητες μεταβλητές της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης και του εργασιακού status των θυμάτων της απόλυσης ($p=0,036$).

	Τήρηση Διαδικαστικής Δικαιοσύνης	Παραβίαση Διαδικαστικής Δικαιοσύνης
Εργάτες	-0,339 Δ	7,060 E-02
Διοικητικά Στελέχη	0,317	-4,24 E-02

Όπως βλέπουμε στον Πίνακα 30, υπάρχει μόνο μία στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ των συνθηκών. Ειδικότερα, όταν τηρείται η Διαδικαστική Δικαιοσύνη, δηλαδή όταν υπάρχει ενημέρωση και παροχή της δυνατότητας έκφρασης στους εργαζομένους που πρόκειται να απολυθούν, η αποδοχή ή η άρνηση ενός σκεπτικού που συνιστά εκλογίκευση των κοινωνικών ανισοτήτων (καθώς επικεντρώνεται στην επιβράδυνση της ανάπτυξης και τη στρέβλωση των ατομικών κινήτρων από τις παρεμβάσεις του κράτους, οι οποίες έχουν ως στόχο τον περιορισμό της κοινωνικής ανισότητας), είναι συνάρτηση του εργασιακού status των απολυθέντων.

Συγκεκριμένα, όταν οι απολυθέντες είναι εργάτες, οι συμμετέχοντες αρνούνται απόψεις σαν αυτή που θέλει την κρατική στήριξη εκείνων που αντιμετωπίζουν σοβαρά οικονομικά προβλήματα να ενθαρρύνει την οκνηρία και να αποθαρρύνει την ατομική προσπάθεια και πρωτοβουλία. Εντούτοις, όταν οι απολυθέντες είναι διοικητικά στελέχη, κατά την απόλυση των οποίων

¹³⁰ Πάντως δεν διαπιστώθηκε αλληλεπίδραση των ανεξάρτητων μεταβλητών της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης και του εργασιακού status των θυμάτων της απόλυσης σε σχέση με την εξαρτημένη μεταβλητή της προτίμησης για τη νόρμα της Ανάγκης.

ακολουθούνται δίκαιες διαδικασίες, οι συμμετέχοντες φαίνεται να συμμερίζονται τις απόψεις που συνιστούν εκλογίκευση των κοινωνικών ανισοτήτων. Στην προκειμένη περίπτωση, η Διαδικαστική Δικαιοσύνη φαίνεται να διευκολύνει την αναπαραγωγή της οπτικής του νεοφιλελευθερισμού. Αυτό δεν συμβαίνει όταν οι απολυθέντες είναι εργάτες, που ανήκουν στην οικονομικά ασθενέστερη τάξη. Νωρίτερα, είχαμε δει (βλ. Πίνακα 29) ότι -όταν τηρείται η Διαδικαστική Δικαιοσύνη- οι συμμετέχοντες τείνουν να προτιμούν τη διανεμητική νόρμα της ισότητας (κι όχι της ανάγκης) για τον καθορισμό των κοινωνικών παροχών του κράτους όταν οι απολυθέντες είναι διοικητικά στελέχη, κάτι που δεν ισχύει όταν είναι εργάτες.

Χρειάζεται, πάντως, να επισημανθεί ότι στις συνθήκες παραβίασης της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης δεν παρατηρήθηκε στατιστικά σημαντική διαφορά στο βαθμό αποδοχής προτάσεων που εκλογικεύουν τις κοινωνικές ανισότητες σε σχέση με το εργασιακό status των απολυθέντων. Νωρίτερα, είχαμε ερμηνεύσει κάποια ευρήματα ως ενδεικτικά μίας διαφοράς του βαθμού επίτασης της προσλαμβανόμενης αδικίας όταν παραβιάζεται η Διαδικαστική Δικαιοσύνη σε συνάρτηση με το εργασιακό status των απολυθέντων. Βάσει αυτής της ερμηνείας, κι αν η προσλαμβανόμενη αδικία ενεργοποιεί μία «προστατευτική διάθεση» των συμμετεχόντων για τους απολυθέντες, θα περιμέναμε ίσως τώρα μία μεγαλύτερη απόρριψη των εκλογικευτικών των κοινωνικών ανισοτήτων προτάσεων όταν οι απολυθέντες είναι διοικητικά στελέχη. Ωστόσο, κάτι τέτοιο δεν παρατηρείται.

Πίνακας 31. Μέσες παραγοντικές τιμές για τον παράγοντα της προτίμησης για τον εκσυγχρονισμό και της θεώρησης του κοινωνικού κράτους ως αντιπαραγωγικού σε σχέση με τις ανεξάρτητες μεταβλητές της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης και του εργασιακού status των θυμάτων της απόλυσης ($p= 0,049$).

	Τήρηση Διαδικαστικής Δικαιοσύνης	Παραβίαση Διαδικαστικής Δικαιοσύνης
Εργάτες	8,471 E-02	-5,61 E-02
Διοικητικά Στελέχη	-0,302	< 0,290

Ο παράγοντας της προτίμησης για τον εκσυγχρονισμό και της θεώρησης του κοινωνικού κράτους ως αντιπαραγωγικού συγκεντρώνει δηλώσεις που εκφράζουν την πεποίθηση ότι χρειάζεται να δοθεί πάνω από όλα προτεραιότητα στην παραγωγικότητα και την ανάπτυξη (για περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. Πίνακα 8).

Από τον Πίνακα 31 μπορεί κανείς καταρχάς να διαπιστώσει ότι δεν παρατηρούνται διαφορές στο βαθμό προτίμησης για τον εκσυγχρονισμό και θεώρησης του κοινωνικού κράτους ως αντιπαραγωγικού σε συνάρτηση με το εργασιακό status των απολυθέντων. Υφίσταται, όμως, διαφορά σε συνάρτηση με τη Διαδικαστική Δικαιοσύνη όταν οι απολυθέντες είναι διοικητικά στελέχη.

Ειδικότερα, όταν οι απολυθέντες είναι εργάτες, οι συμμετέχοντες δεν αποδέχονται αλλά και δεν απορρίπτουν τις ιδέες που εκφράζει αυτός ο παράγοντας, είτε τηρείται είτε παραβιάζεται η Διαδικαστική Δικαιοσύνη. Εντούτοις, όταν οι απολυθέντες είναι διοικητικά στελέχη, η Διαδικαστική Δικαιοσύνη αποκτά σημασία. Εντονότερη προτίμηση για τον εκσυγχρονισμό και θεώρηση του κοινωνικού κράτους ως αντιπαραγωγικού εκδηλώνεται όταν κατά την απόλυση των διοικητικών στελεχών δεν υφίσταται Διαδικαστική Δικαιοσύνη. Απεναντίας, όταν η διαδικασία της απόλυσης των διοικητικών στελεχών συνάδει με τις αρχές της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης, οι συμμετέχοντες απορρίπτουν την ιδέα ότι πρέπει να δοθεί προτεραιότητα στην ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό.

Το εύρημα αυτό έρχεται σε αντίθεση με τα όσα αναφέρθηκαν νωρίτερα. Γιατί η καταφανής αδικία (στην περίπτωση της παραβίασης της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης) οδηγεί τους συμμετέχοντες να συμφωνήσουν με μία νεοφιλελεύθερη οπτική, ενώ η τήρηση της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης (που μετριάσει την πρόσληψη του άδικου της απόλυσης) τους κάνει να απορρίπτουν την ίδια οπτική;

Θα μπορούσε κανείς να εικάσει ότι όταν στελέχη με διοικητικές αρμοδιότητες απολύονται χωρίς καν να γίνουν σεβαστές οι αρχές της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης οι συμμετέχοντες συμπεραίνουν ότι η οικονομική κατάσταση είναι απελπιστική. Η επιτακτική ανάγκη εύρεσης λύσεων θεωρείται ότι επιτρέπει μία δεξιόστροφη μετακίνηση, με έμφαση όχι στο κράτος πρόνοιας αλλά στην αποδοτικότητα και την ανάπτυξη. Γιατί, όμως, δεν φαίνεται να λειτουργεί το ίδιο σκεπτικό όταν οι συμμετέχοντες εκφράζουν τις προτιμήσεις τους για τον τρόπο καθορισμού (τη νόρμα διανομής) των κοινωνικών παροχών του κράτους; (βλ. Πίνακα 29).

Μία -εν πολλοίς αυθαίρετη- ερμηνευτική υπόθεση βασίζεται στο γεγονός ότι ο παράγοντας της προτίμησης για τον εκσυγχρονισμό και θεώρησης του κοινωνικού κράτους ως αντιπαραγωγικού εκφράζει μία επικέντρωση του βλέμματος στο μέλλον, στους τρόπους διασφάλισης της παραγωγικότητας και της οικονομικής ευημερίας. Αφορά, δηλαδή, στην αναζήτηση λύσεων για τα οικονομικά προβλήματα. Την ίδια στιγμή, ο παράγοντας της προτίμησης για τη νόρμα της ισότητας (κι όχι της ανάγκης) για τον καθορισμό των κοινωνικών παροχών του κράτους δεν περιλαμβάνει προτάσεις που λαμβάνουν υπόψη τους τη γενικότερη κατάσταση της οικονομίας και την ανάγκη εντοπισμού λύσεων για τη βελτίωσή της, αλλά προτάσεις στα πλαίσια των οποίων η διατήρηση των κοινωνικών παροχών θεωρείται δεδομένη και αυτό που διακυβεύεται είναι ο τρόπος διανομής τους.

Γ) Αλληλεπίδραση των ανεξάρτητων μεταβλητών της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης, της εθνικότητας των απολυθέντων και του εργασιακού status των απολυθέντων σε σχέση με τις εξαρτημένες μεταβλητές α) της εκτίμησης του βαθμού στον οποίο ήταν δίκαιη η απόφαση της απόλυσης [$F(df=1)=4,456$, $p<0,05$] και β) της προτίμησης για τη διανεμητική νόρμα της ανάγκης [$F(df=1)=6,698$, $p<0,05$]. Στους πίνακες που ακολουθούν οι στατιστικά σημαντικές διαφορές υποδεικνύονται με τα σύμβολα < και >.

Πίνακας 33. Μέση τιμή των απαντήσεων των συμμετεχόντων στο ερώτημα «πόσο δίκαιη είναι η απόφαση της εταιρίας να απολύσει...» σε σχέση με τις ανεξάρτητες μεταβλητές της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης, της εθνικότητας των απολυθέντων και του εργασιακού status των απολυθέντων (οι απαντήσεις των συμμετεχόντων δίνονταν σε επταβάθμια κλίμακα Likert όπου το 1 σήμαινε *απολύτως δίκαιη* και το 7 *απολύτως άδικη*) ($p= 0,037$).

	Τήρηση Διαδικαστικής Δικαιοσύνης		Παραβίαση Διαδικαστικής Δικαιοσύνης	
	Έλληνες	Σκοπιανοί	Έλληνες	Σκοπιανοί
Εργάτες	4,067	4,313	4,786	4,733
Διοικητικά Στελέχη	4,875	3,467	5,000	5,214
<				

Καταρχάς, διαπιστώνουμε ότι όταν οι απολυθέντες είναι εργάτες, δεν σημειώνονται στατιστικά σημαντικές διαφορές σε συνάρτηση με τις μεταβλητές της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης και της εθνικότητας των απολυθέντων. Η εργασιακή και κοινωνική θέση του εργάτη φαίνεται ότι είναι το καθοριστικό στοιχείο για την κατανόηση της κατάστασης και τη διαμόρφωση κρίσεων εκ μέρους των συμμετεχόντων σχετικά με τις εργοδοτικές αποφάσεις που τον αφορούν.

Εντούτοις, όταν οι απολυθέντες είναι διοικητικά στελέχη, υπάρχουν αξιοσημείωτες διαφοροποιήσεις. Ειδικότερα, όταν υφίσταται Διαδικαστική Δικαιοσύνη κατά την απόλυση, η απόλυση θεωρείται λιγότερο άδικη όταν τα διοικητικά στελέχη που απολύονται είναι Σκοπιανοί παρά όταν είναι Έλληνες. Όταν, ωστόσο, η Διαδικαστική Δικαιοσύνη παραβιάζεται, τότε η αδικία επιτείνεται, οι συμμετέχοντες κρίνουν ως πιο άδικη την απόφαση της απόλυσης, ιδίως όταν τα διοικητικά στελέχη που απολύονται είναι Σκοπιανοί. Πράγματι, πρόκειται για τη συνθήκη με τις πλέον αρνητικές εκτιμήσεις σε ό,τι αφορά στο δίκαιο της απόφασης απόλυσης.

Τα ευρήματα που περιγράφηκαν παραπάνω επιτρέπουν την εξαγωγή ορισμένων ενδιαφερόντων συμπερασμάτων. Η Διαδικαστική Δικαιοσύνη φαίνεται ότι αρκεί για να απελευθερώσει τις αρνητικές στάσεις των συμμετεχόντων απέναντι στα διοικητικά στελέχη που ανήκουν στην εθνική εξωομάδα, οδηγώντας τους να τις αποκαλύψουν και να τις αντικατοπτρίσουν στις θετικότερες εκτιμήσεις τους για την απόφαση που θίγει τα μέλη της εξωομάδας, τα οποία έχουν επιτύχει κοινωνική άνοδο. Η τήρηση της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης μοιάζει να λειτουργεί ως ένα βολικό άλλοθι για τους συμμετέχοντες, αποενοχοποιώντας τους και διευκολύνοντας την εκλογίκευση των αρνητικών στάσεων απέναντι στην εξωομάδα.

Απεναντίας, όταν η Διαδικαστική Δικαιοσύνη παραβιάζεται, οι συμμετέχοντες σπεύδουν να χαρακτηρίσουν την απόφαση της απόλυσης των διοικητικών στελεχών-μελών της εθνικής εξωομάδας ως άδικη για να αποκλείσουν οποιοδήποτε ενδεχόμενο να φανούν προκατειλημμένοι. Με δεδομένη την παραβίαση της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης, οι συμμετέχοντες φοβούνται ίσως ότι μία πιο ουδέτερη στάση θα θεωρούνταν ή θα αποτελούσε ένδειξη απροκάλυπτης προκατάληψης σε βάρος των μελών της εξωομάδας. Αρνούνται, έτσι, οποιαδήποτε τέτοια υπόνοια για τον εαυτό τους, προβαίνοντας σε αρνητικές εκτιμήσεις (περισσότερο αρνητικές από κάθε άλλη συνθήκη) για την απόφαση της απόλυσης.

Είναι, εξάλλου, σκόπιμο να επισημανθεί ότι ενώ οι κρίσεις για το δίκαιο της απόφασης απόλυσης των Σκοπιανών διοικητικών στελεχών διαφέρουν σε συνάρτηση με τη Διαδικαστική Δικαιοσύνη, τέτοιου είδους διαφοροποίηση δεν παρατηρείται όταν τα απολυθέντα διοικητικά στελέχη είναι Έλληνες. Σε αυτή την περίπτωση, ο σεβασμός προς τη Διαδικαστική Δικαιοσύνη δεν αρκεί για να αμβλυνθεί ο άδικος χαρακτήρας της απόλυσης.

Πίνακας 34. Μέσες παραγοντικές τιμές για τον Παράγοντα της προτίμησης της διανεμητικής νόρμας της Ανάγκης σε σχέση με τις ανεξάρτητες μεταβλητές της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης, της εθνικότητας των απολυθέντων και του εργασιακού status των απολυθέντων ($p=0,011$).

	Τήρηση Διαδικαστικής Δικαιοσύνης		Παραβίαση Διαδικαστικής Δικαιοσύνης	
	Έλληνες	Σκοπιανοί	Έλληνες	Σκοπιανοί
Εργάτες	0,224	-0,369	-0,315	< 0,680 V
Διοικητικά Στελέχη	-0,158	6,242E-03	2,049E-02	-7,97 E-02

Στον παραπάνω Πίνακα οι στατιστικά σημαντικές διαφορές σημειώνονται με τα σύμβολα < και >, ενώ, επίσης, παρατίθενται με έντονους χαρακτήρες δύο μέσες τιμές που διαφέρουν σε στατιστικά σημαντικό βαθμό μεταξύ τους.

Καταρχάς, αξίζει να παρατηρήσουμε ότι όταν οι απολυθέντες είναι διοικητικά στελέχη, ο βαθμός στον οποίο οι συμμετέχοντες δηλώνουν ότι προτιμούν την εφαρμογή της νόρμας της Ανάγκης για τη διανομή αγαθών δεν διαφέρει σε συνάρτηση με την εθνικότητα των απολυθέντων και την τήρηση ή παραβίαση της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης.

Εντούτοις, όταν οι απολυθέντες είναι εργάτες διαπιστώνονται κάποιες ενδιαφέρουσες διαφορές. Συγκεκριμένα, όταν οι απολυθέντες εργάτες είναι Σκοπιανοί και οι αρχές της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης γίνονται σεβαστές κατά την απόλυσή τους, οι συμμετέχοντες εκφράζουν τον μικρότερο βαθμό προτίμησης της νόρμας της Ανάγκης. Ο μέσος βαθμός προτίμησης της νόρμας στη συνθήκη αυτή διαφέρει σημαντικά από το βαθμό προτίμησης της ίδιας νόρμας στη συνθήκη στην οποία οι απολυθέντες εργάτες είναι μεν Σκοπιανοί αλλά η Διαδικαστική Δικαιοσύνη απουσιάζει κατά την απόλυσή τους. Πράγματι, στην εν λόγω συνθήκη εκφράζεται η μεγαλύτερη προτίμηση για την υιοθέτηση της νόρμας της Ανάγκης ως κριτηρίου διανομής αγαθών. Η προτίμηση αυτή είναι σημαντικά μεγαλύτερη από εκείνη που εκφράζεται όταν οι εργάτες που απολύονται με μία άδικη διαδικασία είναι Έλληνες αλλά και από εκείνη που εκφράζεται όταν οι απολυθέντες με άδικη διαδικασία είναι μεν Σκοπιανοί αλλά διοικητικά στελέχη.

Όταν, λοιπόν, η Διαδικαστική Δικαιοσύνη διασφαλίζεται κατά την απόλυση των Σκοπιανών εργατών μέσω της έγκαιρης ενημέρωσής τους και της ευκαιρίας που τους παρέχεται να εκφράσουν τις απόψεις τους, οι συμμετέχοντες κρίνουν ως λιγότερο απαραίτητη και επιβεβλημένη την εφαρμογή της νόρμας της Ανάγκης για την διανομή αγαθών. Μοιάζουν να θεωρούν τη Διαδικαστική Δικαιοσύνη αρκετή όταν οι θιγόμενοι από μία απόφαση ανήκουν σε μία άλλη εθνικότητα. Εφόσον αυτή υφίσταται, δεν χρειάζεται να αισθάνονται ενοχές επειδή δεν επιλέγουν έναν πιο ευνοϊκό για τους μη προνομιούχους τρόπο διανομής. Οι συμμετέχοντες φαίνεται να σκέφτονται: «ενημερώθηκαν για την

επικείμενη απόλυσή τους έγκαιρα, κι επιπλέον, είχαν την ευκαιρία να εκθέσουν και τις απόψεις τους. Τι άλλο μπορεί να θέλουν;».

Αντιθέτως, όταν η Διαδικαστική Δικαιοσύνη δεν γίνεται σεβαστή κατά την απόλυση των Σκοπιανών εργατών, οι συμμετέχοντες σπεύδουν να εκδηλώσουν την προτίμησή τους για την υιοθέτηση της νόρμας της Ανάγκης, σαν να επιθυμούν να αποτρέψουν κάθε ενδεχόμενο να θεωρηθούν προκατειλημμένοι απέναντι στους Σκοπιανούς εργάτες (όπως υποδηλώνει και η διαφορά του βαθμού προτίμησης της διανεμητικής νόρμας της Ανάγκης μεταξύ αυτής της συνθήκης και της συνθήκης απόλυσης με άδικες διαδικασίες Ελλήνων εργατών).

Όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενη ενότητα της παρούσας εργασίας, έχει καταδειχθεί σε πολυάριθμες έρευνες ότι οι άνθρωποι αποστρέφονται το ενδεχόμενο να θεωρηθούν «προκατειλημμένοι» κι ότι όταν ο κίνδυνος αυτός είναι ορατός κάνουν ό,τι μπορούν για να τον αποτρέψουν, ακόμη και προβαίνοντας σε ένα είδος θετικής διάκρισης προς το μέλος της εξωομάδας. (π.χ. βλ. τα ευρήματα των Frey & Gaertner, 1986). Εν προκειμένω, η αποτροπή του κινδύνου δεν προϋποθέτει καν κάποια ιδιαίτερη προσπάθεια. Αντιθέτως, έχει αμελητέο κόστος, αφού ο συμμετέχων δεν χρειάζεται παρά να εκφράσει το βαθμό συμφωνίας του με ορισμένες απόψεις.

Όταν οι απολυθέντες με μία άδικη διαδικασία Σκοπιανοί είναι διοικητικά στελέχη, οι συμμετέχοντες δεν νιώθουν υποχρεωμένοι να εκφράσουν προτίμηση για τη νόρμα της Ανάγκης, καθώς, κατά πάσα πιθανότητα, δεν εκλαμβάνουν τα διοικητικά στελέχη ως μέλη μίας αδύναμης κοινωνικής ομάδας που χρειάζεται κοινωνική προστασία, ακόμη κι αν θεωρούν κατάφωρη την αδικία σε βάρος τους (όπως υποθέσαμε, ερμηνεύοντας άλλα ευρήματά μας νωρίτερα, ότι συμβαίνει όταν διοικητικά στελέχη στερούνται την ευκαιρία να εκφράσουν τις απόψεις τους και δεν ενημερώνονται έγκαιρα για μία τόσο σοβαρή για τους ίδιους απόφαση).

Μία εναλλακτική ερμηνεία που θα μπορούσε κανείς να προτείνει για να ερμηνεύσει τη μεγαλύτερη προτίμηση για την εφαρμογή της διανεμητικής νόρμας της Ανάγκης όταν οι απολυθέντες είναι Σκοπιανοί εργάτες κατά την απόλυση των οποίων παραβιάζεται η Διαδικαστική Δικαιοσύνη, είναι ότι στη συνθήκη αυτή οι ανάγκες των απολυθέντων είναι μεγαλύτερες, αν λάβει κανείς υπόψη του το χαμηλό εργασιακό status των απολυθέντων σε συνδυασμό με το χαμηλό βιοτικό επίπεδο στα Σκόπια. Ωστόσο, η ερμηνευτική αυτή υπόθεση δεν φαίνεται ικανοποιητική, καθώς δεν εξηγεί γιατί στη συνθήκη απόλυσης Σκοπιανών εργατών με δίκαιες διαδικασίες (στην οποία, επίσης, το χαμηλό εργασιακό status των απολυθέντων συνδυάζεται με το χαμηλό γενικό βιοτικό επίπεδο) οι συμμετέχοντες εκφράζουν το μικρότερο βαθμό προτίμησης για τη διανεμητική νόρμα της Ανάγκης.

Μερικές Παρατηρήσεις

Η έρευνά μας έχει ορισμένες αδυναμίες στις οποίες χρειάζεται να σταθούμε.

Μία πρώτη αδυναμία αφορά στον τρόπο εγχειρηματοποίησης της ανεξάρτητης μεταβλητής της ταύτισης ή διαφοροποίησης της εθνικής ομάδας υπαγωγής των «παρατηρητών» (συμμετεχόντων) και των θυμάτων της απόλυσης. Όπως αναφέρθηκε στη Μέθοδο, η μεταβλητή αυτή εγχειρηματοποιήθηκε με την αναφορά του τόπου εγκατάστασης του εργοστασίου από το οποίο πραγματοποιήθηκαν απολύσεις (δηλαδή, Θεσσαλονίκη ή Σκόπια). Εντούτοις, η εγκατάσταση μίας παραγωγικής μονάδας π.χ. στη Θεσσαλονίκη δεν σημαίνει κατ' ανάγκη ότι όλοι οι εργαζόμενοι είναι Έλληνες. Κατά τη δημιουργία του πειραματικού υλικού μας θεωρήσαμε δεδομένο ότι ο τόπος εγκατάστασης θα επέτρεπε το χειρισμό της εθνικότητας των απολυθέντων, κάτι για το οποίο, όμως, δεν υπάρχουν εγγυήσεις. Ένας κατάλληλος τρόπος ελέγχου της εγκυρότητας του χειρισμού μας θα ήταν η συμπερίληψη στο τέλος του ερωτηματολογίου που χορηγήθηκε στους συμμετέχοντες μίας ερώτησης που θα αφορούσε στην εθνικότητα των απολυθέντων. Θα μπορούσαν, έτσι, να αποκλειστούν από τις αναλύσεις οι απαντήσεις συμμετεχόντων που δεν εξέλαβαν την εθνικότητα των απολυθέντων όπως θα θέλαμε.

Εξάλλου, ενώ η αναφορά στα Σκόπια ενεργοποιεί μία πρόσληψη της ταυτότητας με όρους εθνικής υπαγωγής και καθιστά τους απολυθέντες μέλη μίας εξωομάδας, η αναφορά στη Θεσσαλονίκη δεν εξασφαλίζει τη θεώρηση των απολυθέντων ως μελών της ενδοομάδας, αφού μάλλον οι συμμετέχοντες δεν ορίζουν την ταυτότητά τους με βάση την εθνική τους υπαγωγή, αν αυτός ο τρόπος ορισμού της ταυτότητας δεν πριμοδοτηθεί.

Ακόμη, μία Ελληνική εταιρία ενδέχεται να προσλαμβάνεται διαφορετικά ανάλογα με τον τόπο εγκατάστασης των παραγωγικών της μονάδων. Ειδικότερα, στην περίπτωση κατά την οποία το εργοστάσιο είναι εγκατεστημένο στα Σκόπια, η Ελληνική εταιρία που προέβη σε απολύσεις μετατρέπεται ίσως στα μάτια των συμμετεχόντων σε Πολυεθνική (και, μάλιστα, εγκατεστημένη σε μία χώρα με χαμηλότερο βιοτικό επίπεδο από αυτό της Ελλάδας). Ενδέχεται, δηλαδή, χωρίς να το επιδιώκουμε, να εισήχθη με τον τρόπο εγχειρηματοποίησης της μεταβλητής μας μία διαφορετική πρόσληψη του μεγέθους και της ισχύος της επιχείρησης¹³².

Επιπλέον, χρειάζεται να αναφερθούμε στον τρόπο εγχειρηματοποίησης της ανεξάρτητης μεταβλητής του εργασιακού status των απολυθέντων. Είδαμε πως οι μισοί συμμετέχοντες ενημερώνονταν για την απόλυση 50 εργατών, ενώ οι άλλοι μισοί 50 στελεχών με διοικητικές αρμοδιότητες. Πέρα από το εργασιακό status, οι δύο αυτές ομάδες (εργάτες-διοικητικά στελέχη) διαφέρουν

¹³² Θα μπορούσαμε να έχουμε αποφύγει αυτό το πρόβλημα εάν το είχαμε εντοπίσει εγκαίρως, επιλέγοντας να κάνουμε λόγο για μία εταιρία που δεν θα ήταν ούτε Ελληνικών ούτε Σκοπιανικών συμφερόντων αλλά π.χ. Γαλλικών, ή ακόμη παραλείποντας οποιαδήποτε αναφορά στην εταιρία πέραν του ονόματός της.

και σε μία άλλη παράμετρο. Η ομάδα των διοικητικών στελεχών θεωρείται κατά πάσα πιθανότητα ανομοιογενής, ενώ οι εργάτες προσλαμβάνονται ίσως ως μία σχετικά ενιαία και ομοιογενής ομάδα (οι ιστορικές αναφορές στους αγώνες της εργατικής τάξης συμβάλλουν στη θεώρησή τους ως μίας κοινωνικής κατηγορίας με κοινά προβλήματα και κοινή μοίρα, καθώς και κοινωνιολογική υπόσταση).

Δεν υπάρχει τρόπος να προσδιοριστεί αν και σε ποιο βαθμό τα προαναφερθέντα υπεισήλθαν και επηρέασαν τα αποτελέσματα του πειράματός μας. Ωστόσο, παρά τις αδυναμίες αυτές, θεωρούμε ότι τα αποτελέσματα που παρουσιάστηκαν στις προηγούμενες σελίδες έχουν ενδιαφέρον τόσο στα πλαίσια της γραμματείας της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης όσο και αυτής των διομαδικών σχέσεων. Το ερώτημα που μας απασχόλησε αφορούσε πρωτίστως στην πιθανότητα χρήσης της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης ως στρατηγικής μείωσης των κοινωνικών αντιδράσεων απέναντι στη διανεμητική αδικία (εν προκειμένω, άδικες απολύσεις). Είδαμε ότι η δυνατότητα της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης να λειτουργήσει ως τέτοιου είδους στρατηγική (οδηγώντας σε λιγότερο δυσμενείς εκτιμήσεις για την άδικη ενέργεια) επηρεάζεται και από άλλες παραμέτρους, όπως είναι το εργασιακό-κοινωνικό status και η εθνική υπαγωγή (ζητήματα κοινωνικής ταυτότητας) του παρατηρητή και του επηρεαζόμενου από τις διαδικασίες.

Ανάμεσα στα βασικά προβλήματα που ανακύπτουν όταν μελετά κανείς τις απόψεις για τη δικαιοσύνη και τη σχετική συμπεριφορά μελών πραγματικών ομάδων συγκαταλέγεται η επίδραση πολλών παρεμβαλλόμενων μεταβλητών, ιδίως του υπάρχοντος status quo και της ιστορίας των σχέσεων μεταξύ των ομάδων (Azzi, 1992). Αυτό, όμως, που αποτελεί πρόβλημα για τους ερευνητές ενίοτε αποτελεί βασικό πλεονέκτημα. Εκμεταλλευόμενοι τις προϋπάρχουσες κατηγορικές υπαγωγές των ανθρώπων και τη φύση των διομαδικών σχέσεων μπορούμε να οδηγηθούμε σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα, όπως πολλές φορές έχει συμβεί μέχρι τώρα στην Κοινωνική Ψυχολογία [βλ. π.χ. το πείραμα του Doise (1979) που εκμεταλλεύεται τη συνύπαρξη τριών γλωσσικών ομάδων στην Ελβετία για να ελέγξει την υπόθεση της μείωσης των διομαδικών διαφορών μεταξύ των ελβετικών υπο-ομάδων όταν προστίθεται μία «ξένη» ομάδα¹³³]. Ακόμη κι αν το πείραμά μας δεν μπορεί να συγκριθεί σε θεωρητικό ενδιαφέρον και μεθοδολογική αρτιότητα με τέτοιου είδους πειράματα, θεωρούμε ότι συμβάλλει στο να φωτιστεί μία νέα και ενδιαφέρουσα διάσταση της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης.

Μία τελευταία, αναγκαία, κατά τη γνώμη μας, παρατήρηση αφορά στην ευθύνη του ερευνητή που μελετά ζητήματα πρόσληψης της Δικαιοσύνης. Όπως αναρωτήθηκαν και οι Lerner & Torstrick (1994), «ποια είναι η ευθύνη του ερευνητή που επιλέγει να διερευνήσει τον τρόπο με τον οποίο ο εργαζόμενος αντιλαμβάνεται τις απολύσεις (layoffs); Αυτού του είδους η έρευνα παρέχει τα δεδομένα που θα επιτρέψουν στη διοίκηση της επιχείρησης να δημιουργήσει μία ψευδαίσθηση δικαιοσύνης και να «τη γλιτώσει»; Η αυτού του είδους η έρευνα ωφελεί τους εργαζομένους που θα γίνουν έτσι κι αλλιώς μάρτυρες απολύσεων και που μπορεί να ωφεληθούν ψυχολογικά αισθανόμενοι ότι έλαβαν δίκαιη

¹³³ Αναφέρεται από τον Παπαστάμου (1989).

μεταχείριση; Ποιου τα συμφέροντα πρέπει να ληφθούν υπόψη: της διεύθυνσης, των εργαζομένων ή και των δύο μερών; Εάν και των δύο, πώς μπορούν να εξισορροπηθούν τα διαφορετικά συμφέροντα;» (σελ. 306). Κάθε ερευνητής που επιλέγει να ασχοληθεί με κοινωνικά ευαίσθητα ζητήματα δεν μπορεί παρά να πάρει θέση. Το θετικιστικό μοντέλο του 19^{ου} αιώνα για την επιστήμη, κατά το οποίο υποτίθεται ότι είμαστε ουδέτεροι και ανεπηρέαστοι από τις προσωπικές μας αξίες, δεν λειτουργεί στις κοινωνικές επιστήμες.

Τα τελευταία χρόνια οι μαζικές απολύσεις που λαμβάνουν χώρα ως αποτέλεσμα συγχωνεύσεων, τεχνολογικών αλλαγών και αναδιάρθρωσης των επιχειρήσεων, ανατρέπουν τη ζωή χιλιάδων εργαζομένων και των οικογενειών τους σε όλο τον κόσμο¹³⁴ και έχουν σημαντικές κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις. Σε αρκετές περιπτώσεις οι εταιρίες που προβαίνουν σε μείωση του προσωπικού τους εφαρμόζουν προγράμματα “outplacement”, τα οποία υποστηρίζεται ότι βοηθούν τους απολυθέντες να εξασφαλίσουν μία νέα θέση εργασίας¹³⁵.

Τέτοιου είδους προγράμματα μετριάζουν, επίσης, τις αντιδράσεις των απολυθέντων, τη δυσαρέσκεια και τη μείωση της δέσμευσης (commitment) εκείνων που διατηρούν τις θέσεις τους και προστατεύουν την εικόνα κοινωνικής ευθύνης και ευαισθησίας της επιχείρησης. Οι αρχές της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης εφαρμόζονται σήμερα ολοένα και περισσότερο όχι τόσο για να περιοριστούν οι αρνητικές συνέπειες των απολύσεων για τα θύματα, όσο για να μειωθεί το κόστος των απολύσεων για την επιχείρηση (π.χ. η διάθεση «ανταπόδοσης του κακού» και «τιμωρίας» της επιχείρησης εκ μέρους των καταναλωτών των προϊόντων ή των υπηρεσιών της).

Η ερευνητική δραστηριότητα που αφορά στο ρόλο της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης στα πλαίσια των μαζικών απολύσεων καταδεικνύει τη χρήση αυτής της μορφής Δικαιοσύνης ως στρατηγικής περιορισμού των κοινωνικών αντιδράσεων απέναντι στην αδικία, και την εξάρτηση της αποτελεσματικότητας αυτής της στρατηγικής από άλλες παραμέτρους (π.χ. ζητήματα κοινωνικής ταυτότητας), όχι σε μία προσπάθεια διευκόλυνσης της διοίκησης των επιχειρήσεων κατά τη λήψη αποφάσεων για τον τρόπο εφαρμογής των σχεδίων τους, αλλά σε μία προσπάθεια ανάδειξης της περιπλοκότητας της κοινωνιοψυχολογικής πραγματικότητας, όπου κάθε σχέση διαμεσολαβείται και επηρεάζεται από πλήθος παραγόντων. Οι παράγοντες που υπεισέρχονται στη σχέση μεταξύ της Διαδικαστικής Δικαιοσύνης και της διαμόρφωσης εκτιμήσεων περί δικαιοσύνης αποτελούν, κατά τη γνώμη μας, ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον αντικείμενο έρευνας.

¹³⁴ Για παράδειγμα, η εταιρεία Cisco, κολοσσός της Silicon Valley και υπόδειγμα ευφυούς οργάνωσης και ανάπτυξης από το 1984 που ιδρύθηκε (βλ., π.χ., Subhadra, 2002), απέλυσε το 2001 8,500 εργαζομένους (σχεδόν το 1/5 του δυναμικού της) (Kiger, 2003).

¹³⁵ Ένα τυπικό πρόγραμμα “outplacement” περιλαμβάνει ατομικές συναντήσεις των απολυθέντων με εξειδικευμένους συμβούλους που τους βοηθούν να αποσαφηνίσουν τα ενδιαφέροντα και τις προτιμήσεις τους, να αξιολογήσουν τις δεξιότητές τους και να χαράξουν μία αποτελεσματική στρατηγική αναζήτησης νέας εργασίας, καθώς παρέχονται συμβουλές για τη σύνταξη του βιογραφικού σημειώματος, τον τρόπο προσέγγισης των πιθανών εργοδοτών, κλπ.

Βιβλιογραφία

- Αντωνίου, Σ. (2001). Η διαπολιτισμική διάσταση στην Κοινωνική Ψυχολογία. Στο Στ. Παπαστάμου (Εκδ.), *Εισαγωγή στην Κοινωνική Ψυχολογία: Επιστημολογικοί Προβληματισμοί και Μεθοδολογικές Κατευθύνσεις*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Adams, J.S. (1965). Inequity in social exchange. In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (vol.2, pp. 267-299). San Diego, CA: Academic Press.
- Adler, J.W., Hensler, D.R., & Nelson, C.E. (1983). *Simple justice: How litigants fare in the Pittsburgh Court Arbitration Program*. Santa Monica, CA: RAND.
- Alexander, S., & Ruderman, M. (1987). The role of procedural and distributive justice in organisational behaviour. *Social Justice Research, 1*, 177-198.
- Allison, S. T., & Messick, D. M. (1990). Social decision heuristics in the use of shared resources. *Journal of Behavioral Decision Making, 3*, 195-204.
- Ambrose, M.L., & Kulik, C.T. (2001). How do I know that's fair? A categorization approach to fairness judgments, In S.W. Gilliland, D.D. Steiner, & D. Skarlicki (Eds.), *Research in Social Issues in Management*. Greenwich, CT: Information Age Publishing.
- Azzi, A.E. (1992). Procedural Justice and the allocation of power in intergroup relations: Studies in the United States and South Africa. *Personality and Social Psychology Bulletin, 18* (6), 736-747.
- Azzi, A.E. (1993). Implicit and category-based allocations of decision-making power in majority-minority relations. *Journal of Experimental Social Psychology, 29*, 203-228.
- Azzi, A.E., & Jost, J.T. (1997). Votes without power: Procedural justice as mutual control in majority-minority relations. *Journal of Applied Social Psychology, 27*, 124-155.
- Barber, B. (1983). *The logic and the limits of trust*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Barrett-Howard, E., & Tyler, T.R. (1986). Procedural Justice as a criterion in allocation decisions. *Journal of Personality and Social Psychology, 50* (2), 296-304.
- Bell, J. (1992). Justice and the law. In K.R. Scherer (Ed.), *Justice: Interdisciplinary perspectives* (pp.114-142). Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Bell, J., & Schokkaert, E. (1992). Interdisciplinary theory and research on justice. In K.R. Scherer (Ed.), *Justice: Interdisciplinary perspectives* (237-253). Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Berry, J.W. (1984). Cultural relations in plural societies: Alternatives to segregation and their sociopsychological implications. In N. Miller & M. B. Brewer (Eds.), *Groups in contact: The psychology of desegregation* (pp. 11-27). New York: Academic Press.

- Berscheid, E., & Reis, H.T. (1998). Attraction and close relationships. In D.T. Gilbert, S.T. Fiske, & G. Lindzey (Eds.), *The handbook of Social Psychology* (4th ed., Vol. 2, pp. 193-281). New York: McGraw-Hill.
- Bies, R.J. (1987). The predicament of injustice: The management of moral outrage. *Research in Organizational Behaviour*, 9, 289-319.
- Bies, R.J., & Moag, J.S. (1986). Interactional Justice: Communication criteria of fairness. In R.J. Lewicki, B.H. Sheppard, & M. Bazerman (Eds.), *Research on negotiations in organizations* (vol. 1, pp. 43-55). Greenwich, CT: JAI Press.
- Bies, R.J., & Shapiro, D.L. (1987). Procedural fairness judgements: The influence of causal accounts. *Social Justice Research*, 1, 199-218.
- Bies, R.J., & Shapiro, D.L. (1988). Voice and Justification: Their influence on procedural fairness judgements. *Academy of Management Journal*, 31 (3), 676-685.
- Bies, R.J., & Sitkin, S.B. (1992). Explanation as legitimation: Excuse-making in organizations. In M.L. McLaughlin, M.J. Cody, & S.J. Read (Eds.), *Explaining One's Self to Others: Reason-giving in a Social Context*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Bobocel, D.R., Son Hing, L. S., Davey, L. M., Stanley, D. J., Zanna, M. P. (1998). Justice-based opposition to social policies: Is it genuine? *Journal of Personality and Social Psychology*, 75 (3), 653-669.
- Bowles, M. (1997). The Myth of Management: Direction and failure in contemporary organizations. *Human Relations*, 50 (7), 779-803.
- Branthwaite, A., Doyle, S., & Lightbown, N. (1979). The balance between fairness and discrimination. *European Journal of Social Psychology*, 9, 149-163.
- Brewer, M.B., & Brown, R.J. (1998). Intergroup relations. In D.T. Gilbert, S.T. Fiske, & G. Lindzey (Eds.), *The handbook of social psychology* (4th edition, Vol.2, pp.554-594). New York: McGraw-Hill.
- Brewer, M.B., & Kramer, R. (1986). Choice behavior in social dilemmas: Effects of social identity, group size, and decision-framing. *Journal of Personality and Social Psychology*, 50, 543-549.
- Brickman, P., Folger, R., Goode, E., & Schul, Y. (1981). Microjustice and macrojustice. In M. J. Lerner & S. C. Lerner (Eds.), *The justice motive in social behavior* (pp. 173-204). New York: Plenum.
- Brockner, J., Ackerman, G., Greenberg, J., Gelfand, M., Francesco, A.-M., Chen, Z.-X., Leung, K., Bierbrauer, G., Gomez, C., Kirkman, B. L., & Shapiro, D. (2001). Culture and procedural justice: The influence of power distance on reactions to voice. *Journal of Experimental Social Psychology*, 37, 300-315.

Brockner, J., Konovsky, M., Cooper-Schneider, R., Folger, R., Martin, C., & Bies, R. (1994). Interactive effects of procedural justice and outcome negativity on victims and survivors of job loss. *Academy of Management Journal*, 37, 397-409.

Brockner, J., & Weisenfeld, B.M. (1993). Living on the edge (of social and organizational psychology): The effects of layoffs on those who remain. In J.K. Murnighan (Ed.), *Social Psychology in organizations: Advances in theory and research* (pp. 119-140). Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

Brockner, J., & Weisenfeld, B.M. (1994). The interactive impact of procedural and outcome fairness on reactions to a decision: The effects of what you do depend on how you do it. *Psychological Bulletin*, 120, 189-208.

Brockner, J., & Wiesenfeld, B.M. (1996). An integrative framework for explaining reactions to decisions: Interactive effects of outcomes and procedures. *Psychological Bulletin*, 120, 189-208.

Brown, R. (1995). Prejudice: *Its social psychology*. Oxford: Blackwell (chapter 7: Prejudice: Old and new).

Byrne, E.F. (1999). Give peace a chance: A mantra for business strategy. *Journal of Business Ethics*, 20, 27-37.

Cameron, K.S. (1994). Strategies for successful downsizing. *Human Resources Management Journal*, 12, 144-156.

Cartwright, D., & Zander, A. (1953). *Group dynamics*. New York: Harper & Row.

Casper, J.D., Tyler, T.R., & Fisher, B. (1988). Procedural Justice in felony cases. *Law and Society Review*, 22, 483-507.

Chacko, T.I. (1982). Women and equal employment opportunity: Some unintended effects. *Journal of Applied Psychology*, 67, 119-123.

Cohen, R.L. (1982). Perceiving justice: An attributional perspective. In J. Greenberg & R.L. Cohen (Eds.), *Equity and justice in social behavior* (pp. 119-160). New York: Academic Press.

Cohen, R.L. (1985). Procedural Justice and Participation. *Human Relations*, 38, 643-663.

Cohen, R.L. (1987). Distributive Justice: Theory and research. *Social Justice Research*, 1, 19-40.

Cohen, R.L. (1988, August). *Fabrications of Justice*. Paper presented at the International Conference on Social Justice and Societal Problems, Leiden, The Netherlands.

Cohen, R.L. (1989). Fabrications of justice. *Social Justice Research*, 3, 31-46.

- Cook, K.S., & Hegtvedt, K.A. (1986). Justice and power: An exchange analysis. In H.W. Bierhoff, R.L. Cohen, & J. Greenberg (Eds.), *Justice in social relations* (pp. 19-43). New York: Plenum.
- Correia, I., & Vala, J. (2003). When will a victim be secondarily victimized? The effect of observer's belief in a just world, victim's innocence and persistence of suffering. *Social Justice Research, 16* (4), 379-387
- Crocker, L., & Algina, J. (1986). *Introduction to classical and modern test theory*. Fort Worth, TX: Harcourt Brace Jovanovich College Publishers.
- Cropanzano, R. (1993). *Justice in the workplace: Approaching fairness in human resource management*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Cropanzano, R., & Folger, R. (1989). Referent cognitions and task decision autonomy: Beyond Equity Theory. *Journal of Applied Psychology, 74* (2), 293-299.
- Cropanzano, R., & Rupp, D.E. (υπό δημοσίευση). Some reflections on the morality of organizational justice. In S.W. Gilliland, D.D. Steiner, & D.P. Skarlicki (Eds.), *Emerging perspectives on managing organizational justice*. Greenwich, CT: Information Age Publishers.
- Crosby, F. (1976). A model of egoistical relative deprivation. *Psychological Review, 83*, 85-113.
- Crosby, F. (1982). *Relative deprivation and working women*. New York: Oxford University Press.
- Crosby, F. (1984). Relative deprivation in organizational settings. In B.M. Staw & L.L. Cummings (Eds.), *Research in organizational behavior* (vol.6, pp. 51-93). Greenwich, CT: JAI Press.
- Crosby, F., Bromley, S., & Saxe, L. (1980). Recent unobtrusive studies of black and white discrimination and prejudice: A literature review. *Psychological Bulletin, 87*, 546-563.
- Dailey, R.C., & Kirk, D.J. (1992). Distributive and Procedural Justice as antecedents of job dissatisfaction and intent to turnover. *Human Relations, 45* (3), 305-316.
- Daly, J.P., & Tripp, T.M. (1996). Is outcome fairness used to make procedural fairness judgments when procedural information is inaccessible? *Social Justice Research, 9*, 327-349.
- Davey, L.M., Bobocel, D.R., Son Hing, L.S., & Zanna, M.P. (1999). Preference for the Merit Principle Scale: An Individual Difference Measure of Distributive Justice Preferences. *Social Justice Research, 12* (3), 223-240.
- Davies, J.C. (1962). Toward a theory of revolution. *American Sociological Review, 27*, 5-19.

Davy, J.A., Kinicki, A.J., & Scheck, C.L. (1991). Developing and testing an expanded model of survivor responses to lay-offs. *Journal of Vocational Behavior*, 38, 302-317.

Deutsch, M. (1975). Equity, equality and need: What determines which value will be used as the basis for distributive justice? *Journal of Social Issues*, 31, 137-149.

Deutsch, M. (1979). A critical review of "equity theory": An alternative perspective on the social psychology of justice. *International Journal of Group Tensions*, 1, 20-49.

Deutsch, M. (1985). *Distributive justice: A social-psychological perspective*. New Haven: Yale University Press.

Deutsch, M., & Steil, J.M. (1988). Awakening the sense of injustice. *Social Justice Research*, 2, 3-23.

Diekmann, K. A., Samuels, S. M., Ross, L., & Bazerman, M. H. (1997). Self-interest and fairness in problems of resource allocation: Allocators versus recipients. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72 (5), 1061-1074.

Dienstbier, R.A., (1970). Positive and negative prejudice: Interactions of prejudice with race and social desirability. *Journal of Personality*, 38, 198-215.

Doise, W. (1979). *Experiences entre groupes*. Paris: Mouton.

Dovidio, J.F., & Gaertner, S.L. (1981). The effects of race, status and ability on helping behavior. *Social Psychology Quarterly*, 44, 192-203.

Dovidio, J.F., & Gaertner, S.L. (1986). *Prejudice, discrimination and racism*. San Diego, CA: Academic Press.

Dutton, D.G. (1976). Tokenism, reverse discrimination, and egalitarianism in interracial behavior. *Journal of Social Issues*, 32, 93-108.

Eagly, A.H., & Chaiken, S. (1993). *The psychology of attitudes*. Fort Worth, TX: Harcourt Brace Jovanovich.

Eagly, A.H., Mladinic, A., & Otto, S. (1991). Are women evaluated more favorably than men? An analysis of attitudes, beliefs, and emotions. *Psychology of Women Quarterly*, 15, 203-216.

Earley, P. C., & Lind, E.A. (1987). Procedural Justice and Participation in task selection: The role of control in mediating justice judgements. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52 (6), 1148-1160.

Festinger, L. (1954). A theory of social comparison processes. *Human Relations*, 7, 117-140.

Fine, T.S. (1992). The impact of issue framing on public opinion: Toward affirmative action programs. *Social Science Journal*, 29, 323-334.

- Finkelstein, R., Steiner, D., & Truchot, D. (2002). Perception de la justice et relations sociales: Introduction générale. Εισαγωγή στο συμπόσιο με θέμα "perception subjective de la justice et relations sociales" που διεξήχθη στα πλαίσια του 4^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Κοινωνικής Ψυχολογίας στα Γαλλικά (διοργανώθηκε από την Adrips) στην Αθήνα, 1-4 Σεπτεμβρίου 2002.
- Fishbein, M., & Ajzen, I. (1975). *Belief, attitude, intension, and behavior: An introduction to theory and research*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Fiske, S.T. (1998). Stereotyping, prejudice and discriminations. Στο D.T. Gilbert, S.T. Fiske, & G. Linnzey (Eds.), *The Handbook of Social Psychology*, 3 (4th edition) (pp.357-411). Boston, MA: McGraw-Hill.
- Folger, R. (1976). Distributive and Procedural Justice: Combined impact of "voice" and improvement on experienced inequity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 35 (2), 108-119.
- Folger, R. (1986). *The sense of injustice: Social psychological perspectives*. New York: Plenum.
- Folger, R. (1986 ή 1988). Rethinking equity theory: A referent cognition model. In H.M. Bierhoff, R.L. Cohen, & J. Greenberg (Eds.), *Social comparison, social justice and relative deprivation: Theoretical, empirical and policies perspectives* (pp. 183-215). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Folger, R., & Cropanzano, R. (1998). *Organizational Justice and human resource management*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Folger, R., & Greenberg, J. (1985). Procedural Justice: An interpretive analysis of personnel systems. In K. Rowland & G. Ferris (Eds.), *Research in personnel and human resources management* (vol.3, pp.141-183). Greenwich, CT: JAI Press.
- Folger, R., & Konovsky, M. (1989). Effects of procedural and distributive justice on reactions to pay raise decisions. *Academy of Management Journal*, 32, 115-130.
- Folger, R., & Martin, C. (1986). Relative deprivation and referent cognitions: Distributive and Procedural Justice Effects. *Journal of Experimental Social Psychology, ή journal of Personality and Social Psychology*, 22, 531-546.
- Folger, R. Rosenfield, D., & Hays, R.P. (1978). Equity and intrinsic motivation: The role of choice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 36, 557-564.
- Folger, R. Rosenfield, D., & Robinson, T. (1983). Relative deprivation and procedural justification. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45, 268-273.
- Fondacaro, M.R., Dunkle, M.E., & Pathak, M.K. (1998). Procedural Justice in resolving family disputes: A psychosocial analysis of individual and family functioning in late adolescence. *Journal of Youth and Adolescence*, 27 (1), 101-119.

- Fondacaro, M.R., Jackson, S.L., & Luescher, J. (2002). Toward the assessment of procedural and distributive justice in resolving family disputes. *Social Justice Research, 15* (4), 341- 371.
- Fox, D.R. (1985). Psychology, ideology, utopia, and the commons. *American Psychologist, 40*, 48-58.
- Fox, D.R. (1993). Psychological jurisprudence and radical social change. *American Psychologist, 48*, 234-241.
- Fox, D.R. (1996). The law says corporations are persons, but psychology knows better. *Behavioral Sciences and the Law, 14*.
- Fox, D.R. (1999). Psycholegal scholarship's contribution to false consciousness about injustice. *Law and Human Behavior, 23*, 9-30.
- Fox, D.R., & Prilleltensky, I. (1996). The inescapable nature of politics in psychology: A response to O'Donohue and Dyslin. *New Ideas in Psychology, 14*, 21-26.
- Fox, D.R., & Prilleltensky, I. (1997). *Critical Psychology: An introduction*. London: Sage Publications.
- Frey, D., & Gaertner, S. L. (1986). Helping and the avoidance of inappropriate interracial behavior: A strategy that can perpetuate a non-prejudiced self-image. *Journal of Personality and Social Psychology, 50*, 1083-1090.
- Gaertner, S.L., & Bickman, L. (1976). Effects of race on the elicitation of helping behavior: A focus on "Liberals". In P. Katz (Ed.), *Toward the elimination of racism* (pp. 183-211). New York: Pergamon Press.
- Gaertner, S.L., & Dovidio, J.F. (1977). The subtlety of white racism, arousal and helping behavior. *Journal of Personality and Social Psychology, 35*, 691-708.
- Gaertner, S.L., & Dovidio, J.F. (1986). The aversive form of racism. In J.F. Dovidio & S.L. Gaertner (Eds.), *Prejudice, discrimination, and racism* (pp. 61-89). San Diego, CA: Academic Press.
- Gaertner, S.L., & McLaughlin, J.P. (1983). Racial stereotypes: Associations and ascriptions of positive and negative characteristics. *Social Psychology Quarterly, 46*, 23-30.
- Geis, G. (1998). Fox on corporate personhood, limited liability, and community control: A critique. *Behavioral Sciences and the Law, 16*.
- Geurts, S.A., Schaufeli, W.B., & Rutte, C.G. (1999). Absenteeism, turnover intention and inequity in the employment relationship. *Work & Stress, 13*, 253-267.
- Gilliland, S.W. (1993). The perceived fairness of selection systems: An organizational justice perspective. *Academy of Management Review, 18*, 694-734.

- Gleicher, F., Kost, K.A., Baker, S.M. Strathman, A.J., Richman, S.A., & Sherman, S.J. (1990). The role of counterfactual thinking in judgments of affect. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 16, 284-295.
- Greenberg, J. (1986). Determinants of perceived fairness of performance evaluations. *Journal of Applied Psychology*, 71, 340-342.
- Greenberg, J. (1987a). Reactions to procedural injustice in payment distributions: Do the means justify the ends? *Journal of Applied Psychology*, 72 (1), 55-61.
- Greenberg, J. (1987b). A Taxonomy of Organisational Justice Theories. *Academy of Management Review*, 12 (1), 9-22.
- Greenberg, J. (1988). Equity and workplace status: A field experiment. *Journal of Applied Psychology*, 73, 606-613.
- Greenberg, J. (1990). Organisational Justice: Yesterday, Today and Tomorrow. *Journal of Management*, 16 (2), 399-432.
- Greenberg, J. (1990b). Looking fair vs. being fair: Managing impressions of Organisational Justice. *Research in Organisational Behaviour*, 12, 111-157.
- Greenberg, J. (1990c). Employee theft as a reaction to underpayment inequity: The hidden cost of pay cuts. *Journal of Applied Psychology*, 75, 561-568.
- Greenberg, J. (1993). The social side of fairness: Interpersonal and informational classes of organizational justice. In R. Cropanzano (Ed.), *Justice in the workplace: Approaching fairness in human resource management*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Greenberg, J. (1994). Using socially fair treatment to promote acceptance of a work site smoking ban. *Journal of Applied Psychology*, 79, 288-297.
- Greenberg, J., & Cohen, R.L. (1982). *Equity and justice in social behavior*. New York: Academic Press.
- Greenberg, J., Eskew, D.E., & Miles, J. (1991). *Adherence to participatory norms as a moderator of the fair process effect: When voice does not enhance procedural justice*. Paper presented at the meeting of the Academy of Management, Miami Beach, Florida.
- Greenberg, J. & Folger, R. (1983). Procedural justice, participation, and the fair process effect in groups and organizations. In P.B. Paulus (Ed.), *Basic group processes* (pp.235-266). New York : Springer-Verlag.
- Gurin, P., & Epps, E. (1975). *Black consciousness, identity and achievement: A study of students in historically black colleges*. New York: Wiley.
- Gurr, T.T. (1970). *Why men rebel*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Haines, E.L., & Jost, J.T. (2000). Placating the powerless: Effects of legitimate and illegitimate explanation on affect, memory and stereotyping. *Social Justice Research*, 13 (3), 219-236.

Haney, C. (1980). Psychological and legal change: On the limits of a factual jurisprudence. *Law and Human Behavior*, 4, 147-200.

Haney, C. (1991). The Fourteenth Amendment and symbolic legality: Let them eat due process. *Law and Human Behavior*, 15, 183-204.

Haney, C. (1993). Psychology and legal change: The impact of a decade. *Law and Human Behavior*, 17, 371-398.

Haney, C. (1997). Commonsense justice and capital punishment: Problematizing the "will of the people". *Psychology, Public Policy and Law*, 3, 303-337.

Hantzi, A. (1997). Continuity and change in theoretical approaches to stereotypes. *Ψυχολογία*, 4 (3), 257-265.

Harris, B. (1997). Repoliticizing the history of psychology. In D. Fox & I. Prilleltensky (Eds.), *Critical Psychology: An introduction* (pp.21-33). London: Sage Publications.

Hartman, C.A., Hoogstraten, J., & Spruijt-Metz, D. (1994). Disentangling discrimination: victim characteristics as determinants of the perception of behavior as racist or sexist. *Journal of Applied Social Psychology*, 24, 567-579.

Hawkins, M. (1997). *Social Darwinism in European and American Thought, 1860-1945: Nature as Model and Nature as Threat*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hegtvedt, K.A., & Markovsky, B. (1995). Justice and injustice. In K.S. Cook, G.A. Fine, & J.S. House (Eds.), *Sociological perspectives on social psychology* (pp. 257-280). Boston: Allyn and Bacon.

Heider, F. (1958). *The psychology of interpersonal relations*. New York: Wiley.

Herman, E. (1995). *The romance of American psychology: Political culture in the age of experts*. Berkeley, CA: University of California Press.

Hermkens, P., & van Kreveld, D. (1992). Social justice, income distribution and social stratification in the Netherlands: A review. In H. Steensma & R. Vermunt (Eds.), *Social justice in human relations* (Vol. 2, pp. 119-138). New York: Plenum.

Hogg, M.A., & Abrams, D. (1988). *Social identifications: A social psychology of intergroup relations*. New York: Routledge.

Hoffman, C., & Hurst, N. (1989). Gender stereotypes: Perception or rationalization? *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, 197-208.

Hofstadter, R. (1955). *Social Darwinism in American Thought*. Boston: Beacon Press. (1^η έκδοση: 1944).

- Hofstede, G. (1980). *Culture's consequences*. London: Sage.
- Houlden, P. (1980). The impact of procedural modifications on evaluations of plea-bargaining. *Law and Society Review*, 15, 267-292.
- Huo, Y.J., Smith, H.J., Tyler, T.R., & Lind, E.A. (1996). Superordinate identification, subgroup identification, and justice concerns: Is separatism the problem; is assimilation the answer. *Psychological Science*, 7, 40-45.
- Jones, J. M. (1997). *Prejudice and racism* (2nd ed.). New York: McGraw-Hill.
- Jost, J.T. (1995). Negative illusions: Conceptual clarification and psychological evidence concerning false consciousness. *Political Psychology*, 16, 397-424.
- Jost, J.T., & Banaji, M.R. (1994). The role of stereotyping in system-justification and the production of false consciousness. *British Journal of Social Psychology*, 33, 1-27.
- Καφετζόπουλος, Ε. (1999). *Ο Σεξουαλικός Πίθηκος*. Αθήνα: Κάτοπτρο.
- Κριμπάς, Κ.Β. (1999). Πρόλογος. Στο Ε. Καφετζόπουλου, *Ο Σεξουαλικός Πίθηκος*. Αθήνα: Κάτοπτρο.
- Kahneman, D., & Miller, D.T. (1986). Norm theory: comparing reality to its alternatives. *Psychological Review*, 93, 136-153.
- Kiger, P.J. (2003). Cisco's Homegrown Gamble. *Workforce*, Mar., 34.
- Klein, S. (2003). The natural roots of Capitalism and its virtues and values. *Journal of Business Ethics*, 45, 387-401.
- Kleinke, C.L., & Meyer, C. (1990). Evaluation of rape victim by men and women with high and low belief in a just world. *Psychology of Women Quarterly*, 14, 343-353.
- Kohn, A. (1986). *No contest: The case against competition*. Boston: Houghton-Mifflin.
- Kohn, A. (1990). *The brighter side of human nature: Altruism and empathy in everyday life*. New York: Basic Books.
- Konovsky, M.A., & Cropanzano, R. (1991). Perceived fairness of employee drug testing as a predictor of employee attitudes and job performance. *Journal of Applied Psychology*, 76, 698-707.
- Konovsky, M.A., & Folger, R. (1991). The effects of procedural, social accounts, and benefits level on victims' layoff reactions. *Journal of Applied Social Psychology*, 21, 630-650.
- Konovsky, M.A., & Pugh, S.D. (1994). Citizenship behavior and social exchange. *Academy of Management Journal*, 37, 656-669.
- Kovel, J. (1970). *White racism: A psychohistory*. New York: Pantheon.

Kramer, R.D., & Brewer, M.B. (1984). Effects of group identity on resource use in a simulated commons dilemma. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46, 1044-1057.

Kravitz, D.A. (1995). Attitudes toward affirmative action plans directed at Blacks: Effects of plan and individual differences. *Journal of Applied Social Psychology*, 25, 2192-2220.

Kravitz, D.A., & Klineberg, S.L. (2000). Reactions to two versions of affirmative action among Whites, Blacks and Hispanics. *Journal of Applied Psychology*, 85 (4), 597-611.

Landy, F.J., Barns, J.L., & Murphy, K. R. (1978). Correlates of perceived fairness and accuracy of performance evaluation. *Journal of Applied Psychology*, 65, 355-356.

Lane, R.E. (1988). Procedural goods in a democracy: How one is treated versus what one gets. *Social Justice Research*, 2, 177-192.

Lange, F.A. (1875). *Die Arbeiterfrage: Ihre Bedeutung für Gegenwart und Zukunft* (Dritte umgearbeitete und vermehrte Auflage) [the labor question: Its meaning for the present and future. (Third revised and expanded edition)]. Winterthur: Bleuler-Hausheer. (First edition published in 1865).

LaTour, S. (1978). Determinants of participant and observer satisfaction with adversary and inquisitorial modes of adjudication. *Journal of Personality and Social Psychology*, 36, 1531-1545.

Lea, J. A. (1995). *Predicting support for affirmative action: The relative influence of procedural justice norms*. Paper presented at the annual meeting of the Canadian Psychological Association, Charlottetown, Prince Edward Island, Canada.

Lerner, M.J. (1965). Evaluation of performance as a function of performer's reward and attractiveness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1, 355-360.

Lerner, M.J. (1974). The justice motive: "Equity" and "parity" among children. *Journal of Personality and Social Psychology*, 29, 539-550.

Lerner, M.J. (1980). *The Belief in a Just World: A Fundamental Delusion*. New York: Plenum Press.

Lerner, M.J. (1981). The justice motive in human relations: Some thoughts on what we know and need to know about justice. In M. J. Lerner & S. C. Lerner (Eds.), *The justice motive in social behavior* (pp. 11-38). New York: Plenum.

Lerner, M.J. (1982). The justice motive in human relations and the economic model of man: A radical analysis of facts and fictions. In V.J. Derlega & J. Grzelak (Eds.), *Cooperation and helping behavior: Theories and research* (pp.249-278). New York: Academic Press.

- Lerner, M.J. (1987). Social Science perspectives on justice (special issue). *Social Justice Research, 1* (1).
- Lerner, M.J., & Simmons, C.H. (1966). Observer's reactions to the "innocent victim": Compassion or rejection? *Journal of Personality and Social Psychology, 4*, 203-210.
- Lerner, M., & Torstrick, R. (1994). Social Justice issues: An introduction. *Social Justice Research, 7*, 301-307.
- Leung, K., & Park, H. (1986). Effects of interactional goal on choice of allocation rule: A cross-national study. *Organizational Behavior and Human Decision Processes, 37*, 111-120.
- Leventhal, G.S. (1976). The distribution of reward and resources in groups and organizations. *Advanced Experimental Social Psychology, 9*, 91-131.
- Leventhal, G.S. (1980). What should be done with equity theory? New approaches to the study of fairness in social relationships. In K.J. Gergen, M.S. Greenberg, & R.H. Willis (Eds.), *Social Exchange: Advances in theory and research* (pp.27-55). New York: Plenum Press.
- Leventhal, G. S., & Anderson, D. (1970). Self-interest and the maintenance of equity. *Journal of Personality and Social Psychology, 15*, 57-62.
- Levine, J.M., & Moreland, R. L. (1998). Small Groups. In D.T. Gilbert, S.T. Fiske, & G. Lindzey (Eds.), *The handbook of Social Psychology* (4th ed., Vol. 2, pp. 415-469). New York: McGraw-Hill.
- Lijphart, A. (1990). The power-sharing approach. In J. Montville (Ed.), *Conflict and peacemaking in multiethnic societies*. Lexington, MA: Lexington Books.
- Lind, E.A. (1992, March). *The fairness heuristic; Rationality and "relationality" in procedural evaluations*. Paper presented at the Fourth International Conference of the Society for the Advancement of Socio-Economics, Irvine, CA.
- Lind, E.A. (1994). *Procedural Justice, disputing and reactions to legal authorities* (ABF Working Paper No. 9403). Chicago: American Bar Foundation.
- Lind, E.A., Kanfer, R., & Earley, P.C. (1990). Voice, control, and procedural justice: Instrumental and noninstrumental concerns in fairness judgments. *Journal of Personality and Social Psychology, 59*, 952-959.
- Lind, E.A., Kulik, C.T., Ambrose, M., & De Vera Park, M.V. (1993). Individual and corporate dispute resolution: Using procedural fairness as a decision heuristic. *Administrative Science Quarterly, 38*, 224-251.
- Lind, E.A., Kurtz, S., Musante, L., Walker, L., & Thibaut, J. (1980). Procedure and outcome effects on reactions to adjudicated resolutions of conflicts of interest. *Journal of Personality and Social Psychology, 39*, 643-653.

Lind, E.A., & Lissak, R.I. (1985). Apparent impropriety and procedural fairness judgments. *Journal of Experimental Social Psychology*, 21, 19-29.

Lind, E.A., Lissak, R.E., & Conlon, A.E. (1983). Decision control and process control effects on procedural fairness judgements. *Journal of Applied Social Psychology*, 4, 338-350.

Lind, E.A., MacCoun, R.J., Ebener, P.A., Felstiner, W.L.F., Hensler, D.R., Resnik, J., & Tyler, T.R. (1990). In the eye of the beholder: Tort litigants' evaluations of their experiences in the civil justice system. *Law and Society Review*, 24, 953-996.

Lind, E.A., & Tyler, E.R. (1988). *The Social Psychology of Procedural Justice*. London: Plenum Press.

Lind, E.A., Walker, L., Kurtz, S., Musante, L., & Thibaut, J.W. (1980). Procedure and outcome effects on reactions to adjudicated resolution of conflicts of interest. *Journal of Personality and Social Psychology*, 39 (4), 643-653.

Lissak, R.I., & Sheppard, B.H. (1983). Beyond fairness: The criterion problem in research on dispute resolution. *Basic and Applied Social Psychology*, 13, 45-65.

Loo, R. (2002). Belief in a just world: support for independent just world and unjust world dimensions. *Personality and Individual Differences*, 33, 703-711.

MacCoun, R.J., Lind, E.A., Hensler, D.R., Byrant, D.L., & Ebener, P.A. (1988). *Alternative adjudication: An evaluation of the New Jersey automobile arbitration program*. Santa Monica, CA: Institute for Civil Justice, RAND Corporation.

MacCoun, R.J., & Tyler, T.R. (1988). The basis of citizen's preferences for different forms of criminal jury. *Law and Human Behavior*, 12, 333-352.

Major, B. (1994). From social inequality to personal entitlement: The role of social comparisons, legitimacy appraisals and group membership. *Advances in Experimental Social Psychology*, 26, 293-355.

Major, B., & Deaux, K. (1982). Individual differences in justice behavior. In J. Greenberg & R.L. Cohen (Eds.), *Equity and Justice in Social Behavior* (pp. 43-76). New York: Academic Press.

Mankiw, N.G. (2001). *Αρχές της Οικονομικής*. Αθήνα: Τυπωθήτω- Γ. Δαρδανός.

Mann, L., Radford, M., & Kanegawa, C. (1985). Cross-cultural differences in children's use of decision rules: A comparison between Japan and Australia. *Journal of Personality and Social Psychology*, 49, 1557-1568.

Martin, J., & Harder, J.W. (1994). Bread and roses: Justice and the distribution of financial and socioemotional rewards in organizations. *Social Justice Research*, 7, 241-264.

- Masters, J.C., & Smith, W.P. (1987). *Social comparison, social justice and relative deprivation*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- McConahay, J.B. (1986). Modern racism, ambivalence, and the modern racism scale. In J.F. Dovidio & S.L. Gaertner (Eds.), *Prejudice, discrimination, and racism* (pp. 91-125). San Diego, CA: Academic Press.
- McFarlin, D.B., & Sweeney, P.D. (1992). Distributive and procedural justice as predictors of satisfaction with personal and organizational outcomes. *Academy of Management Journal*, 35, 626-637.
- McGuire, W.J., McGuire, C.V., Child, P., & Fujioka, T. (1978). Salience of ethnicity in the spontaneous self-concept as a function of one's ethnic distinctiveness in the social environment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 36, 511-520.
- Melton, G.B. (1992). The law is a good thing (Psychology is, too). Human rights in psychological jurisprudence. *Law and Human Behavior*, 16, 381-398.
- Merton, R.K., & Kitt, A.S. (1950). Contributions to the theory of reference group behavior. In R.K. Merton & P.F. Lazarsfeld (Eds.), *Continuities in social research: Studies in the scope and method of "the American Soldier"* (pp. 40-105). Glencoe, IL: Free Press.
- Messick, D. M. (1993). Equality as a decision heuristic. In B. Mellers & J. Baron (Eds.), *Psychological perspectives on justice: Theory and applications* (pp. 11-31). Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Messick, D. M., Bloom, S. Boldizar, J. P., & Samuelson, C. D. (1985). Why we are fairer than others. *Journal of Experimental Social Psychology*, 21, 480-500.
- Messick, D.M., & Brewer, M.B. (1983). Solving social dilemmas. In L. Wheeler & P. Shaver (Eds.), *Review of Personality and Social Psychology* (Vol. 4, pp. 11-44). Beverly Hills, CA: Sage.
- Messick, D. M., & Sentis, K. P. (1979). Fairness and preference. *Journal of Experimental Social Psychology*, 15, 418-434.
- Messick, D. M., & Sentis, K.P. (1993). Fairness, preferences, and fairness biases. In D. M. Messick & K. S. Cook (Eds.), *Equity theory: Psychological and sociological perspectives* (pp. 61-94). New York: Praeger.
- Mikula, G. (1980). On the role of justice in allocation decisions. In G. Mikula (Ed.), *Justice and social interaction: Experimental and theoretical contributions from psychological research* (pp. 127-166). New York: Springer-Verlag.
- Mikula, G. (1986). The experience of injustice: Toward a better understanding of its phenomenology. In H. W. Bierhoff, R. L. Cohen, & J. Greenberg (Eds.), *Justice in social relations* (pp. 103-124). New York: Plenum.

Mikula, G., Petri, B., & Tanzer, N. (1990). What people regard as unjust: Types and structures of everyday experiences of injustice. *European Journal of Social Psychology*, 20, 133-149.

Miller, D. (1994). Review of the book "Justice: Interdisciplinary Perspectives". *Social Justice Research*, 7, 167-188.

Milner, D. (1999). Φυλετική προκατάληψη. Στο Στ. Παπαστάμου, *Διομαδικές Σχέσεις* (σελ. 64-112). Αθήνα: Οδυσσέας [το κείμενο πρωτοδημοσιεύτηκε το 1981, στο J. C. Turner & H. Giles (Eds.), *Intergroup Behaviour*. Oxford: Basil Blackwell].

Mitchell, G., Tetlock, P., Mellers, B., & Ordonez, L. (1993). Judgments of social justice: Compromises between equality and efficiency. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, 629-639.

Moorman, R.H. (1991). Relationship between Organisational Justice and Organisational Citizenship Behaviours: Do fairness perceptions influence employee citizenship? *Journal of Applied Psychology*, 76 (6), 845-855.

Murphy-Berman, V., Berman, J.J., Singh, P., Pachauri, A., & Kumar, P. (1984). Factors affecting allocation to needy and meritorious recipients. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46, 1267-1272.

Murrell, A.J., Dietz-Uhler, B.L., Dovidio, J.F., Gaertner, S.L., & Drout, C. (1994). Aversive racism and resistance to affirmative action: Perceptions of justice are not necessarily color blind. *Basic Appl. Soc. Psychol.*, 15, 71-86.

Musante, L., Gilbert, M.A., & Thibaut, J. (1983). The effects of control on perceived fairness of procedures and outcomes. *Journal of Experimental Social Psychology*, 19, 223-238.

Nacoste, R. W. (1990). Sources of stigma: Analyzing the psychology of affirmative action. *Law and Policy*, 12, 175-195.

Neuman, G., Edwards, J., & Raju, N. (1989). Organisational Development Interventions: A meta-analysis of their effects on satisfaction and other attitudes. *Personnel Psychology*, 42, 461-489.

Nosworthy, G.J., Lea, J.A., & Lindsay, R.C.L. (1995). Opposition to affirmative action: Racial affect and traditional value predictors across four programs. *Journal of Applied Social Psychology*, 25, 314-337.

Okun, A.M. (1975). *Equality and efficiency: The big trade-off*. Washington, DC: Brookings Institution.

Olson, J.M., Herman, C.P., & Zanna, M.P. (1986). *Relative deprivation and social comparison*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.

Organ, D.W., & Moorman, R.J. (1993). Fairness and organizational citizenship behavior: What are the connections? *Social Justice Research*, 6, 5-18.

Παπαστάμου, Σ. (1989). *Εγχειρίδιο Κοινωνικής Ψυχολογίας*. Αθήνα: Οδυσσέας.

Παπαστάμου, Σ. (2001). *Εισαγωγή στην Κοινωνική Ψυχολογία (Τόμος Α')*. *Επιστημολογικοί προβληματισμοί και μεθοδολογικές κατευθύνσεις*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Παπαστάμου, Σ., & Προδρομίτης, Γ. (2003). *Τρομοκρατία και Εξουσία, ο αντίλογος της Συνεκτικότητας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Parenti, M. (1996). *Dirty truths: Reflections on politics, media, ideology, conspiracy, ethnic life and class power*. San Francisco: City Light Books.

Pérez, J.-A., & Mugny, G. (1996). *Η θεωρία της επεξεργασίας της σύγκρουσης: Διαδικασίες κοινωνικής επιρροής* (επιμέλεια: Στ. Παπαστάμου & Α. Μαντόγλου). Αθήνα: Οδυσσέας.

Pérez, J.-A., Mugny, G., Llavata, E., & Fierres, R. (1996). Το παράδοξο της διάκρισης και η πολιτιστική σύγκρουση: Μελέτες πάνω στο ρατσισμό. Στο J.-A. Pérez & G. Mugny (Eds.), *Η θεωρία της επεξεργασίας της σύγκρουσης: Διαδικασίες κοινωνικής επιρροής* (επιμέλεια: Στ. Παπαστάμου & Α. Μαντόγλου) (σελ.169-194). Αθήνα: Οδυσσέας.

Peterson, R.S. (1994). The role of values in predicting fairness judgments and support of affirmative action. *Journal of Social Issues*, 50, 95-115.

Pettigrew, T.F. (1972). *Racially separate or together*. New York: McGraw-Hill.

Pettigrew, T.F., & Meertens, R.W. (1995). Subtle and blatant prejudice in Western Europe. *European Journal of Social Psychology*, 25, 57-75.

Petty, R.E., & Cacioppo, J.T. (1986). The elaboration likelihood model of persuasion. In L. Berkowitz (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol.19, pp. 123-205). New York: Academic Press.

Prilleltensky, I. (1994). *The morals and politics of psychology: Psychological discourse and the status quo*. Albany, NY: State University of New York Press.

Prilleltensky, I. (1997). Values, assumptions and practices: Assessing the moral implications of psychological discourse and action. *American Psychologist*, 52, 517-535.

Prilleltensky, I., & Fox, D. (1997). Introducing critical psychology: Values, assumptions, and the status quo. In D. Fox & I. Prilleltensky (Eds.), *Critical Psychology: An introduction* (pp.3-20). London: Sage Publications.

Rasinski, K.A. (1987). What's fair is fair... Or is it? Value differences underlying public views about social justice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 533 (1), 201-211.

Roberts, J.H. (2001). Review of Mike Hawkins' book "Social Darwinism in European and American Thought, 1860-1945: Nature as Model and Nature as Threat". *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 37 (2), 174-176.

Roesch, R. (1995). Creating change in the legal system: Contributions from community psychology. *Law and Human Behavior*, 19, 325-343.

Roese, N.J., & Jamieson, D.W. (1993). Twenty years of bogus pipeline research: A critical view and meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 114, 363-375.

Röhl, K.F., & Machura, S. (1997). *Procedural Justice*. Aldershot, UK: Dartmouth Publishing.

Rogers, R.W., & Prentice-Dunn, S. (1981). De-individuation and anger-mediated interracial aggression: Unmasking regressive racism. *Journal of Personality and Social Psychology*, 41, 63-73.

Rolland, F., & Steiner, D.D. (2002). Les effets de la justice procédurale dans un contexte de recrutement simulé. Παρουσίαση στο συμπόσιο με θέμα "perception subjective de la justice et relations sociales" που διεξήχθη στα πλαίσια του 4^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Κοινωνικής Ψυχολογίας στα Γαλλικά (διοργανώθηκε από την Adrips) στην Αθήνα, 1-4 Σεπτεμβρίου 2002.

Ross, M., & Sicoly, F. (1979). Egocentric biases in availability and attribution. *Journal of Personality and Social Psychology*, 37, 322-336.

Rubin, Z., & Peplau, A. (1973). Belief in a just world and reactions to another's lot: a study of participants in the national draft. *Journal of Social Issues*, 29, 73-93.

Rubin, Z., & Peplau, A. (1975). Who believes in a just world: *Journal of Social Issues*, 31, 65-87.

Runciman, W. G. (1966). *Relative deprivation and social justice: A study of attitudes to social inequality in twentieth-century England*. Berkeley: University of California Press.

Ryan, A.M., & Ployhart, R.E. (2000). Applicant's perceptions of selection procedures and decisions: A critical review and agenda for the future. *Journal of Management*, 26, 565-606.

Sampson, E.E. (1983). *Justice and the critique of pure psychology*. New York: Plenum.

Samuelson, W., & Zeckhauser, R. (1988). Status quo bias in decision making. *Journal of Risk and Uncertainty*, 1, 7-59.

Schachter, S. (1951). Deviation, rejection and communication. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 46, 190-207.

- Schappe, S.P. (1998). Understanding employee job satisfaction: The importance of procedural and distributive justice. *Journal of Business and Psychology*, 12 (4), 493-503.
- Schaubroeck, J., May, D.R., & Brown, F.W. (1994). Procedural justice explanations and employee reactions to economic hardship: A field experiment. *Journal of Applied Psychology*, 79, 455-460.
- Schmitt, D.R., & Marwell, G. (1972). Withdrawal and reward allocation as responses to inequity. *Journal of Experimental Social Psychology*, 8, 207-221.
- Schwinger, T. (1980). Just allocation of goods: Decisions among three principles. In G. Mikula (Ed.), *Justice and social interaction* (pp. 95-126). New York: Springer-Verlag.
- Sears, D.O. (1986). College sophomores in the laboratory: Influences of a narrow data base on social psychology's view of human nature. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51, 515-530.
- Sears, D.O. (1988). Symbolic racism. In P. Katz & D. Taylor (Eds.), *Towards the elimination of racism: Profiles in controversy* (pp. 53-84). New York: Plenum Press.
- Sears, D.O., & Kinder, D.R. (1971). Racial tensions and voting in Los Angeles. In W.Z. Hirsch (Ed.), *Los Angeles: Viability and prospects for metropolitan leadership*. (pp. 51-88). New York: Praeger.
- Shapiro, D.L. (1991). The effects of explanations on negative reactions to deceit. *Administrative Science Quarterly*, 36, 614-630.
- Sheppard, B.H. (1984). Justice is no simple matter: case for elaborating our model of procedural fairness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 49 (4), 953-962.
- Sheppard, B.H., & Lewicki, R.J. (1984). *Dimensions of justice in supervision*. Paper presented at the annual meeting of the American Psychological Association, Toronto, Canada.
- Sheppard, B.H., & Lewicki, R.J. (1987). Toward general principles of managerial fairness. *Social Justice Research*, 1, 161-176.
- Sheppard, B.H., Lewicki, R.J., & Minton, J. (1992). *Organizational justice*. New York: Free Press.
- Sheppard, B.H., Saunders, D., & Minton, J. (1988). Procedural Justice from the third-party perspective. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, 629-637.
- Sigall, H., & Page, R. (1971). Current stereotypes: A little fading, a little faking. *Journal of Personality and Social Psychology*, 18, 247-255.
- Silbey, S.S. (1997). "Let them eat cake": Globalization, postmodern colonialism, and the possibilities of justice. *Law and Society Review*, 31, 207-235.

Singer, M.S. (1992). Procedural justice in managerial selection: Identification of fairness determinants and associations of fairness perceptions. *Social Justice Research*, 5, 49-70.

Skarlicki, D.P., Ellard, J.H., & Kelln, B.R.C. (1998). Third-party perceptions of a layoff: Procedural, derogation, and retributive aspects of justice. *Journal of Applied Psychology*, 83 (1), 119-127.

Skitka, L.J., & Tetlock, P.E. (1992). Allocation of scarce resources: A contingency model of distributive justice. *Journal of Experimental Social Psychology*, 28, 491-522.

Sloan, T. (1996). *Damaged life: The crisis of the modern psyche*. London: Routledge.

Small, M.A. (1997, August). *Content analysis of Law and Human Behavior articles*. Paper presented at the meeting of the American Psychological Association, Chicago, IL.

Smith, K.B. (1985). Seeing justice in poverty: The belief in a just world and ideas about inequalities. *Sociological Spectrum*, 5, 17-29.

Smith, H.J., Spears, R., & Oyen, M. (1994). The influence of personal deprivation and salience of group membership on justice evaluations. *Journal of Experimental Social Psychology*, 30, 277-299.

Smith, H.J., & Tyler, T.R. (1996). Justice and power: When will justice concerns encourage the advantaged to support policies which redistribute economic resources and the disadvantaged to willingly obey the law? *European Journal of Social Psychology*, 26, 171-200.

Smith, R.E., Parrott, W.G., Ozer, D., & Moniz, A. (1994). Subjective injustice and inferiority as predictors of hostile and depressive feelings in envy. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 20, 705-711.

Son Hing, L.S. (1997). *Opposition to affirmative action based on type of program, prior attitudes, and construals*. Unpublished master's thesis. University of Waterloo, Ontario, Canada.

Spector, P.E. (2000). *Industrial and Organizational Psychology: Research and Practice*. (2nd edition). New York: John Wiley & Sons.

Steeh, C., & Krysan, M. (1996). The polls-trends: Affirmative action and the public. *Public Opinion Quarterly*, 60, 128-158.

Steil, J.M., & Makowski, D.G. (1989). Equity, equality, and need: A study of the patterns and outcomes associated with their use in intimate relationships. *Social Justice Research*, 3, 121-137.

Stouffer, S.A., Suchman, E.A., DeVinney, L.C., Star, S.A., & Williams, R.M., Jr. (1949). *The American Soldier: Adjustment during army life* (Vol.1). Princeton, NJ: Princeton University Press.

- Stroebe, W., & Insko, C.A. (1989). Stereotype, prejudice, and discrimination: Changing conceptions in theory and research. In D. Bar-Tal, C.F. Graumann, A.W. Kruglanski, & W. Stroebe (Eds.), *Stereotyping and prejudice: Changing conceptions* (pp.3-34). New York: Springer-Verlag.
- Subhadra, K. (2002). *Recruiting- The Cisco Way*. Hyderabad, India: ICFAI Center for Management Research (ICMR).
- Summers, R.J. (1995). Attitudes toward different methods of affirmative action. *Journal of Applied Social Psychology*, 25, 1090-1104.
- Sweeney, P.D., McFarlin, D.B., & Cotton, J.L. (1991). Locus of control as a moderator of the relationship between perceived influence and procedural justice. *Human Relations*, 44 (4), 333-342.
- Tajfel, H. (1981). Social stereotypes and social groups. In J.C. Turner & H. Giles (Eds.), *Intergroup behavior*. Chicago: University of Chicago Press.
- Tajfel, H., Flament, C., Billig, M., & Bundy, R.F. (1971). Social categorization and intergroup behavior. *European Journal of Social Psychology*, 1, 149-177.
- Tajfel, H., & Turner, J. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In W.G. Austin & S. Worchel (Eds.), *The social psychology of intergroup relations* (pp. 33-48). Monterey, CA: Brooks/Cole.
- Taylor, D.M., & Moghaddam, F.M. (1987). Theories of intergroup relations. New York: Praeger.
- Taylor, S.E., & Fiske, S.T. (1981). Getting inside the head: Methodologies for process analysis. In J. Harvey, W. Ickes, & R. Kidd (Eds.), *New directions in attribution research* (Vol. 3, pp.459-524). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Teo, T. (2002). Friedrich Albert Lange on Neo-Kantianism, Socialist Darwinism, and a Psychology without a soul. *Journal of History of the Behavioral Sciences*, 38 (3), 285-301.
- Thibaut, J., & Walker, L. (1975). *Procedural Justice: A psychological analysis*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Thibaut, J., & Walker, L. (1978). A theory of procedure. *California Law Review*, 66, 541-566.
- Thompson, L., & Loewenstein, G. (1992). Egocentric interpretations of fairness and interpersonal conflict. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 51, 176-197.
- Törnblom, K. (1992). The social psychology of distributive justice: In K.R. Scherer (Ed.), *Justice: Interdisciplinary perspectives* (177-236). Cambridge, England: Cambridge University Press.

Turner, J.C., Hogg, M.A., Oakes, P.J., Reicher, S., & Wetherell, M.S. (1987). *Rediscovering the social group: A self-categorization theory*. New York: Basil Blackwell.

Tversky, A., & Kahneman, D. (1974). Judgment under uncertainty: Heuristics and biases. *Science*, 185, 1124-1131.

Tyler, T.R. (1984). The role of perceived injustice in defendant's evaluations of their courtroom experience. *Law and Society Review*, 18, 51-74.

Tyler, T.R. (1987). Conditions leading to value-expressive effects in judgements of procedural justice: A test of four models. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 333-344.

Tyler, T.R. (1988). What is procedural justice? Criteria used by citizens to assess the fairness of legal procedures. *Law and Society Review*, 22, 301-355.

Tyler, T.R. (1989). The psychology of Procedural Justice: A test for the Group-Value Model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57 (5), 830-838.

Tyler, T.R. (1990). *Why people obey the law: Procedural Justice, legitimacy and compliance*. New Haven, CT: Yale University Press.

Tyler, T.R. (1994). Psychological Models of the Justice Motive: Antecedents of Distributive and Procedural Justice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67 (5), 850-863.

Tyler, T.R. (1994b). The obligations of management and employees' rights in a free market economy: Comments on the presentation of Joel Brockner. *Social Justice Research*, 7, 365-371.

Tyler, T.R. (1996). The relationship of the outcome and procedural fairness: How does knowing the outcome influence judgments about the procedure? *Social Justice Research*, 9, 311-325.

Tyler, T.R., & Belliveau, M. (1995). Dealing with trade-offs among justice principles: The motivational antecedents of definitions of fairness. In J. Rubin & B. Bunker (Eds.), *Conflict, cooperation, and justice: Essays in honor of Morton Deutsch* (pp. 291-314). San Francisco, CA: Jossey-Bass.

Tyler, T.R., & Bies, R.J. (1989). Beyond formal procedures: The interpersonal context of procedural justice. In J. Carroll (Ed.), *Advances in Applied Social Psychology: Business settings*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

Tyler, T.R., Boeckmann, R.J., Smith, H.J., & Huo, Y.J. (1997). *Social justice in a diverse society*. Boulder, CO: Westview Press.

Tyler, T.R., & Caine, A. (1981). The influence of outcomes and procedures on satisfaction with formal leaders. *Journal of Personality and Social Psychology*, 41, (4), 642-655.

- Tyler, T.R., Casper, J. D., & Fisher, B. (1989). Maintaining allegiance toward political authorities: The role of prior attitudes and the use of fair procedures. *American Journal of Political Science*, 33, 629-652.
- Tyler, T.R., & Degoe, P. (1995). Community, family and the social good: The psychological dynamics of procedural justice and social identification. In G.B. Melton (Ed.), *The individual, the family and social good: Personal fulfillment in times of change* (Vol. 42), University of Nebraska Press, Lincoln.
- Tyler, T.R., & Folger, R. (1980). Distributional and procedural aspects of satisfaction with citizen-police encounters. *Basic and Applied Social Psychology*, 1, 281-292.
- Tyler, T.R., & Griffin, E. (1989, August). *Managing the allocation of scarce resources: Using procedures to justify outcomes*. Paper presented at the Academy of Management, Washington, DC.
- Tyler, T.R., & Lind, E.A. (1992). A relational model of authority in group. In M.P. Zanna (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*, vol.25 (pp.115-191). San Diego, CA: Academic Press.
- Tyler, T.R., & McGraw, K.M. (1986). Ideology and the interpretation of personal experience: Procedural justice and political quiescence. *Journal of Social Issues*, 42, 115-128.
- Tyler, T.R., & Mitchell, G. (1994). Legitimacy and the empowerment of discretionary legal authority: The United States Supreme Court and abortion rights. *Duke Law Journal*, 43, 703-802.
- Tyler, T.R., Rasinski, K.A., & Griffin, E. (1986). Alternative images of the citizen: Implications for public policy. *American Psychologist*, 41, 970-978.
- Tyler, T.R., Rasinski, K.A., & McGraw, K. (1985). The influence of perceived injustice on support for political authorities. *Journal of Applied Social Psychology*, 15, 700-725.
- Tyler, T.R., Rasinski, K.A., & Spodick, N. (1985). The influence of voice on satisfaction with leaders: Exploring the meaning of process control. *Journal of Personality and Social Psychology*, 48, 72-81.
- Tyler, T.R. & Smith, H.J. (1998). Social Justice and Social Movements. In D.T. Gilbert, S.T. Fiske, & G. Lindzey (Eds.), *The handbook of Social Psychology* (4th ed., pp. 595-629). New York: McGraw-Hill.
- Utne, M.K., & Kidd, R.F. (1980). Equity and attribution. In G. Mikula (Ed.), *Justice and social interaction* (pp. 63-93). New York: Springer-Verlag.
- Van den Bos, K. (2001). Fairness heuristic theory: Assessing the information to which people are reacting has a pivotal role in understanding organizational justice. In S.W. Gilliland, D.D. Steiner, & D. Skarlicki (Eds.), *Research in Social Issues in Management*. Greenwich, CT: Information Age Publishing.

Van den Bos, K., Vermunt, R., & Wilke, H.A.M. (1996). The consistency rule and the voice effect: The influence of expectations on procedural fairness judgments and performance. *European Journal of Social Psychology*, 26, 411-428.

Van den Bos, K., Vermunt, R., & Wilke, H.A.M. (1997). Procedural and Distributive justice: What is fair depends more on what comes first than on what comes next. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72 (1), 95-104.

Vermunt, R., & Törnblom, K. (1996). Distributive and Procedural Justice (special issue). *Social Justice Research*, 9 (4).

Vermunt, R., Wit, A.P., Van den Bos, K., & Lind, E.A. (1996). The effects of unfair procedure on affect and protest. *Social Justice Research*, 9, 109-119.

Walker, L., LaTour, S., Lind, E.A., & Thibaut, J. (1974). Reactions of participants and observers to modes of adjudication. *Journal of Applied Social Psychology*, 4, 295-310.

Walster, E., Berscheid, E., & Walster, G.W. (1973). New directions in equity research. *Journal of Personality and Social Psychology*, 25, 151-176.

Walster, E., & Walster, G.W. (1975). Equity and social justice. *Journal of Social Issues*, 31, 21-43.

Walster, E., Walster, G.W., & Berscheid, E. (1978). *Equity: Theory and research*. Boston: Allyn & Bacon.

Weber, M. (1947). *The Theory of Social and Economic Organization* (trans. A.M. Henderson & T. Parsons). New York: Oxford University Press.

Weiner, B. (1985). "Spontaneous" causal thinking. *Psychological Bulletin*, 97, 74-84.

Weitz, S. (1972). Attitude, voice, and behavior: A repressed affect model of interracial interaction. *Journal of Personality and Social Psychology*, 24, 14-21.

Wetherell, M. & Potter, J. (1992). *Mapping and language of racism. Discourse and the legitimization of exploitation*. London: Harvester Wheatsheaf.

Wilkinson, S. (1997). Feminist Psychology. In D. Fox & I. Prilleltensky (Eds.), *Critical Psychology: An introduction* (pp. 247-264). London: Sage Publications.

Wood, J. (1989). Theory and research concerning social comparisons of personal attributes. *Psychological Bulletin*, 106, 231-248.

Zanna, M.P., & Rempel, J.K. (1988). Attitudes: A new look at an old concept. In D. Bar-Tal & A. Kruglanski (Eds.), *The social psychology of knowledge* (pp. 315-334). New York: Cambridge University Press.

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Τηλ. 210 - 92 01 001

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΕΠΙΣΤΡΟΦΗΣ

--	--	--

ΠΑΝΤΕΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

002000099064